

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCA UNSURLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Şehnaz BURHANEDDİN

Niğde
Temmuz, 2023

T.C.

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCA UNSURLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Şehnaz BURHANEDDİN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Meder SALİEV

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU

Niğde
Temmuz, 2023

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “*Özbek Türkçesi Ağzlarında Oğuzca Unsurlar*” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmanın içinde kullanıldıklarını, her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

31/07/2023

Şehnaz BURHANEDDİN

ÖN SÖZ

Genel kabule göre Çağatay Türkçesinin varisi, takipçisi, devamı veya günümüzde Çağatay Türkçesine en yakın Türk lehçesi olarak bilinen Özbek Türkçesi, Türk lehçeleri arasında en çok ağızlara sahip olmasıyla ayrıcalıklıdır. Bunun en büyük nedenlerinden biri elverişli iklim şartları ve verimli topraklarıyla Özbekistan sınırları, tarih boyunca birçok millete kucak açmasıdır. Türklerin Orta Asya'ya gelmesiyle bu coğrafya, Kıpçak, Oğuz ve Karluk boylarının ortak vatanı olmuştur. Bu durum Özbek Türkçesinin oluşmasında ve ağızlarının çeşitlenmesinde büyük rol oynamıştır.

Özbek Türkçesi ağızlarının çeşitliliği Sovyet döneminde birçok Türkologların dikkatini çekmiş ve konuyla ilgili çeşitli eserleri ortaya koymuştur. Günümüzde Özbekistan'da hale araştırmalar devam ediyor, ders kitapları yayımlanıyor ve tezler yazılıyor. Fakat Türkiye'de Özbek Türkçesi ağızlarıyla ilgi yeterli çalışma ve bilgi bulunmamaktadır.

“Özbek Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Unsurlar” adlı tez çalışmamızda Özbekistan'da yayınlanan tüm çalışmalar incelenerek ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından Oğuzca unsurları tespit etmeyi amaçladık. Ayrıca Özbek Türkçesi ağızlarını genel olarak Türkiye Türkçesine kazandırılmasını arzuladık.

Üç bölümden meydana gelen çalışmamızın giriş bölümünde Özbekler, Özbekçe, Özbek Edebiyatı ve Özbekçenin yazımı hakkında bilgi verdik. Birinci bölümünde Özbek Türkçesi ağızları ve özelliklerini ele aldık. İkinci bölümümüzde ise ana bölüm olarak nitelendirebileceğimiz Özbek Türkçesi ağızlarında oğuzca unsurlar üzerinde durduk. Üçüncü ve son bölümde örnek metinlere yer vererek çalışmamızı sonlandırdık.

Yüksek Lisans Tez çalışmamın yürütülmesi esnasında, çalışmalarına yön veren, bilgi ve yardımlarını esirgemeyen, her türlü desteği sağlayan danışman hocam, Sayın Dr. Öğr. Üyesi Meder SALİEV'e, tez çalışmam esnasında tecrübelerine başvurduğum Prof. Dr. Hikmet KORAŞ, Prof. Dr. Bilal ÇAKICI, Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN ve Prof. Dr. Salihon AŞİRBOEV'e, kaynaklara ulaşmamda çok büyük katkıları olan Dinara İBRAGİMOVA'ya en içten saygılarımla teşekkür ederim.

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCA UNSURLAR
BURHANEDDİN, Şehnaz

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Meder SALİEV
Temmuz, 2023, 156 Sayfa

Coğrafi konumu, iklim şartları, verimli toprakları, tarihi süreci, çeşitli kültürel zenginlikleri, maddi ve manevi mirası açısından Özbekistan, Türk-İslam âlemi için çok özel bir konuma sahiptir. Türkiye’den sonra en kalabalık Türk Cumhuriyeti olan Özbekistan’da Orta Asya halkının neredeyse yarısı hayatını sürdürmektedir. Nüfusun çoğunluğunu Türklerin üç büyük grubu olan Karluk, Kıpçak ve Oğuz boyları oluşturmaktadır. Resmi dil olarak Özbekçenin kullanıldığı bu topraklarda Rus, Tacik, Kore ve diğer milletler den azınlıklar da iç içe yaşamaktadır.

Türkçenin Karluk grubunda yer alan Özbek yazı dili fonetik olarak Taşkent, morfolojik olarak ise Fergana ağzına dayanmaktadır. İçerisinde barındırdığı Karluk, Kıpçak ve Oğuzca unsurlar, Özbek Türkçesinde büyük ağız gruplarının ve küçük alt grupların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Hazırladığımız çalışmada Özbek Türkçesi ağızlarında bulunan Oğuzca unsurları tespit etmeyi amaçladık. Çalışmamızın giriş bölümünde yer alan “*Özbekler, Özbekçe, Özbek Edebiyatı ve Özbekçenin Yazımları*” konu başlıklarıyla genel olarak Özbekistan, Özbeklerin tarihi, etnik kökeni, dili, edebiyatı ve yazımını özetlemeye çalıştık. “*Özbek Türkçesi Ağızları ve Özellikleri*” başlıklı birinci bölümünde ise Özbek ağız araştırmalarının tarihi, ağızlarla ilgili yayımlanan eserler ve kaynaklar, tasnif çalışmaları, ana ve alt grupları ayırmada uygulanan ölçütler ve ağız özelliklerini değerlendirdik.

Çalışmamızın “*Özbek Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Unsurlar*” başlıklı ikinci bölümde Özbek Türkçesi ağızlarında ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından oğuzca unsurları ele aldık. Üçüncü bölümde ise Özbek Türkçesinin Karluk, Kıpçak ve Oğuz ana ağız gruplarından örnek metinlere yer vererek çalışmamızı tamamladık.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Özbek Türkçesi Ağızları, Oğuzca, Oğuzca Unsurlar.

ABSTRACT
POSTGRADUATE THESIS
OGHUZ COMPONENTS IN UZBEK TURKIC DIALECTS
BURHANEDDİN, Şehnaz
Department of Contemporary Turkic Dialects and Literature
Thesis Supervisor: Dr. Lecturer Meder SALIEV
July 2023, 156 Pages

Within the Turkic Islamic World, Uzbekistan undoubtedly stands aside not only in terms of its geographical position, its climate and the fertility of its land but also in terms of its history, its colourful culture and its tangible and intangible heritage. Being the second most densely populated Turkic Republic after Türkiye, Uzbekistan is home to almost half of the population of Central Asia. The majority of its population is composed of Karluk, Kypchak and Oghuz tribes which are the three big tribes of Turkic peoples. While the official language of Uzbekistan is the Uzbek language, the country is also home to Russian, Tajik, Korean, Jewish and other minorities Rus, Tacik, Kore ve diğer milletler den azınlıklar da iç içe yaşamaktadır.

While it is based on the dialect of Tashkent in phonetic terms, the written Uzbek language which belongs to the Karluk branch of Turkic dialects is based on the Fergana dialect in morphological terms. With various components of Karluk, Kypchak and Oghuz Turkic languages it contains, the Uzbek Turkic language led to the emergence of main dialect groups and sub-groups.

This thesis aims at pinpointing Oghuz components in Uzbek Turkic dialects. While the introduction is a summary structured so as to deal with the history of Uzbekistan and the Uzbek people as well as of Uzbek literature and Uzbek orthography, the first chapter entitled “*Uzbek Turkic Dialects and Their Characteristics*” deals with the history of research on Uzbek dialects as well as with works and sources of reference published on dialects, classifications and criteria applied in terms of the characteristics of dialects when proceeding dividing these into main groups and sub-groups.

The second chapter entitled “*Oghuz Components in Uzbek Turkic Dialects*” deals with the phonetic, morphological and lexical components of Oghuz origin. The third chapter features examples of texts written in main dialect branches of Uzbek Turkic language such as Karluk, Kypchak and Oghuz dialects.

Keywords: Uzbek Turkic Language, Uzbek Turkic Dialects, Oghuz Language, Oghuz Components.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	xiii
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	xiv
EKLER	xvi

0. GİRİŞ

ÖZBEKLER, ÖZBEKÇE, ÖZBEK EDEBİYATI VE ÖZBEKÇENİN YAZIMI

0.1. Özbekler Hakkında.....	1
0.1.1. Özbekistan Cumhuriyeti.....	4
0.1.2. Coğrafi Konumu	5
0.1.3. İklimi.....	5
0.1.4. Tabii Kaynaklar	5
0.1.5. Nüfusu	6
0.1.6. Dini	6
0.1.7. Özbeklerin Etnik Kökeni.....	6
0.1.12. Özbek Adı.....	9
0.1.12.1. Özbek Adıyla İlgili Bilimsel Görüşler.....	9
0.1.13 Özbek Boyları.....	10
0.1.13.1. Kaynaklarda Geçen Özbek Boyları	11
0.2. Özbek Türkçesi	15
0.3. Özbek Edebiyatı.....	19
0.3.1. Kadim Yedigârlar Dönemi Özbek Edebiyatı	19
0.3.2. Mümtaz (Klasik-Eski) Özbek Edebiyatı Dönemi.....	20
0.3.3. Yeni Özbek Edebiyatı Dönemi.....	21
0.3.3.1. Marifetçilik (Millî Uyanış) Dönemi Özbek Edebiyatı	21
0.3.3.2. Cedit Dönemi Özbek Edebiyatı	22
0.3.3.2.1. Cedit Dönemindeki Gelişmeler	22
0.3.3.2.2. Usul-i Cedit Okulları.....	23
0.3.3.2.3. Özbek Hanlıkları Döneminde Cedit Hareketleri	24

0.3.3.2.4. Yayınlanan Gazete, Dergi ve Ders Kitapları	25
0.3.3.2.5. Kurulan Cemiyetler	26
0.3.3.3. Sovyet Dönemi Özbek Edebiyatı	28
0.3.3.4. Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı	30
0.4. Özbekçenin Yazımı	31
0.4.1. Göktürk Yazısı	32
0.4.2. Uygur Alfabesi	33
0.4.3. Arap Alfabesi	33
0.4.4. Latin Alfabesi	35
0.4.5. Kiril Alfabesi	37
0.4.6. Çağdaş Özbek- Latin Alfabesi	39

I. BÖLÜM

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARI VE ÖZELLİKLERİ

I.1. Özbek Türkçesi Ağızları İçin Kullanılan Çeviri Yazı İşaretleri	42
I.1.1. Ünlüler	42
I.1.1.1. Kısa Ünlüler	42
I.1.1.2. Uzun Ünlüler	44
I.1.2. Ünsüzler	45
I.1.3. Diyakritik İşaretler	45
I.2. Lehçe, Şive, Ağız ve Diyalekt Terimlerinin Kullanımı	46
I.2.1. Türkiye Gramerciliğinde Lehçe, Şive ve Ağız Teriminin Tanımı	46
I.2.1.1. Lehçe	46
I.2.1.2. Şive	47
I.2.1.3. Ağız	47
I.2.2. Özbek Gramerciliğinde Lehçe, Diyalekt ve Şive Terimlerinin Tanımı	47
I.2.2.1. Şive	47
I.2.2.2. Diyalekt	48
I.2.2.3. Lehçe	48
I.3. Türk Lehçelerinin Tasnifi	48
I.3.1. Wilhelm Radloff Tasnifi	50
I.3.2. Vasili Bogoroditski Tasnifi	50
I.3.3. Fedor Korsh Tasnifi	50

I.3.4. Aleksandr Samoyloviç Tasnifi.....	51
I.4. Özbek Ağızlarıyla İlgili Yapılan Çalışmalar (1920-2023yy.).....	51
I.5. Özbek Ağızları.....	59
I.5.1. Özbek Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması	60
I.5.1.1. İvan İ. Zarubin'in Sınıflandırması	61
I.5.1.2. Konstantin K. Yudahin'in Sınıflandırması.....	61
I.5.1.3. Yevgeniy D. Polivanov'un Sınıflandırması	62
I.5.1.3.1. Çağatay Grubu.....	62
I.5.1.3.2. Oğuz Grubu	63
I.5.1.3.3. Kıpçak Grubu	63
I.5.1.4. Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırması.....	63
I.5.1.4.1. Özbek-Kıpçak Grubu	63
I.5.1.4.1.1. Özbek-Kıpçak Grubunun Şekil Özellikleri	64
I.5.1.4.1.2. Özbek-Kıpçak Grubunun Şekil Özellikleri	65
I.5.1.4.2. Türk-Barlas Grubu.....	65
I.5.1.4.3. Hive- Ürgenç veya Oğuz Grubu.....	67
I.5.1.5. Aleksandr K. Baravkov'un Sınıflandırması	67
I.5.1.5.1. /Ä/laştıran Özbek Ağızları	68
I.5.1.5.2. /A/laştıran Özbek Ağızları	68
I.5.1.5.3. /Y/leyici Özbek Ağızları.....	68
I.5.1.5.4. /C/leyici Özbek Ağızları	68
I.5.1.6. Aleksandr K. Baravkov'un 1953 Sınıflandırması.....	68
I.5.1.6.1. Orta Özbek Grubu	68
I.5.1.6.1.1. Taşkent Ağızları Özellikleri.....	69
I.5.1.6.1.2. Semerkant-Buhara Ağızları Özellikleri.....	69
I.5.1.6.1.3. Fergana Ağızları Özellikleri	70
I.5.1.6.2. Şeybani-Özbek (ya da /C/leyici) Grubu	70
I.5.1.6.2.1. Ses Özellikleri	70
I.5.1.6.2.2. Şekil Özellikleri	71
I.5.1.6.3. Güney Harezmi Grubu	71
I.5.1.6.3.1. Ses Özellikleri	71
I.5.1.6.3.2. Şekil Özellikleri	71
I.5.1.6.4. Münferit Grup Ağızları (Ortaya Çıkışı Bakımından Çeşitli Olan Bazı Ağızlar)	71

I.5.1.7. Viktor V. Reşetov'un Sınıflandırması.....	72
I.5.1.7.1. Özbek Türkçesinin Karluk-Çigil-Uygur Grubu (Güneydoğu Grubu)	73
I.5.1.7.1.1. Fergana Grubu.....	73
I.5.1.7.1.2. Taşkent Grubu.....	74
I.5.1.7.1.3. Karşı Grubu.....	74
I.5.1.7.1.4. Kuzey Özbek Grubu	74
I.5.1.7.1.5. Karluk-Çigil-Uygur Ağız Grubu Özellikleri	75
I.5.1.7.1.5.1. Ses Özellikleri.....	75
I.5.1.7.1.5.2. Şekil Özellikleri.....	76
I.5.1.7.2. Özbek Türkçesinin Kıpçak Grubu Özellikleri (Kuzeybatı Grubu) ..	77
I.5.1.7.2.1. Ses Özellikleri	78
I.5.1.7.2.2. Şekil Özellikleri	79
I.5.1.7.3. Özbek Türkçesinin Oğuz Grubu Özellikleri (Güneybatı Grubu) ..	79
I.5.1.7.3.1. Ses Özellikleri	79
I.5.1.7.3.2. Şekil Özellikleri	80
I.5.2. Özbek Türkçesindeki Karluk, Kıpçak ve Oğuz Gruplarının Genel Özellikleri	80
I.5.2.1. Karluk Grubu	80
I.5.2.1.1. Taşkent Grubu	81
I.5.2.1.1.1. Ses Özellikleri	81
I.5.2.1.1.2. Şekil Özellikleri	81
I.5.2.1.2. Fergana Grubu	82
I.5.2.1.2.1. Ses Özellikleri	82
I.5.2.1.2.2. Şekil Özellikleri	82
I.5.2.1.3. Semerkant-Buhara Grubu	83
I.5.2.1.3.1. Ses Özellikleri	83
I.5.2.1.3.2. Şekil Özellikleri	84
I.5.2.1.4. Türkistan-Çimkent-Sayram Grubu	84
I.5.2.1.4.1. Ses Özellikleri	84
I.5.2.1.4.2. Şekil Özellikleri	85
I.5.2.1.5. Karluk Grubunun Söz Varlığı	85
I.5.2.2. Kıpçak Grubu.....	86
I.5.2.2.1. Ses Özellikleri	86

I.5.2.2.2. Şekil Özellikleri.....	87
I.5.2.2.3. Söz Varlığı	87
I.5.2.3. Oğuz Grubu	87
I.5.2.3.1. Ses Özellikleri	88
I.5.2.3.1.1. Ünlüler	88
I.5.2.3.1.2. Ünsüzler	88
I.5.2.3.2. Şekil Özellikleri.....	89
I.5.2.3.3. Söz Varlığı	89

II.BÖLÜM

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCA UNSURLAR

II.1. Ses Özellikleri	91
II.1.1. Ünlüler	91
II.1.1.1. Uzun Ünlüler	91
II.1.2. Ünsüzler.....	91
II.1.2.1. Ünsüzlerin Korunması	92
II.1.2.2. Ünsüz Değişmesi	92
II.1.2.3. Ünsüz Düşmesi.....	95
II.2. Şekil Özellikleri.....	96
II.2.1. Yapım Ekleri.....	96
II.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri	96
II.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri.....	96
II.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri.....	97
II.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri	97
II.2.2. Çekim Ekleri.....	98
II.2.2.1. İsim Çekim Ekleri.....	98
II.2.2.1.1. Çokluk Eki	98
II.2.2.1.1.1. Çokluk Ekinin Hal Ekleriyle Kullanımı.....	98
II.2.2.1.2. İyelik Ekleri	99
II.2.2.1.3. Hâl Ekleri.....	100
II.2.2.1.4. Aitlik Eki.....	102
II.2.2.2. Fiil Çekim Ekleri	102
II.2.2.2.1. Basit Zaman Ekleri	102

II.2.2.2.1.1. Birinci Tip Görülen Geçmiş Zaman.....	102
II.2.2.2.1.2. İkinci Tip Görülen Geçmiş Zaman	103
II.2.2.2.1.3. Birinci Tip Duyulan Geçmiş Zaman.....	104
II.2.2.2.1.4. Geniş Zaman.....	104
II.2.2.2.1.5. Şimdiki Zaman.....	104
II.2.2.2.1.6. Birinci Tip Gelecek Zaman	105
II.2.2.2.1.7. İkinci Tip Gelecek Zaman.....	105
II.2.2.2.2. Tasarlama Kipleri	105
II.2.2.2.2.1. Emir-İstek Kipi	105
II.2.2.2.2.1.1. Emir-İstek Kipi Olumsuz Şekli.....	106
II.2.2.2.2.2. Birinci Tip İstek Kipi	106
II.2.2.2.2.3. İkinci Tip İstek Kipi	106
II.2.2.2.2.4. Şart Kipi	107
II.2.2.2.2.5. Gereklilik Kipi	107
II.2.2.2.3. Birleşik Çekim	108
II.2.2.2.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi.....	108
II.2.2.2.3.1.1. Duyulan Geçmiş Zaman Hikâyesi.....	108
II.2.2.2.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi	108
II.2.2.2.3.2.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti	108
II.2.2.2.4. Fiil İşletme Ekleri.....	108
II.2.2.2.4.1. Sıfat-Fiil Ekleri	108
II.2.2.2.4.2. Zarf-Fiil Ekleri.....	109
II.2.2.2.5. Fiillerde Soru Eki	109
II.2.2.2.6. Mastar Eki.....	109
II.2.2.2.7. Birleşik Fiiller	110
II.2.2.2.7.1. İsim+ Fiiller	110
II.2.2.2.7.2. Fiil+ Fiiller.....	110
II.3. Kelime Türleri	110
II.3.1. Sıfatlar	110
II.3.1.1. Sayı Sıfatları.....	110
II.3.1.1.1. Asıl Sayı Sıfatları	110
II.3.1.1.2. Sıra Sayı Sıfatları	111
II.3.2. Zamirler	111

II.3.2.1. Şahıs Zamirleri	111
II.3.2.2. İşaret Zamirleri	111
II.3.2.3. Soru Zamirleri	111
II.3.2.4. Belirsizlik Zamirleri.....	112
II.3.3. Zarflar	112
II.3.3.1. Zaman Zarfları.....	112
II.3.3.2. Yer Zarfları.....	112
II.3.3.3. Durum Zarfları.....	112
II.3.3.4. Miktar Zarfları	113
II.4. Edatlar	113
II.4.1. Bağlaçlar	113
II.4.2. Ünlemler	113
II.4.2.1. Seslenme Ünlemleri.....	113
II.5. Söz Varlığı	113
II.5.1. A Harfi.....	116
II.5.2. Ä Harfi.....	117
II.5.3. B Harfi.....	118
II.5.3. G Harfi.....	118
II.5.3. D Harfi.....	119
II.5.3. E Harfi	120
II.5.3. C Harfi.....	120
II.5.3. İ: Harfi	120
II.5.3. Y Harfi.....	120
II.5.3. K Harfi.....	121
II.5.3. Q Harfi.....	121
II.5.3. L Harfi	122
II.5.3. M Harfi	122
II.5.3. N Harfi.....	122
II.5.3. O Harfi.....	122
II.5.3. Ö Harfi.....	122
II.5.3. P Harfi	123
II.5.3. S Harfi	123
II.5.3. T Harfi	123

II.5.3. U Harfi.....	124
II.5.3. Ü Harfi.....	124
II.5.3. X Harfi.....	124
II.5.3. Ğ Harfi.....	124

III. BÖLÜM

ÖRNEK METİNLER

EKLER	138
Ek 1: Özbek Türkçesi Ağızlarının Gruplandırılması	138
Ek 2: Yevgeniy D. Polivanov'un Sınıflandırması	139
Ek 3: Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırması	140
Ek 4: Viktor V. Reşetov'un Sınıflandırması	141
Ek 5: Özbek Türkçesi Ağızlarının Coğrafyası	142
Ek 6: Bölge Ağızları Tasnifini Yapan Özbek Türkologlar	143
SONUÇ	144
KAYNAKÇA	152
ÖZGEÇMİŞ.....	156

KISALTMALAR

Az. : Azerbaycan Türkçesi

Ar. : Arapça

Gag. : Gagauz Türkçesi

çev. : Çeviren

e.Tr. : Eski Türkçe

s. : Sayfa

Tr. : Türkiye Türkçesi

Tar. : Tarih

Türkm. : Türkmen Türkçesi

SSCB : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

Ünlüler

/ä/ - Geniş, düz, ince a.

/ā/ - Geniş, yarı yuvarlak, arka damak a.

/i:/ - Dar, düz, ön damak i.

/i:/ - Dar, düz, arka damak ı.

/i/ - Dar, düz, arka damak ünlüsüdür. /i:/ ünlüsünün kısa şeklidir.

/e/ - Geniş, düz, arka damak e.

Ünsüzler

/h/ - Arka damak h.

/q/ - Kalın k.

/x/ - Ön damak h.

/ɣ/ - Arka damak g.

/š/ - ş

/č/ -ç

/ŋ/ -nazal n.

/j/ - c

Diyakritik İşaretler

:- Sesin uzatılması gerektiğini gösterir.

'- Alfabenin sağ tarafına konulursa sesin damaksılaşmasını (palatalization), sol tarafına konulursa art damaksılaşmasını (velarization) bildirir.

> ve <- Bir sesin ikincisine geçişini işaret eder.

II- İki ses veya kelimenin paralel kullanımını işaret eder.

()- İçindeki harfle gösterilen sesin bazen konuşma dilinde telaffuz edilmediğini gösterir;

[]- Metinlerde transkripsiyonu yapılan hece ve kelimeleri göstermek için

kullanılır. Ayrıca konuşmacının anlatımlarındaki belirsizliklerini, araştırmacı kâğıda geçirince açıkladığını bildirir.

EKLER

Ek 1: Özbek Türkçesi Ağızlarının Gruplandırılması

Ek 2: Yevgeniy D. Polivanov'un Sınıflandırması

Ek 3: Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırması

Ek 4: Viktor V. Reşetov'un Sınıflandırması

Ek 5: Özbek Türkçesi Ağızlarının Coğrafyası

Ek 6: Bölge Ağızları Tasnifini Yapan Özbek Türkologlar

0. GİRİŞ

ÖZBEKLER, ÖZBEKÇE, ÖZBEK EDEBİYATI VE ÖZBEKÇENİN YAZIMI

0.1. Özbekler Hakkında

Özbekistan sınırları insanlık tarihinin ilk yerleşim yerlerinden biri ve birçok medeniyetin beşiği olarak bilinmektedir. Arkeolojik araştırmalar sonucu Neolitik ve Bronz Çağından itibaren ilkel insan topluluklarının bu bölgede geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğu tespit edilmiştir. Zengin bir tarihî geçmişe sahip olan eskiden Turan, Orta Çağlarda Türkistan, Mâverâünnehir, günümüzde Özbekistan denilen bu toprakların devletçilik geleneği ise 3000 yıla kadar uzanmaktadır.

Orta Asya halkları bunun yanı sıra Özbek halkının ecdatları da binlerce yıllık tarih sürecinde çok ırklı devletler: Ahameniş İmparatorluğu, Seleukos İmparatorluğu, Grek-Baktriya Krallığı, Kuşanlar, Kangju, Göktürk Kağanlığı, Arap Hilafeti, Samânîler, Karahanlı Devleti, Harzemşahlar Devleti, Moğol İmparatorluğu, Timur İmparatorluğu, Şeybanîler, Cani Hanedanı, Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, Kokand Hanlığı, Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği terkbine dâhil olmuştur. Bu coğrafyanın halkları kadimden ve günümüzde de yaşam tarzı, dil, kültür ve din bakımından birbirleriyle bağlıdır (Askarov, 2019: 570).

Özbekler Mâverâünnehir'in ve Deşt-i Kıpçak'ın zengin tarih ve üst kültüre sahip en kadim halklarından biridir. Fakat Özbek kimliğinin oluşması XV. yüzyıla rastlamaktadır.

Deşt-i Kıpçak'ın göçebe Özbekleri, Mâverâünnehir'in yerleşik Türk ahalisi arasına girmiş ve onlara kendi isimlerini vermişlerdir (Mansur, 1992: 131).

XV. yüzyıl sonunda Timurlular Devleti'nin kuzeyinde Deşt-i Kıpçak'ta ortaya çıkan Şeybânîler giderek güçlenip Mâverâünnehir'e doğru yayılmıştır. Batu Han'ın kardeşi Şeybânî ahfadından gelen Ebülhayr Han, büyük dedesi Özbek Han'ın adını taşıyan topluluğunu siyasî bir çatı altında bir araya getirip bağımsızlığını ilân etmiş (831/1428) ve Timurlu topraklarına girmiş, Timurlular saltanatına son vermiş ve 855'e (1451) kadar bütün ülkeye hâkim olmuştur. Bir ara durumları sarsılan Özbekler, Muhammed Şeybânî Han döneminde (1500-1510) yeniden toparlanmış ve kısa bir süre sonra hâkimiyetlerini Orta Asya'ya yaymaya başlamışlardır. Ancak XVI-XVII. yüzyıllarda Türkistan ülkesinde devlet bölünerek küçük hanlıklar ortaya çıkmıştır.

XVI. yüzyılda Hive Hanlığı (Amuderya'nın aşağı kısmında), Buhara Hanlığı (Semerkant, Buhara, Kaşkaderya, Surhanderya vilâyetleri ve Güney Tacikistan toprakları), XVIII. yüzyılda Kokand Hanlığı (Fergana vadisi, Taşkent, Sirderya vilâyetleri, Kırgızistan ve Kazakistan'ın güney bölgesi) kurulmuştur. Türkistan tarihinde bu dönem “Üç Özbek Hanlığı” adıyla bilinmektedir (Muhammedcanov, 2013: 112).

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye sefer düzenleyen Ruslar, 1860'larda Buhara ve Hive Hanlıklarına üstünlüklerini kabul ettirip Kokand Hanlığını ilhak etmişlerdir (Buran ve Alkaya, 2014: 25).

Ruslar Orta Asya'yı işgal edince ülkedeki halkın durumu daha da kötüleşmiştir. Çünkü artık halk, iki taraflı sömürgeciliğe maruz kalmıştır. Bir yandan Rusya Çarlığı, diğer yandan yerli zenginler, rahipler halkın kanını sülük gibi emmeye başlamıştır. Aynı işi yapan Rus işçileri daha iyi şartlarda ve yüksek maaş alırken yerli çiftçiler ise günde 17-18 saate kadar çalıştırılmıştır. Genel vergilerin dışında çeşitli birçok ek vergilere maruz kalmaları halkın ezilip fakirleşmesine yol açmıştır. Ayrıca, Çarlık Rusya binlerce Rus aileleri Orta Asya'ya getirip Fergana, Sirderya, Semerkant gibi diğer vilâyetlere yerleştirmeye başlamıştır. Çiftçi topraklarının verimli kısımlarının çoğu ellerinden alınıp Rus göçmenlere verilmiştir. Yerli ahali ise daha susuz ve çöl olan yerleşim yerlerine taşınmak zorunda kalmıştır (Karimov, 1993: 136).

Çarlık Rusya'sının ve onların birer maşası durumundaki yerli idarecilerin sömürgeci baskısı nedeniyle isyanlar çıkmaya başlamıştır. 1872'de Çırçık, 1875-1876 yılları arasında Kokand, 1885'te Fergana vilâyetinin Andican, Oş ve Margilan bölgelerinde, 1892'de Taşkent ve 1898'de Andican'da ayaklanmalar çıkmıştır (Karimov, 1993: 137).

17 Mayıs 1898 tarihinde Andican'ın Ming Tepa köyünde başlayan, tarihte Andican Ayaklanması olarak bilinen ayaklanma tüm Fergana Vadisi'ni kaplamıştır. Bu ayaklanmanın etkisiyle hatta Cizzah, Kattakurgan, Buhara ve Semerkant şehirleri de ayaklanmış, fakat bu ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Ayaklanmalara katılanlardan 362 kişi Sibirya'ya sürgün edilmiş, ayaklanmaya önderlik yapan Madali Eşon ve onun 5 yardımcısı idam edilmiştir (Karimov, 1993: 138).

Çarlık idaresinin çok sert idaresi yalnız Türkistan Türklerinin değil, aynı zamanda Rus halkını ve Rus olmayan diğer milletleri de ezdiği için 1905 ihtilali patlak vermiş ve Türkler geçici de olsa, biraz nefes alabilmiştir (Saray, 1993: 29).

Ruslar, Türkistan'da kurdukları adaletsiz ve terör saçan idarelerine devam ederken I. Dünya Harbi başlamıştır. Yıllar yılı bir esaret rejiminde yaşamaları, hiçbir haklarının tanınmaması ve uğradıkları bunca haksızlık yetmiyormuş gibi, bir de yarım milyon evladını Rusların müdafaası için heba etmelerinin istenmesi, Türkleri haklı olarak isyana sevk etmiştir. 1916 Temmuz ayında başlayan isyan kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılmıştır. Köylü, kasabalı ve şehirli bütün halkın katıldığı ve “Çar ve Ruslar defolsun! Müslümanlara hürriyet isteriz! Biz, İslam devleti kurmak istiyoruz” parolası ile başlayan isyan tam bir millî ayaklanma haline dönüşmüştür (Saray, 1993: 32).

Lidersiz, teşkilatsız ve üstelik silahsız isyana katılanlar çok geçmeden Rus topları ve makinalı tüfekleri karşısında erimeye başlamıştır. Ruslar o kadar gaddarca davranmış ki, ayaklanmaya katılanların hepsini öldürdükleri gibi, mal ve arazilerini de müsadere etmiştir. Ayaklanma bu zor şartlara rağmen altı aydan fazla sürmüştür (Saray, 1993: 33).

1 Kasım 1917 tarihinde Taşkent'te Bolşevikler tarafından silahlı ayaklanma çıkarılıp Türkistan ülkesinde Sovyetler hâkimiyeti gerçekleştirilmiştir. Nisan 1918'de Türkistan Genel Gubernatörlüğü ortadan kaldırılmış ve Türkistan Otonom Cumhuriyeti kurulmuştur. 1920'de Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ile Hive'de Harezm Halk Cumhuriyeti teşkil edilmiştir. Lenin başkanlığındaki Sovyetler hükümeti ülkede hâkimiyetin devamlılığını sağlamak için çok uğraşmıştır. 1918 yılının haziran ayında Taşkent'te Bolşevikler'in birinci ülke dönem toplantısı yapılmış, Türkistan Komünist Partisi, Rusya Bolşevikler Partisi'nin bir parçası olarak onaylanmıştır. Bu parti sonradan güçlenip yetmiş yıldan fazla hâkim olmuş, sosyalizmin rehberliğini yapmıştır. Sovyetler rejimi döneminde Özbekistan maneviyat alanında çok zarar görmüş, 1930-1950 yılları arasında 40.000 kadar aydın ve din âlimi rejimin kurbanı olmuştur (Muhammedcanov, 2013:112).

1917-1950 yılları arasında yaşanan bu olaylar Sovyet rejiminin sözünde durmayıp Çarlık'tan daha katı bir dikte idaresi kurarak sömürgecilik siyasetini devam

ettirdiğinin göstergesidir. Hâlbuki Sovyet rejimi, Rus İmparatorluğunda yaşanan bütün milletlere eşitlik ve kendi kendini idare etme hakkı vaat etmişti.

1924 yılında Orta Asya’da Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulunca yedi vilâyete (Semerkant, Taşkent, Fergana, Zerefşân, Surhanderya, Kaşkaderya, Harezm), yirmi iki kazaya ve 241 nahiyeye bölünmüştür. Semerkant başşehir olmuştur. 1926’da yeni bir yapı oluşturularak on bölge kurulmuştur (Harezm, Buhara, Orta Zerefşân, Semerkant, Taşkent, Hucend, Kokond, Andican, Surhanderya, Kaşkaderya). 1936’da Karakalpakistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içine alınmıştır (Muhammedcanov, 2013: 112).

1922-1991 yılları arasında Vladimir Lenin, Josef Stalin, Nikita Kruşçev, Leonid Brejnev, Yuri Andropov, Konstantin Çernenko ve Mihail Gorbaçov gibi isimlerin liderlik yaptığı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği dağılınca 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilân etmiştir. Özbekistan, her sene büyük bir coşku ile 1 Eylül’de Bağımsızlık Bayramını kutlamaktadır.

29 Aralık 1991 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde Özbekistan istiklalinin elde etmesinde büyük emeği geçen Özbekistan Komünist Partisinin 1. Genel Sekreteri İslam Kerimov oyların %88’ni alarak Bağımsız Özbekistan Cumhuriyetinin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Özbekistan Komünist Partisi, Özbekistan Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Demokrat Parti adını almıştır. 8 Aralık 1992’de Özbekistan Cumhuriyeti anayasası kabul edilmiştir. 1 Temmuz 1994’te millî parası “som” kullanılmaya başlamıştır. 2 Eylül 2016 tarihinde Cumhurbaşkanı İslam Kerimov’un hayatını kaybetmesiyle, 4 Aralık 2016 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oyların %88,61’ni alarak Şevket Mirziyoyev Özbekistan Cumhuriyetinin ikinci Cumhurbaşkanı olmuştur. Şevket Mirziyoyev, 24 Ekim 2021 ve 10 Temmuz 2023 tarihlerinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de rekor bir oyla tekrar seçilmiştir (Ayupov, 2023: 9).

0.1.1. Özbekistan Cumhuriyeti

Orta Asya’nın merkezinde yer alan Özbekistan 448,97 000 kilometrekarelik yüz ölçümüne sahiptir. Güneyde Afganistan (137 km), kuzeyde Kazakistan (2203 km), kuzeydoğuda Kırgızistan (1099 km), güneydoğuda Tacikistan (1161 km) ve güneybatıda Türkmenistan (1621 km) ile sınır komşudur. Toplam nüfusu 36

milyondan fazla (Aralık 2022 verilerine göre) ve başkenti Taşkent'tir. Lihtenştayn ile birlikte kendisinin ve komşularının denize kıyısı bulunmayan iki ülkeden biri olan Özbekistan'da Orta Asya nüfusunun %46'sı yaşamaktadır (Ayupov, 2023: 3).

0.1.2. Coğrafi Konumu

Özbek Efsanelerine göre Tanrı, yeryüzünü dünyadaki bütün milletlere pay eder. Kendi kendine oyalanan Özbek, bu taksimata geç kalır. Geldiğinde ona verilecek yer kalmamıştır.

Tanrı, merhametli olduğu için, kendisine ayırdığı iki ırmağın arasındaki yeri Özbek'e verir. Ondan beri Özbek, şimdiki Özbekistan denilen bu memlekette oturmaktadır. Bu memlekete Tanrı'nın nazarı düştüğü için, sonbaharda tarlada unutulmuş çapa bile ilkbaharda sürgün çıkarıp güller açar (Baydemir, 2011: 270).

0.1.3. İklimi

Özbekistan, Orta Asya'nın en verimli topraklarına sahip olan ve ortasından Sırderya nehrinin aktığı Fergana havzası üzerinde yer alır. Kara iklime sahip ülkede yazlar sıcak ve kurak; kışlar ise soğuk geçer. Özbekistan'ın Turan ovası ve Kızılkum çölü, çöl ve bozkır bitkileriyle kaplıdır. Dağlık ve tepelik alanlarda az da olsa ormanlık alanlar bulunmaktadır. Ormanlarının alanı ülke yüzölçümünün ancak %1,2'si kadardır (Buran, 2013: 156).

0.1.4. Tabii Kaynaklar

Kimyasal elementlerin neredeyse tümü Özbekistan topraklarında tespit edilmiştir. Özbekistan; altın, uranyum, gümüş, bakır, molibden, gaz ve petrol, diğer renkli ve nadir metaller, inşaat malzemeleri ve diğer hammadde yatakları bakımından, sadece bölgede değil belki tüm dünyada sıralamalarda yer alıyor. Dolayısıyla çeşitli sektörlerin ihtiyaç duydukları hammaddeleri çok uygun fiyatlarla temin etme imkânı bulunuyor.

Enerji kaynaklarının Türkiye'ye göre çok ucuz olan fiyatları, bölge çapında da en uygun düzeylerdedir. Ülkede tahminî 1,8 trilyon metreküp doğalgaz rezervi bulunuyor.

Dünyanın önde gelen altın üreticisi ülkelerden biri olan Özbekistan'ın pamuktan sonra ikinci sıradaki ihracat kalemi altındır (Kocaeli Ticaret Odası, agis, 2022).

0.1.5. Nüfusu

Özbekistan Devlet İstatistik Komitesinin açıklamasına göre Özbekistan'ın nüfusu 36 372 276, onun 18 080 022 erkekler, 18 320 653 ise kadınlar oluşturmaktadır (Tar. 01.07.2023). Ülkenin en kalabalık ili 4 118 450 nüfusu ile Semerkant, başkent Taşkent'tin nüfusu ise 2 955 740'dır (Tar. 1 Ocak 2023). Nüfus yoğunluğu (km²ye): 77,0 (Tar. 16.07.2021). Nüfusun %71,2'ini Özbekler, %8,6'nı Ruslar, %4,7'sini Tacikler, %4,1'ini Kazaklar, %2,4'ini Tatarlar, %2,1'ini Karakalpaklar ve %6,1'ni başka milletler oluşturmaktadır (gazeta.uz, 2023). Özbekler, Özbekistan'ın dışında çoğunlukla Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Rusya Federasyonu, Kuzey Afganistan, Çin, Türkiye, Pakistan ve Suudi Arabistan'da yaşamaktadır (Wikipedia, agis, 2023). Ayrıca diğer birçok ülkede eğitim ve çalışma amacıyla ikamet etmektedir.

0.1.6. Dini

Özbekistan bağımsızlığına kavuştuğu günden itibaren her alanda olduğu gibi dini alanda da tam bağımsızlık rüzgârları esmeye başlamıştır. Günümüzde 130'dan fazla millet ve ırkın huzur içinde yaşadığı bu coğrafyada, her vatandaş kendi dinini özgürce yaşamaktadır ve devlet tarafından her türlü imkân sağlanmaktadır.

Nüfusun %84'ü Müslüman, %7,2'si Hristiyan, %0,8'i Yahudi ve %3,6'sı ise diğer din mensuplarına aittir (Wikipedia, agis, 2023).

0.1.7. Özbeklerin Etnik Kökeni

Sahip oldukları coğrafi konum ve geçirdiği çeşitli tarihi süreçler Özbeklerin dil, kültür ve yüz tipolojisi açısından diğer Türk halklarına göre farklılık göstermesine ve aynı zamanda zenginlik kazanmasına yol açmıştır. Bir yandan farklılıklarıyla kendine has özellikleri taşıırken, diğer yandan da zenginlikleriyle Orta Asya halklarının küçük ölçüde bir versiyonuna benzemektedir. Fakat söz konusu farklılık ve çeşitlikler zaman zaman bilim insanları arasında Özbeklerin etnik kökeninin Türk olup olmadığına dair bazı fikir ayrılıkları ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Özbekistanlı akademisyen Rustamcan Abdullayev'in ilk olarak 19 Ekim 2011 tarihinde "*Tsentr Aziya*" (Orta Asya) sitesinde Rusça daha sonra Özbekçe olarak yayımlanan "*O'zbeklar-turkiy xalqlarning zodagonlari, sortlar esa-Markaziy Osiyoning tadbirkorlaridir*" (Özbekler, Türk Halklarının Soyundan, Sırtlar ise Orta Asya'nın Girişimcileri) konulu makalesi en çok okunan makalelerden biri olmuştur.

Yeni bir bakış açısıyla yazılan makalede Özbeklerin etnik kökeniyle ilgili; “Özbekler” ve “Özbek Adı” nasıl ortaya çıktı? Onların Türk ve Moğollarla nasıl ilişkileri var? Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuci Han hangi millete mensuptu ve bu neden bizim için önemli? Tarihte Özbek Devleti kurulmuş muydu? Özbekler Ruslar ile etnik yakınlığa sahip mi? “Tacik” adı ve Tacik Halkının Kökeni, “Sart” adı nasıl ortaya çıktı? Ne zaman ve kimler için Sart isimi kullanıldı? gibi sorular kapsamlı olarak ele alınmıştır.

Makalede sonuç olarak “*Özbekler, Türk soylu halklardır. Sartlar ise Tacik, Özbek veya diğer halklar için kullanılan etnik bir isim değil de Orta Asya’da ticaret ile uğraşan insanlara verilen genel bir isimdir*” kanaatine varılmıştır (uz.fundamental-economic.uz, agis, 2022).

2015 yılında Özbek tarihçi Ahmadali Askarov’un ilk olarak Rusça daha sonra Özbekçe olarak “Özbekistan” yayınevi tarafından yayımlanan “*O’zbek Xalqining Kelib Chiqish Tarixi*” (*Özbek Halkının Etnik Tarihi*) kitabı bilim insanları arasında yeni bir tartışmaya neden olmuştur. Kitaptaki Özbek halkının Türk olmayan kavimlerden oluştuğuna dair iddialar, bu alanda önemli çalışmalara imza atan diğer bilim insanlarını rahatsız etmiştir.

Avrupa Özgürlük Radyosu tarafından gerçekleştirilen bir röportajda Goga Hidoyatov, Ablat Hocayev, Gaybulla Boboyorov ve Şuhrat Barlas gibi Özbek tarihçileri konuyla ilgili kendi görüşlerini dinleyicilerle paylaşmıştır.

Goga Hidoyatov, Ahmadali Askarov’un “*O’zbek Xalqining Kelib Chiqish Tarixi*” kitabı için “*Tarihi küstahça sahteleştirme*” ifadelerini kullanarak eleştirmiştir. Hidoyatov eleştirilerinin devamında “*Orta Asya’daki diğer halklar gibi Özbekler, Türk kökenli millettir. Ahmadali Askarov “Özbekler, Türk kökenli değil” denen hiçbir bilimsel dayanağı olmayan düşüncüyü ilk kez 1994 yılında dile getirmişti. Şu an 1994 senesi değil, böyle bir kitaba ihtiyaç yoktur. Hatırlatmak gerekirse 1994’te “O’zbekiston ovozi” (Özbekistan Avazı) gazetesinin 20 Ocak tarihli sayısındaki “O’zbek Xalqining Kelib Chiqish Tarixi” makalesinin yazarından biri Ahmadali Askarov’du, diğeri ise tarihçi Boriboy Ahmadov idi. Makalede “Orta Asya halkları; Özbekler, Kazaklar, Türkmenler asla Türk değil” denen gayri bilimsel ve mantıksız bir iddia vardı. Maalesef bu sahte iddia şimdi de kitap olarak yayımlanmış. Halbuki, Sovyet Türkologları bile açıkça Özbeklerin Türk olduğunu belirtmişti. Bu*

çok büyük bir yanlış, ben böyle bir düşünceyi asla kabul etmiyorum. Kim ne dese desin burada çok eskiden beri Türkler yaşamıştır. Şu bir gerçek ki Orta Asya'nın kadim ismi Türkistan idi İranistan değil.” cümlelerine yer vermiştir. Goga Hidayatov İngiliz kaynaklarına dayanarak, yerli ve yabancı Türkologların görüşlerini inceleyerek kaleme aldığı “*Türk tsivilizatsiyasi*” (Türk Uygarlığı) kitabında Özbeklerin Türk kökenli olduğunu somut gerekçelerle belirttiğini altını çizmiştir. Eleştirisini “*Tarih bu bilimdir... elbette Askarov bir insan olarak, bir vatandaş olarak kendi fikrini söyleyebilir fakat bu bilimsel olmayan şahsi bir fikir olarak kalacaktır. Askarov'un kitabı, tarih ve tarihi gerçeklerle hiçbir alakası yoktur*” diyerek tamamlamıştır.

“*O'zbek Xalqining Kelib Chiqish Tarixi*” kitabının editörü Gaybullab Boboyorov'a göre söz konusu 670 sayfadan oluşan kitap, Özbeklerin sosyo-ekonomik, etno-kültürel, etno-politik gelişimi, Timurlular Dönemi'ndeki etnik süreçler ve Özbek dilinin oluşumunun araştırılmasını amaçlamıştır. Boboyorov; Monografide Özbeklerin şimdiki yaşadıkları bölgeyle eskiden beri bağlarının olduğunu, Özbeklerin etnik terkiibini Ön Türkler ile birlikte esas yerli Soğdlar, Harezmîler, Bakteriler ve Sakların oluşturduğunu ve yüzyıllarca birbirleriyle iç içe yaşamaları sonucunda yeni millet yani Özbeklerin ortaya çıktığına dair bilgilerin olduğunu altını çizmezmiştir.

Ablat Hocaev, Ahmadali Askarov'un “Özbekistan'ın halkı iki kökenli; İranî ve Türk kökenli” iddiaları reddederek “*Özbekler, aslı Türk kökenli halktır, dili de Türkçedir. 2-3 bin yıl boyunca Doğu İran, Afganistan'dan gelen halklar, Arap ve Hinterle iç içe yaşamışlardır. Fakat bu durum, Özbeklerin tamamen değiştiği anlamına gelmiyor. Çünkü Özbeklerin esas birleşimi Türk'tür. Özbeklerin Türk kökenli olmadığını ima edenler çok yanlış düşünüyorlar. VI. yüzyıla kadar Sırderya'nın güneyinde Türklerin yaşamadığına dair Sovyet Dönemi'nde kalıplaşmış bir algı vardı, ben de bunun ne kadar yanlış olduğunu Çin kaynaklarına dayanarak kitaplarımda anlattım*” demiştir. Sunucunun “1924 yılında bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti Hive, Buhara ve Kokand Hanlığı esas alınarak kurulmuştu, bu üç hanlığın da kökünü Türk diyebilir miyiz? Onlar, resmi yazışmalarda Farsça yürütmüşlerdi...” sorusuna Ablat Hocaev, “*Tabi ki de üç hanlık da Türk kökenlidir. Resmi yazışmalarda Farsça yürütmesi onlar Türk olmadığı anlamına gelmiyor. Sovyet Dönemi'nde 70 yıl boyunca Rus olmayan bütün halklar resmi yazışmalarını Rusça yürüttü, biz onların hepsine Rus diyemeyiz?*” yanıtını vermiştir.

Şuhrat Barlas röportajında: “Askarov, Özbeklerin kökeni Türk olduğuna şüphe uyandırdı. Özbeklerin aslı Türk’tür, bu kitapta Özbeklerin oluşum meselelerini yanlış yorumlamaktadır. Özbekler dışarıdan gelip Fars kültürünü benimsedi, genetik olarak karışık ve Türklük unsuru eksik gibi düşünceleri üstü kapalı olarak ifade etmektedir. Uzmanlık alanı aslında arkeolog olan Askarov, bu tarz konulara gayri bilimsel yaklaşım karışık iddiaları ileri sürmüştür. Fakat arkeolojik araştırmalarla millet veya dil belirlenmez. Türklük, antropolojik veya etnopsikolojik bir unsur değildir. Türklük bu ideolojik bir unsurdur. Askarov, arkeoloji ile milli unsurları ve milli oluşumu ortaya çıktığını anlatmaya çalışıyor. Bu doğru bir yaklaşım değildir. Kitapta Farsça konuşan İskit, Sak ve Massaget kabileleri arasında olduğumuzu söylemek istiyor. Acaba kendisi 2-3 bin yıl önceki İskit, Sak ve Massaget kabileleri ile konuşmuş mu veya onların dillerine ait bir yazı bulunmuş mudur?” cümlelerine yer vererek tartışmayı sonlandırmıştır (ozodlik.org, agis, 2022).

0.1.12. Özbek Adı

0.1.12.1. Özbek Adıyla İlgili Bilimsel Görüşler

Özbek adının kökeniyle ilgili günümüze kadar yerli ve yabancı bilim insanları tarafından çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Bazı âlimler “Özbek” adının ortaya çıkışını, Altın Orda Hanı Özbek’in (1312-1342) adına bağlarlar. Özellikle Sovyet dönemi tarihçiliğinde bu görüş daha da baskın olmuştur.

N. A. Aristov’a göre “Özbek Han’ın adı ortaya çıkmadan önce Özbek adına tarihi kaynaklarda rastlanmıyor. O halde Özbek adının kullanılması bu padişahın adından sonra başladı demek mümkündür”.

A. Y. Yakubovskiy, “Özbek” adının ortaya çıkışını “Özbekler” sözüne bağlar ve “onlar kendi adlarını Altın Ordu Hanı Özbek Han’dan alırlar” diyerek fikrini ifade eder.

İ. P. İvanov, M. A. Çaplıçka ve Hilda Hukhem de “Özbek” adını tarih sahnesine çıkışını Özbek Han’ın adına bağlamaktadır.

Yukarıda ifade edilen bu fikirlere B. B. Grigoryev ve A. A. Semyanov karşı çıkmışlardır. A. A. Semyanov bu fikirlerin temelsiz olduğunu ifade ederek “Özbek adı Ak Ordu döneminde ortaya çıkmış ve hem İran hem de Orta Asya tarihçileri tarafından XIV. ve XV. yüzyıllarda Ak Ordu devletinde Türk- Moğol kabilelerinin tamamına bu ad verilmiştir. Özbek Han ise Kök Ordu yani Altın Ordu hükümdarı

olup sonradan Özbekler diye adlandırılan kabileler tabi olmamışlardır.” demektedir. (Ahmedov, 1992/1997: 41).

Özbek tarihçi, “*O‘zbeklarning kelib chiqishi tarixidan*” (Özbek Halkının Tarihi), “*İstoriya balha*” (Belh Tarihi), “*O‘zbekiston tarixi manbalari*”, (Özbekistan Tarih Kaynakları), “*O‘zbek ulusi*” (Özbekler) ve “*Tarixdan saboqlar*” (Tarihten Dersler) gibi birçok eserlerin yazarı Boriboy Ahmedov da “Özbek” adının ortaya çıkışı ile ilgili B. B. Grigoryev ve A. Semyanov ile aynı görüştedir.

H. Vambery, H. Havars, M. P. Pellia’a göre, Deşt-i Kıpçak’ın Türk-Moğol kabileleri bu adı öz egemenliklerine sahip olduklarından dolayı almışlardır. H. Vambery şu ilginç bilgileri vermiştir: Özbek kelimesinin tam anlamı “kendi kendinin beyi, bağımsız, müstakil” demektir. Bu söz eski Macarlarda da mertebe, unvan sıfatında olan kelimeye karşılık gelir ve bu anlamıyla 1150 yıllarına ait belgelerde kaydedilmiştir (Ahmedov, 1992/1997: 41).

Denis Sinor’a göre sözcük “Oğuz+bek” sözlerinin bileşiminden gelmiştir (Bozkurt, 2012: 345). Özbek bilim adamları arasında N. Narkulov, Ö. Corayev ve P. Zahidov da Özbek kelimesinin “Oğuz” sözü ile bağlantılı olduğu görüşündedir (Kamalova, 2017: 169). Anvar Şukurov “*O‘zbek atamasining kelib chiqishi haqida*” (Özbek Kelimesinin Kökeni) adlı eserinde: “Oğuz” sözcüğünün Arap ve Fars kaynaklarında “guz”a dönüştüğü, Özbek kelimesindeki “Öz” kökü “Oğuz”dan geldiği, kadim “Oğuz+berk” ve “Oğuz+buka” sözlerinden Özbek sözcüğünün oluştuğunu çok daha mantıklı olduğunu ifade etmektedir. Yani “Özbek” sözcüğü “Oğuzbek” sözcüğünün kısaltmasıdır.” demektedir (Şukurov, 2010: 31-33).

Türk bilim adamı Hasan Eren ise bu adın “özü-bek” sözünden geldiğini söyler. Bu açıklamaya göre sözcük “özü pek, sağlam” anlamındadır. Benzer ad kullanımları Türkçede vardır. Sözelimi “Tımbek”, “Canıbek” adları bu türdendir.

Özbek halkı arasında ise Radloff tarafından da kabul edilmiş olan “Özbek” yani “kendi başına hâkim” (Omarov, 2012: 8) özüne sağlam, bağımsız ve müstakil olmalarından dolayı aldıkları fikri çok yaygın kullanılan bilgiler arasındadır.

0.1.13 Özbek Boyları

Tarih kaynaklarında geçen 92 Özbek boyu sadece Özbekistan sınırları içerisinde değil tüm Orta Asya genelinde dağılmıştır. Bu 92 Özbek boyuna Moğol İstilası öncesi, Moğol İstilas Dönemi ve Şeybaniler Dönemi’nde gelen etnik gruplar

da dâhildir. Bununla birlikte, Orta Asya'da eskiden beri yaşamakta olan Çigil, Yagmo, Usun, Tuhsi, Halaç ve başka Türk etnik gruplarını da 92 Özbek boyu içeresindedir.

Ahmet Zeki Velidî Togan'ın, “*Türkili-Türkistan ve Yakın Tarihi*” adlı eserinde Özbeklerin her yerde “doksan iki bağ Özbek” (To'qsan ikki bov o'zbek) diye anıldıklarını ve “bav” kelimesinin de boy (kabile) anlamında kullanıldığından bahsedilmiştir. Başkurtlar için de “On iki bavlı Başkurt” denilmektedir. Özbeklerde bu 92 boy isimlerinin yer aldığı bir “*Nesebnâme*” bulunmaktadır. “*Nesebnâme*”nin XVI-XVII. yüzyıllarda yazılan nüshalarıyla yeni nüshaları arasında pek fark yoktur (Omarov, 2012: 13).

Ahmadali Askarov'un “*O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi*” kitabının XV. bölümünde Deşt-i Kıpçak'tan 92 boylu Özbeklerin Maveraünnehir ve onun çevresine geliş tarihi anlatılmıştır. Ayrıca tarihi kaynaklarda geçen Özbeklerin 92 boyunun isimleri yer almıştır.

0.1.13.1. Kaynaklarda Geçen Özbek Boyları

1. Seyfeddin Aksikentî'nin “*Mecmû'ü't-Tevârih*” eseri (XVI.yy).
2. Ahmed ibn Masruh'ın “*Nasabnomai o'zbek*” eseri (XIX. yy).
3. Avaz Muhammed Attar'ın “*Tuhfat at-tavorih*” eseri (XIX.yy).
4. Özbek Şarkşinaslık Enstitüsündeki El Yazmaları (4330'3).
5. Ahmet Zeki Velidî Togan'ın “*O'zbek urug'ları*” Özbek Boyları” makalesi (“O'zbekim” derlemesi, 1992).
6. N. Hanikov'un “*Opisaniye Buharskogo hanstva*” (Buhara Hanlığı'nın Tasviri) (SPB, 1843) eseri.
7. “*Kitmir*” eseri.
8. “*Asomiy Navadu du Fikran Uzbek*” eseri.

No	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Ming	Ming	Ming	Ming	Ming	Ming	Ming	Ming
2	Yuz	Yuz	Qirgiz	Yuz	Yuz	Yuz	Yuz	Yuz
3	Qirq	Qirq	Yuz	Qirq	Qirq	Qirq	Qirq	Qirq
4	Jaloyir	O'zbek	Qirq	O'n	Uncagit	O'n	O'n	O'n
5	Saroy	O'njagit	O'n	O'njagit	Nayman	O'njagit	O'ngka jayt	O'nkajot
6	Qo'ng'ırot	Jaloyir	O'njagit	Jaloyir	Qipchoq	Jaloyir	Jaloyir	Jaloyir
7	Olchin	Saroy	Jaloyir	Saroy	Arg'in	Saroy	Saroy	Saroy

8	Arg'un	Qo'ng'iro't	Qo'ng'iro't	Hitoy	Burloq	Qo'ng'ir ot	Qo'ng'iro't	Hitoy
9	Nayman	Olchin	Olchin	Qipchoq	Busloq	Mang'it	Nayman	Qipchoq
10	Qipchoq	Arg'in	Arg'in	Nayman	Samar-chiq	Olchin	Qipchoq	Nayman
11	Qalmoq	Nayman	Saroy	Chaqmoq	Bo'zay	Arg'un	Qozoq	Chaqmoq
12	Chaqmoq	Qipchoq	Nayman	O'rmoq	Qitay	Nayman	Qalmoq	O'rmoq
13	Qirgiz	Chamoq (Chichiq)	Qipchoq	Tuvadak	Jit	Qipchoq	Quvdoq	To'doq (To'g'-doq)
14	Qarluq	Azaq	Chaqmoq	Bo'ston	Juyut	Uyrat	Turloq	Bo'ston
15	Turk	Qalmoq	Burlat	Samar- chik	Saljovut	Qalmoq	Samarchik	Samarchik
16	Turkman	Qarluq	Samarchik	Qalmoq	Mang'it	Burlak	Qatag'on	Qalmoq
17	Bayovut	Tudak	Bulat	Qarluq	Qang'it	Samar- chik	Kelaychi (Qalaychi)	Qarluq
18	Burlan	Burloq	Qatag'on	Qatag'on	Oymovut	Qatag'on	Kenagas	Qatag'on
19	Samarchik	Samarchik	Kilachi	Orlot	Ulaji	Galagi	Buyrak	Orlot
20	Kabasha	Kilachi	Kenagas	Arg'un	Gulagan	Kenagas	Uyrak	Arg'in
21	Nujin	Pinakash	Buyraq	Barlos	Qishliq	Butra	O'roqli	Barlos
22	Kilachi	Buyraq	Uyrayt	Buytay	Tomo	Hitoy	Qiyot	Bo'ytan
23	Kilakash	Urat	Qiyot	Kenagas	Mesit	Qang'li	?	Kenagas
24	Burat, Buryat (Barot)	Qiyot	Hitoy	Kilaji, Kilachi	Kirdori	Uz	Qang'li	Kilachi
25	Ubrat, (Ubryat)	Hitoy	Qang'li	Buyrak	Ramodon	To'pchi	Tuchat	Buyrak
26	Qiyot	(Tunkli) Kang'li	Ur (Avar)	Oyrot	Juyrat	Utarchi	Uvu'zi	Uyrat
27	Hitoy	Uzjulovchi	Jubali'ji	Qiyot	Bo'zacı	Jit	O'ray	Qiyot
28	Qang'li	Kuychi	Tuyji, To'y'chi	Qong'rot	Uysun	Juyut	Chublach	Qong'rot
29	Uryuz	O'tarchi	Buymov	Qang'li	Tatar	Bo'ymo- vut	Ko'shchi	Qang'li
30	Junnalahi	Po'latchı	Jiyit	O'z	Tilov	Uymovut	Chuyut	O'z
31	Kutchi	Juyut	Jiljut	Julachi	Sirin	Orolt	Chibit	Jilov'çi
32	Otarchi	Jit	Buyat	Julo'çi	Ag'ir	Kerait	Karmin	Julov'çi
33	Po'latchı	Chulchut	O'ymovit	Kuchchi, Kuchi	Buzan	Ungut	Orlot	Qatchi
34	Jiyit	Buymovut	Arlay	O'torchı	Buzak	Masad	Chal'cuq	O'torchı
35	Juyut	Oymovut	Keroyit	Fuladchi	Bahrin	Markut	Mang'it	Qo'rl'ovchi
36	Juljut	Orot	Ongut	Juyut	Mo'g'ul	Burqut	Turkut	Juyut
37	Turmaut	Kerait	Tangut	Jiyit	Nukus	Kuralas	Tumalas	Jizt
38	O'ymovut	Ukalan (Gulagan)	Mang'it	Jaljut	Jaloyir	Ug'ilon	Minit (Mihit)	Chilcho't
39	Orlot	Qori	Jal'jaut	Boyazut	Saroy	Qishliq	O'qlan	Boyazid
40	Keroyit	Arab	Masit	O'ymovit	O'ng	Turkman	Keray	O'ymovut
41	Ongut	İlachi	Merkı't	Keroit	Qo'ng'irat	Durman	Urub	Kıroyit
42	Tangut	Jubur'on	Burqut	Bagan	Alchin	Tobin	İlo'ch	Bag'on
43	Mangut	Tishliq Qishliq, Jalovut	Qiyot	Ongut	Chichiq	Tama	Chubirgon (Cho'bir- g'on)?	Ang'it
44	Jalovut	Keroit	Quralas	Tangut	Qalmoq	Geray	Kutlin	Tangut

45	Mamasit	Turkman	O'glon	Mang'it	Oyrat	Qirg'iz	Turkman	Mang'it
46	Merkit	Do'rman	Qari	Merkit	Qarluq	Juyrat	Do'rman	Merkit
47	Burqut	Tobish	Arab	Burqut	Turgavut	Bo'zachi	Topman	Burqut
48	Qiyat	Tomo	Ilaji, Ilachi	Mesit	Qatag'on	Sihtiyon	Biycha	Modru
49	Quralash	Ramadan	Juburgan	Kiyat	Kilechi	Tilov	Rindan	Ukalan
50	Og'lon	Muytan	Qishliq	Og'lan	Kenagas	Qirdor	Mitan	Olchin
51	Qari	Uyshun	Giray, Girey	Olchin	Buyrak	Og'lan	Uyshun	Qarri
52	Arab	Bazoci	Turkman	Qari	Qiyot	Chilkis	Bo'yihauz	G'arib
53	Ilaji	Hofiz	Durman	G'arib	Qang'li	Uyg'ur	Qirg'iz	Shibirg'on
54	Shibirgon	Kirgiz	Tabin	Shuburgan	Ozce Bo-luci	Yobu	Uyruvchi	Kishlik
55	Kishlik	Macar	Tama	Kishlik	Upulachi	Kahat	Baday	Turkmen
56	Garay, Girey	Ko'chalik	Ramadan	Turkman	Gulun	Kujaliq	Totar	Durmon
57	Durmen	Savron	Mitan	Durmen	Boyovut	Shirin	Ettibosh	Taba
58	Tobin	Bohrin	Uyshun	Tobin	O'torchi	Bahrin	Qatay (Kabash)	Tamo
59	Tama	Uyris	Buriya	Tam Tomo	Arlot	Nekus	Bashqurt	Tobin
60	Ramadan	Jubrot	Hofiz	Ramadan	Kerayit	Mo'g'ul	Sulduz	Ramadan
61	Uyushun	Biday	Uyurji	Mitan	O'ngkut	Tatar	Tektuy	Metan
62	Baday	Totor	Juyraut	Uyshun	Kachat	Uyshun	Kirdor	Uyshun
63	Hafiz	Tobish	Buday	Buse	Merkat	Geray	Suktiyan	Bo'lsa
64	Uyurchi	Michdir	Batash	Hofiz	Burqut	Hofiz	Qirqin	Haft
65	Jurat	Sulduz	Tatar	Qirg'iz	Quralash	Qirg'iz	Shirin	Qirg'iz
66	Tatar	Tumbo'yin	Bachikir	Tatar	Qarlop	Uyurchi	Farhod	Totor
67	Yurg'a	Tilov	Sulduz	Bochkir	O'g'lon	Juyrat	Junachi	Bochqir
68	Batash	Kardori	Azak	Sulduz	Kudey	Bo'zachi	Chilki	Sulduz
69	Qovchin	Qirqin	Qalmoq	Qalivay	Turkman	Sihtiyon	Uyg'ur	Qilovchi
70	Tumbay	Shirin	Qoraqalpoq	Dujir	Do'rman	Babash	Mashoris	Dujir
71	Tilov	O'g'lan	Sanvadan	Jurat	Tobin	Yog'rin	Choliq	Jurat
72	Kardori	Kurlot	Tubay	Buday	Mo'min	Sulduz	Suvron	Baday
73	Sahtiyon	Bog'lon	Tilov	O'g'lon	Aday	Tumay	Ovgan	O'g'lon
74	Qirg'in	Chinboy	Kiradi	Qurlaut	To'qsabo	Kirdor	Kubir	Chimboy
75	Shirin	Chilkas	Sahtiyon	Chimboy	Qirg'iz	O'g'lon	Habrin	Mahliy
76	O'g'lon	Uyg'ur	Kirkin	Mahdi	Uyurji	Gurlat	Yalonsoz (Yalangsoz)	Mahdiy
77	Chimboy	Afshar	Shirin	Chilkas	Jorg'a	Chimboy	O'rsun Urg'un	Chilkas
78	Chehilkas, il	Yobu	O'g'lon	Uygur	Batash	Chilkas	Olchin	Uyg'ur
79	Uyg'ur	Torg'il	Kurlat	Afshar	Ko'ysun	Uyg'ur	Yabu	Agarkur
80	Anmar	Turgak	Baglon	Kur	Sulduz	Yobu	O'g'lon	Nukus
81	Yabu	Qahat	Chimboy	Nekuz	Tumay	Qahat	Qirg'iy	Qara
82	Targ'il	Unkut	Chilkas	Qara	Ko'rlavut	Mojor	Barlos	Yobu

83	Turgak	Tankut	Uyg'ur	Tushlub	Jilkaş	Qo'jalik	Kegiz (Chiz)	Torg'il
84	Teyit	Mang'it	Amamar	Yabu	Yug'ur	Bo'zan	Sandir	Kohat
85	Qohat	Chilchiyut	Yabu	Targ'il	Yobu	Azaq	Kihrut	Shavron
86	Faqir	Meschit	Targ'il	Qohat	Mo'ytan	Qahat	Jomi	Shirin
87	Kujalik	Merkit	Turgan	Shuran	Major	Shirin	Qoli	Tama
88	Shuran	Burqut	Qohat	Shirin	Qo'jaliq	Bahrin	Tangit	Bahrin
89	Darajat	Qiyot	Majar	Tama	Cho'ran	Nukus	Turg'un	Kiray
90	Kimat	Kurlas	Kujalik	Bahrin	Churchut	Mo'g'ul	O'zbek	Sahtiyon
91	Shujat	Qorliq	Suran	Giray	No'g'ay	Qayon	Chig'atoy	Mo'g'ol
92	Augan, Avgan	Türk	Bahrin	Sahtiyon	Qoporch	Tatar	Qoporch	Qayon

(Askarov, 2019: 473-476).

Tablodagi ko'rsatilgan boylarning 33'ga yaqini Mo'g'ol boylariga, qolganlari esa Cucu ashiretindeki mashhur Turk boylariga aittir. Bunlarning orasida bugun bizga tanidil olmaydigan ismlar ham mavjud. So'z mavzusi 92 boyni 45'i bugun O'zbek boylariga aittir (Mansur, 1992: 111).

O'zbek boylarining bugundagi sinflandirilishi quyidagidek:

1. **Qo'ng'iro't Boyu** 5 ana gruptan o'shmaktadir. a) Qonjig'ali grubi 14 alt gruptan o'shmaktadir; O'ris, Qoraqursoq, Cholliq, Quyon, Quldovli, Miltek, Ko'r To'g'i, Gala, To'pqora, Qorabo'z, No'g'oy, Bilgalik, Do'stalik. b) Uyunli grubi 9 alt gruptan o'shmaktadir; Oq Tana, Qora, Churan, Turkman, Quvuq, Beshbola, Qaraqalpoq, Qajay, Ho'cabacha. c) Qo'shtamg'ali grubi 9 alt gruptan o'shmaktadir; Qolabi, Barmaq, Go'jaho'r, Ko'l-Chuburg'on, Qaraqalpoq, Qo'shtamg'ali, Safarbiz, Dilbari, Jachaqli. d) Oqtamg'ali grubi 7 alt gruptan o'shmaktadir; Tortuvli, Og'amayli, Ishiqoli, Qozonjili, O'ykuli, Bo'kachli, Qiyug'ali. e) Qir grubi 5 alt gruptan o'shmaktadir; Guzili, Ko'savli, Ters, Baliqli, Quba. Qo'ng'iro't Boyunin tum mensuplari Amuderya havzasi va Buhara'da yasharlar. Buhara'dakilari go'chebe, Harezm'dekilari ise yerleshik hayot surerlar.
2. **Nayman Boyu** 3 alt gruptan o'shmaktadir; Qo'shtamg'ali, Uvaqtamg'ali, Sadir. Onlar Xarezm va Semarkent etrafida yasharlar.
3. **Kenagas Boyu** 5 gruptan o'shmaktadir; Qayurasali, Qaroqli, Ochamayli, Jikqut, Aboqli. Onlar Hive va Shehri-Sebz etrafida yasharlar.
4. **Mang'it Boyu** 3 alt gruptan o'shmaktadir; To'k Mang'it, Oq Mang'it, Qora Mang'it. Onlar Hive va Karshi etrafida yasharlar.

5. **Tuyoqli Boyu** Semerkant ve Kattakorgan'da yaşarlar.
6. **Mo'ytan Boyu** Semerkant ve Kattakorgan'da yaşarlar.
7. **Saroy Boyu** Şehr-i-Sebz ve Yakkabağ bölgelerinde yaşarlar.
8. **Borin Boyu** Fergana ili ve Kattakorgan ilçesinde yaşarlar.
9. **Xitoy Boyu**
10. **Qipchoq Boyu** Semerkant ili ve Kattakorgon ilçelerinin önemli kısımlarında çoğunluk olarak, Hive ilçesi ve Fergana ilinde azınlık olarak yaşarlar.
11. **Ming Boyu** Semerkant, Pancakent, Cizzah tarafında ve Fergana'da yaşarlar.
12. **Uch Urug Boyu** alt gruptan oluşmaktadır; Misit, Tomo, Yabu. Onlar Buhara'nın Ziyoviddin sınırlarında yaşarlar.
13. **Burqut Boyu** Çelak ve Karmana etrafında yaşarlar.
14. **Arlot Boyu** Karakol'da yaşarlar.
15. **Qangli Boyu** Cizzah'da yaşarlar.
16. **Qirq, Yuz, Ming** Boyları Cizzah ilinde yaşarlar.
17. **Batash Boyu** Karşı ve Guzar tarafında yaşarlar.
18. **Qaraqalpoq Boyu** 5 alt gruptan oluşmaktadır; Qaraqo'yli, Qora Singir, Oymavut, İstek, Ochamayli. Onlar Amuderya havzası ve Semerkant'ın kuzeyinde Aktepe'de yaşarlar (Mansur, 1992: 112-113).

0.2. Özbek Türkçesi

Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi ile birlikte Türk dilinin üç büyük grubundan biri olan Karluk (Güneydoğu Türkçesi) grubuna dâhil edilir. Çağdaş Özbek Türkçesi, Çağatay Türkçesinin varisi, takipçisi, devamı veya günümüzde Çağatay Türkçesine en yakın Türk lehçesi olarak kabul edilir. Özbek ve Rus Türkologlar, Çağatay adlandırması yerine “Eski Özbekçe” (drevne uzbekskiy) terimini kullanmaktadır.

Özbek gramerciliğinde Özbek yazı dili için “Özbek edebi dili” denilmektedir ve genel kabule göre Özbek yazı dilinin tarihi dönemleri şu şekilde sıralanmaktadır:

A. Kadim Türk Edebi Dili (VI-XIII yy.) Bu dönemde eski Türk yazıtları ortaya çıkmıştır.

B. Eski Türk Edebi Dili (XI-XIII yy.) Bu dönemde “*Kutadgu Bilig*”, “*Hibetul Hakayik*”, “*Oğuzname*”, “*Muhabbetname*”, ve “*Kısas-ı Rabgûzî*” gibi büyük edebi eserler yazılmıştır.

C. Eski Özbek Edebi Dili (XIV-XVIII yy.) Bu dönemde eski Özbek yazı dili şekillenerek gelişmiş ve olgunlaşmıştır. Lutfî, Sekkaki, Durbek, Atâyî, Nevaî, Babür, Muhammed Salih, Gülhaniy, Ebu'l-Gazi Bahadır Han ve Turdi gibi büyük şair ve yazarlar bu dilde önemli eserlerini kaleme almıştır.

D. Yeni Özbek Edebi Dili (XIX yüzyılın ikinci yarısında şekillendi) Emir Umarhan, Nadire, Mukimî ve Zevkî gibi şairlerin dilidir. Bu dönemde matbuat dili ortaya çıkarak gelişmiştir.

E. Çağdaş Özbek Edebi Dili Kâdirî, Fitrat, Çolpan, Aybek, A. Kahhar, G. Gulam ve H. Alimcan gibi yazar ve şairlerin dilidir. Çağdaş Özbek edebi dili XX yüzyılın 20'li yıllarından şekillenmiştir (Abdurahmanov ve Mamacanov, 1995: 36).

Zorlu ve karışık tarihi süreçten geçen Özbek Türkçesi, gramer, kelime hazinesi ve ağız özellikleri bakımında oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Bünyesinde Karluk, Kıpçak ve Oğuz unsurlarını barındıran tek lehçe olan Özbekçe için meşhur Türkolog Yevgeny D. Polivanov: “Türk dillerinin hiçbirisi Özbek dili gibi çeşitli ağız özelliklerine sahip değil.” açıklamasını yapmıştır (Abdurahmonov ve Mamaconov, 1995: 38).

Özbek Türkçesinin temelini Türkçe kelimeler oluşturmaktadır. Ayrıca Fars, Arap, Moğol, Rus ve Uygur Türkçesi aracılığıyla Çinceden geçen alıntı kelimeler de mevcuttur. Zaten dünyada hiçbir dilin lügati, sadece kendi kelimeleriyle oluşmamaktadır. Bu gayet doğal bir durumdur. Başka dillerden geçen kelimeler, o dilde ya kendine has özelliğini nasıl olsa öyle korur, ya da onun tabiatı, gramer ve sözcük yapısı, imla ve telaffuz kurallarına uyum sağlar (Aliyev ve Sodikov, 1994: 18). Özbekçedeki Arapça ve Farsça kelimelerin çoğu ses değişimine uğramadan özgün biçimleriyle bulunmaktadır.

Özbekçe tahminen 1400 000-1600 000 civarında kelimeye sahiptir. Yalnız, bu bilgiler sadece sosyal medyada paylaşılan bilgilerden ibarettir (Orinov, 2021: 4).

Türk lehçeleri genel olarak söz varlığı ve gramer yapısı bakımından birbirlerine çok yakındır. Fakat Özbekçede diğerlerinin aksine ünlü uyumunun bulunmaması ve Türk lehçeleri arasında tek “o”lovçı (ā’li) lehçe olması dikkat çeken özelliklerden bazılarıdır.

Türkistan halkı Rus istilasından itibaren; din, dil, kültür, eğitim, örf ve âdet, gelenek ve görenek konusunda çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Rusların asıl amacı;

dili, dini, tarihi ve kültürü ortak olan Türk kökenli halkları birbirinden uzaklaştırarak “Böl, Parçala ve Yönet” siyasetini uygulamak olmuştur. Ünlü Çinli Filozof Konfüçyüs’ün “*Bir milleti yok edeceksen önce dilini yok et.*” dediği gibi Ruslar, öncelikle bölge halkının diliyle oynamaya başlamıştır. Çünkü Ruslar için en tehlikeli durum Türklerin ortak coğrafya, ortak kültür, ortak dil ve ortak alfabeyi paylaşıyor olmasıydı. Bu nedenle sözde “her topluluğun kendi coğrafi sınırları, kendi yazı dili olması gerekiyor” düşüncesiyle planlarını art arda gerçekleştirmeye başlamıştır. Dil üzerindeki oyunları; dilin doğal ve gramer yapısını değiştirmesi, en az kullanılan ağızları yazı dil için seçmesi, Türk kökenli ortak kelimeler yerine Rusça veya yabancı dillerden geçen kelimelerin kullanması, ortak Arap alfabesinden önce Latin, daha sonra her toplum için ayrı ayrı tasarlanan Kiril alfabesine geçirilmesi çağdaş Türk dillerinin oluşturulmasında maalesef olumsuz yönde etkilemiştir.

SSCB kültür politikasının tek bir Sovyet insanı yaratma projesinde, Komünist partisi ile Rus Ortodoks Kilisesi birlikte çalışırken İlmiski’nin Kazak ve Tatarlar arasında üstlendiği görevi, Kazan Üniversitesinde eğitim alan Mikola Ostroumov, Özbekler arasında gerçekleştirmiştir. İlminski, Kazak ve Tatarlar için birbirlerinden ayrı Kiril alfabeleri düzenlemek yoluyla bu iki Türk şivesinin ortak noktalarının bir kısmını tarihe gömmüş, Ostoumov da Taşkent ağzından bir “Sart dili” yaratma yoluna girmiştir (User, 2015: 345).

Özbek yazı dili, Karluk Grubu temelinde fonetik olarak Taşkent, morfolojik bakımdan ise Fergana ağzına dayanmaktadır (Abdurahmonov ve Mamaconov, 1995:35). Çağatay Türkçesinin geleneğini sürdüren ağızlar, kuzeydeki Kazak ve Kırgız Türkçesine yakınlık gösteren Kıpçak-Özbek ağızları ve batı ile güneybatıdaki Oğuz özelliği taşıyan ağızlar, yazı dili oluşturulurken dikkate alınmamıştır. Yazı dilinin Tacik etkili Karluk ağızlarının temel alınarak 1920 yılların başında seçilmesinde ünlü dilci Türkolog Polivanov’un önemli payı bulunmaktadır (User, 2015: 346).

Özbek Türkçesindeki en büyük sorunlardan biri Türkologlar arasında yıllardır tartışılan ünlü uyumunun bozulmasıdır. Araştırmacı Cöre Hudayberdiyev’in “*Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi*” makalesinde konuyla ilgili çok önemli açıklamalar bulunmaktadır. Hudayberdiyev, Özbekçenin gelişmesi ve tabii değişmesi sonucunda ses uyumunun yok olduğuna dair fikirlerin aksine “*Binlerce yıldan beri varlığını sürdüren ses uyumu, Türk boylarının kardeşliğinin temel belirtilerinden biri*

sayılmaktadır. Dil tarihi alanında yapılmış birçok araştırmada bu özelliğin Özbekçede de yer aldığı kaydedilmiştir.” diyerek ses uyumunun daha sonra siyasi baskılar neticesinde bilinçli olarak yok edildiğini söylemektedir (Hudayberdiyev, 1998: 433).

1921 yılında Taşkent’te yapılan Dil ve İmla Kurultayı, 1922 yılındaki Maarif ve Medeniyet Görevlileri Kurultayı ve 1923 yılında Buhara’da yapılan Orta Asya Özbeklerinin İmla Encümenleri’nde Arap alfabesini ıslah problemleriyle birlikte Özbek dilindeki ses uyumu konusu da tartışılmıştır. Ses uyumunun, Özbekçenin temel özelliklerinden biri olduğu, encümen kararlarına da aksettirilmiştir. Arap alfabesinden, Latin alfabesine geçiş devrinde ise, ses uyumu kuralı çeşitli görüşler açısından müzakere edilmiştir. O zamanki fikirleri genel olarak üç gruba ayırmak mümkündür: a) Özbek edebi dili ses uyumuna tam olarak riayet etsin b) Özbek edebi dili ses uyumunun olmadığı ağızlar esas alınarak kurulsun c) Ses uyumu bazı kelimelere uygulanmasın (Hudayberdiyev, 1998: 434.)

“Özbek edebi dili için, ses uyumunun bulunmadığı ağızları (Taşkent, Semerkant ve Buhara) esas almak gereklidir” fikrini önce Polivanov gündeme getirmiştir. 1922 yılında yazdığı “*Toshkent Diyalektining Tovushlar Tarkibi*” (Taşkent Diyalektinin Ses Terkibi) adlı makalesinde, Taşkent ağzında 6 ünlünün olduğunu, Özbek edebi dili için Taşkent ağzının esas alınması gerektiğini yazmıştır. Polivanov, 1924 yılında Latin alfabesini esas alan Özbek alfabesi için projede de ünlülerin sayısını altı olarak göstermiştir (Hudayberdiyev, 1998: 435).

Ses uyumu ve ünlüler hakkındaki tartışmaları 7 Ocak 1937 yılında Taşkent’te yapılan Dil ve İmla Konferansı bitirmiştir. Toplantıda, A. Haşim’in yeni imla kuralları hakkındaki makalesi dinlenmiştir. Müzakerelere Şakircan Rahimi, Fahri Kemal, Sabircan İbrahim Evlani ve Gazi Alim gibi bilim adamları katılmıştır. 22 Konferansta kabul edilen yeni imla kurallarına göre ünlülerin sayısı 6 olmuştur. Ses uyumunun yeni şartlar altında yok olmaya yüz tuttuğu da ayrıca belirtilmiştir (Hudayberdiyev, 1998: 443)

Sovyet döneminde diğer Türk halkları gibi Özbeklerin de resmi dili Rusça idi. 21 Ekim 1989 tarihinde Özbekçe için resmi dil statüsü verilmiştir. Bu tarihten itibaren Özbekçenin değeri daha da artmıştır. Toplantılar, resmi yazışmalar Özbekçe yürütölmeye başlamıştır. Bağımsızlık sonrası çalışmalar daha da güçlendirilerek

Özbek yazı dilinin uluslararası seviyeye yükselmesi için önemli adımlar atılmıştır (Orinov, 2021: 7). 1920’li yıllardan itibaren Özbekçeye yoğun olarak geçen Rusçadan kelimeler yerine Türk kökenli kelimeler kullanılmaya başlamıştır.

10 Nisan 2020 tarihinde kabul edilen Özbekistan Cumhuriyeti “Özbek Dili Bayramının Kutlanması Hakkında” Kanunu’nun (ARK-615 sayılı) 1.maddesi ile 21 Ekim “Özbek Dili Bayramı” olarak ilan edilmiş ve her sene 21 Ekim’de coşkuyla kutlanmaktadır.

0.3. Özbek Edebiyatı

Bir ülkenin kültür, sanat, yaşam tarzı, dil ve edebiyatını o ülkenin tarihinden bağımsız olarak tasvir etmek neredeyse imkânsızdır. Çünkü tarihi olaylar ve gelişmeler bu alanları yakından etkilemiş ve yönlendirmiştir. Özbek sözlü halk ve yazılı edebiyatının ortaya çıkması ve gelişmesi de doğal olarak Özbekistan’ın tarihi süreçleriyle ilişkilidir.

Özbek edebiyatının tarihî gelişimi ana hatları ile şu şekilde gösterebiliriz:

A. Kadim Yedigârlar Dönemi

- a. Miladi VII. yüzyıla kadar
- b. VIII-XIII. yüzyıllar arası

B. Mümtaz (Klasik-Eski) Dönemi Özbek Edebiyatı

- a. Timuriler Dönemi (XIV-XV. yy)
- b. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar

C. Yeni Özbek Edebiyatı Dönemi

- a. Marifetçilik (Millî Uyanış) Devri Özbek Edebiyatı (19/2-20/1)
- b. Cedit Devri Özbek Edebiyatı (1905-1930)
- c. Sovyet Devri Özbek Edebiyatı (1930-1980)
- d. Bağımsızlık Devri Özbek Edebiyatı (1990-...) (Üşenmez, 2013: 66).

0.3.1. Kadim Yedigârlar Dönemi Özbek Edebiyatı

VII. yüzyıla kadar genel olarak Türk Dünyasının sözlü halk edebiyatını; masal, efsane, rivayet ve destanlar, ninni, yar yar (gelin selam), ölen (merasim türküleri) ve ağıtlar, fıkra, bilmece ve atasözleri oluşturmaktadır.

Meşhur “*Ajdaho qushi*” (Ecder Kuş), “*Boz bola*” (Boz Oğlan), “*Oltin tarvuz*” (Altın Karpuz), “*Zümred ve Kimmet*” masalları, “*Alpamiş*”, “*Tahir ve Zühre*”, “*Rüstemhan*”, “*Ereli ve Şerali*” destanları sözlü halk edebiyatından örneklerdir.

Mevcut bilgilere göre Türklerde yazılı edebiyat, VII. yüzyılda “*Orhun Anıtları*” (*Göktürk Kitabeleri*) ile başlamıştır. Moğolistan’ın kuzeydoğusunda bulunan bu anıtlar, üç yazıttan oluşmaktadır. “*Tonyukuk Yazıtı*” (Miladi 720), “*Kültigin Yazıtı*” (Miladi 732) ve “*Bilge Kağan Yazıtı*” (Miladi 735). Ayrıca Uygur Dönemine ait en önemli eserler; Uygur Kağanı Moyunçar adına dikilen yazıt ve Maniheizme ait dini içerikli hikâye ve şiirler yazılı edebiyatın ilk örnekleridir (Açık, 2007: 9)

XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud’un “*Dîvânu Lugâti’t-Türk*”, Yusuf Has Hacib’in “*Kutadgu Bilig*”, Edip Ahmet Yükneki’nin “*Atabetü’l Hakayık*”ı ve Ahmet Yesevi’ni “*Divan-ı Hikmet*” adlı eserleri İslam Dönemi Türk edebiyatının en önemli yapıtlarıdır.

0.3.2. Mümtaz (Klasik-Eski) Özbek Edebiyatı Dönemi

XIII ve XIV. yüzyıllarda Moğol istilaları nedeniyle Türkistan’ın manevi ve kültürel hayatında uzun süreli durgunluk yaşanmış, ancak tamamen sönmemiştir. Tüm zorluklara rağmen yine de yeni edebi eserler meydana getirilmiştir. Bunlara örnek olarak Nasiriddin Rabguzi’nin “*Kısasü’l-Enbiya*”, Kutub’un “*Hüsrev ü Şirin*”, Seyfi Sarayı’nın “*Türki Gülistan*”, Harezmi’nin “*Muhabbetname*” adlı eseri verilebilir. Timur ve Timuriler döneminde, Maverünnehir ve Horasan’da tam bir kültürel Rönesans yaşanmıştır. Türk dili “devlet dili” seviyesine çıkartılmıştır. Türkçe yazan şair ve yazarlar giderek çoğalmıştır. Haydar Harezmi, Atâyî, Sekkaki, Gedâyî, Lütfî, Emiri bu konuda ilk akla gelen örneklerdir. Bu dönemin en ünlü temsilcileri elbette ki Ali Şir Nevaî’dir. Nevaî’nin “*Hazain-ül Meani*” (*Manalar Hazinesi*) adındaki gazeller divanı ve “*Hamse*” adındaki 5 destanlık külliyyatı, bütün Türk illerinde sevilerek okunan eserler olarak bilinir. Zahiriddin Babür (Babür Şah) Nevaî hakkında şöyle der: “*Türk dilinde şiir yazılmaya başladığından bu yana, hiç kimse Nevaî gibi iyi yazmamış, çok eser vermiştir*”. Nevaî, kendinin “*Muhakemet-ül Lugateyn*” (*İki Dilin Karşılaştırılması*) adlı eserinde Türk ve Fars dilinin birbirleriyle karşılaştırarak Türk dilinin zenginliğini ispatlamıştır. Fars dilinin hâkim olduğu dönemlerde böyle bir eserin meydana getirilmesi tam bir milletseverlikti. Şair ve yazar olan Zahiriddin

Muhammed Babür XVI. yüzyılın en büyük şahsiyetidir. Hindistan'da büyük bir İmparatorluk kuran Babür Şah, “*Babürname*” adlı eseri ve gazelleri ile de ün kazanmıştır (Merdanoğlu ve Muhammediev, 1997: 177).

Timur devletinin parçalanması, iç çekişmeler, taht kavgaları, ekonomik ve sosyal hayatla birlikte sanat hayatını da derinden etkilemiştir. Bu çöküşe rağmen, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarında kadar devam eden bu dönemde pek çok tarihi ve edebi eser verilmiştir. Bu dönemde Kokand, Buhara ve Hive Hanlıkları Türkistan’a hükmetmiştir. Her üç hanlıkta da kendine mahsus bir edebi muhit meydana gelmiştir. Nevaî’nin yaşadığı dönemde Hüseyin Baykara, Babür ve Şeybani Han gibi hükümdarların hem yazarak hem de teşvik ederek edebiyatın önünü açık tutma gayretleri, sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Kokand Hanlığında Emir Ömer Han, Nadire Begüm ve Muhammed Ali Han, Hive’de Firuz (Muhammed Rahim Han) hem klasik tarzda şiirler yazmış hem de edebi muhitleri himaye etmişlerdir. Bu dönemde yazılan ve bütün Türk Dünyası için son derece önemli olan eserler arasında Ebulgazi Bahadır Han’ın “*Şecere-i Türk ve Şecere-i Terâkime*” adlı eserlerini zikretmek lazımdır. Muhammed Yûsuf Münşî’nin “*Târîh-i Mukîmhânî*”, Mirmuhammed Emin Buharî’nin “*Ubeydullâhnâme*”, Şerefiddin Semerkandî’nin “*Târîh-i Râkamî*”, Munis ve Âgehî’nin “*Firdevsü’l-İkbâl*”, Muhammedin Yarakçı’nın “*Muhîtü’t-Tevârîh*”, Melîha Süheylâ’nın “*İmamkulinâme*”, Mutribî’nin “*Tezkiretü’ş-Şuarâ*”, Semerkandî’nin “*Müzâkiru’l-Ashâb*” adlı eserleri, bu dönemle ilgili önemli kaynaklardır. Aynı dönemin tanınmış sanatkârları için Muhammed Neseî’nin “*Mazharü’l-Musannifîn*”, Fazlî Namangenî’nin “*Mecmûa-i Şâirân*”, Kârî Rahmetullah Vâzih’in “*Tuhfetü’l-Ahbâb fî Tezkiretü’l-Ashâb*” gibi tezkirelerinde önemli bilgiler edinmek mümkündür (Açık, 2007: 12-13).

0.3.3. Yeni Özbek Edebiyatı Dönemi

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan coğrafyasında içtimai ve medeni hayatta önemli değişiklikler olmaya başlamıştır. Bu değişimlerin temelinde Türkistan’ın Ruslar tarafından istila edilmesi yatmaktadır.

0.3.3.1. Marifetçilik (Millî Uyanış) Dönemi Özbek Edebiyatı

Yeni Özbek Edebiyatını ilk dönemini teşkil eden Marifetçilik Edebiyatı devresine Mukimî, Furkat, Zevkî, Avaz Otar, Dilşad Bena, Anber Hatun gibi isimler dâhil edilmektedir. Bu devir dil ve edebiyat ürünlerinde halka yönelik, sade dil ve

anlatım göze çarpmaktadır. Bu dönemde ilim ve marifet ön plana çıkmıştır. Halkın günlük yaşantısı edebi eserlere yansımış, sıradan insanlar roman ve hikâyelerde başkahraman olmuş, yazı dili konuşma diline yaklaşmış, sıradan insanların hisleri, heyecanları, hayalleri realist biçimde edebiyata yansıtılmıştır. (Üşenmez, 2013: 97)

0.3.3.2. Cedit Dönemi Özbek Edebiyatı

1900'lü yılların başında Özbek sosyal hayatında olduğu gibi edebi hayatta da pek çok yenilikler meydana gelmiştir. Bu devreye Cedit (yenilenme, yenilik), adı verilmesinde İsmail Gaspıralı'nın görüşleri ve faaliyetleri etkili olmuştur. Gaspıralı görüşlerinden etkilenen Türkistan ceditlerinin esas amaçları, yeni okullar "Usul-i Cedit" açmak ve bununla ilgili çalışmaları ülke çapına yaymak, yetenekli gençleri gelişmiş ülkelerde eğitim alması için göndermek, çeşitli maarifi dernekler kurmak, aydınları bir araya getiren cemiyet ve partiler oluşturmak, gazete ve dergiler vasıtasıyla toplumsal okuryazarlık seviyesini yükseltmek, ülke yönetiminde toplumunun etkisinin arttırmaya erişmek olmuştur.

1904-1905 Rus-Japon Savaşı, 1905-1907 1. Rus Devrimi, 1905-1911 İran Devrimi, Türkiye'de 1908 Jön Türkler Devrimi, ceditlerin dünya görüşünü büyük ölçüde etkilemiştir. Onların birçoğu bu dönemin seçkin şair ve yazarlarıydı. Onlar, kendi eserleriyle tarihsel olarak yeni millî edebiyat yaratmıştır. 1910'larda aydınlanma ve özgürlük düşünceleri eserlerinde ana tema haline gelmiştir. Edebiyata "millet" ve "vatan" kavramları yer almaya başlamıştır. Millî şiirlere teşvik artırılmıştır. Yeni bir çağdaş destancılık meydana gelmiş, yayımcılık gelişmiş ve gerçekçi nesir oluşmuştur.

0.3.3.2.1. Cedit Dönemindeki Gelişmeler

Ceditçilik veya Usul-i Cedit (Yeni Usul/Yöntem) akımı genel olarak XIX. yüzyılın sonlarında Rusya'daki Müslüman Türkler arasında eğitim ve kültür alanında ortaya çıkan yenileşme hareketine verilen addır (Kılıçoğlu, 2019: 66).

Meşhur Türk âlimi İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı Usul-i Cedit okulları, daha sonraki dönemlerde, Türk Dünyasındaki bütün reformculara isim babalığı yapmış ve onların kendilerini "cedit" olarak tanımlamalarını sağlamıştır. Eğitimde Arapça yerine Türkçenin kullanılmasını, dinî bilgilerle birlikte matematik, tarih, coğrafya gibi dünyevi derslerin de müfredata konulmasını amaçlayan bu anlayışın, sadece eğitim alanı ile sınırlı kalması mümkün değildi. Nitekim bir süre

sonra Ceditizm, Çarlık Rusya'sı içerisinde yaşayan Müslüman Türk gruplarda, toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece, Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" sloganı ile birlikte Ceditizm, Panslavizm karşıtı ve Türk Dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasi bir akım hâline dönüşmüştür (Andican, 2020: 22).

0.3.3.2.2. Usul-i Cedit Okulları

1881 yılında Gaspıralı'nın tespitlerine göre bütün Rusya İmparatorluğu sınırları içinde 16. 000000 Müslüman varmış. Müslümanların 16.000'den fazla mektep ve 214 medresesinde yaklaşık yarım milyon çocuk eğitim alıyormuş. Fakat çocuklar 5 yılda bile okuma-yazmayı çözemiyor ve medreseler tamamen kontrol dışı hareket ediyormuş. Gaspıralı, bu durumu çözmek için tamamen yeni ve bağımsız bir eğitim sistemi oluşturulması gerektiğini düşünmüştür (Abdiraşidov, 2008: 13).

İsmail Gaspıralı, ilk olarak 1883 yılında yayımlamaya başladığı "*Tercüman*" gazetesinde yeni çalışmalar hakkında bilgi vererek millî uyanış hareketini başlatmıştır (Abdiraşidov, 2008: 21). 1884 yılında Bahçesaray'da ilk Usul-i Cedit okulunu açmıştır (Abdiraşidov, 2008: 14).

Kırım'da çalışmaları yoluna koyduktan sonra Gaspıralı, Müslümanlar yaşayan diğer bölgelere Usul-i Cedit okullarını açmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda ilk ziyaretini Buhara Emiri'nin daveti üzerine Mayıs 1893'te Buhara'ya yapmıştır. Buhara Emiri ile buluşmadan önce Semerkant ve Taşkent'teki yetkiler ile de görüşmüştür. Ne yazık ki bu görüşmeler ve çabalar sonucu Gaspıralı beklenen desteği alamamıştır. Fakat Usul-i Cedit okullarının Türkistan'daki ilk tohumlarını ekmeyi başaramamıştır (Abdiraşidov, 2008: 10).

Semerkant'taki ziyaretleri sırasında Tatar asıllı zengin iş adamı Abdulgani Husayinov Gaspıralı'nı evinde misafir ederek Usul-i Cedit okullarını açmasını istemiştir. Gaspıralı, 30-40 gün boyunca Semerkant'ta kalamayacağı için eşlik etmek için birlikte getirdiği öğretmen ve edip Macidbek Ganizade'yi görevlendirmiştir. Ganizade, Semerkant'ta bir ay civarında bir okulda yeni usul okullarının yol ve yöntemlerini öğretmiştir. Fakat bazı sebeplerden dolayı çok geçmeden okul kapatılmıştır (Abdiraşidov, 2008: 23).

Türkistan'da yeni usul mekteplerin ortaya çıkışı Rus okullarının yükselişi ile aynı zamana rast gelmiştir. Tatarlar tarafından bu mektepler büyük merkezlerde

açılmaya başlamıştır. Barthold'a göre Rus okullara nazaran daha başarılı olmuştur. Taşkent'te 1910 yılında 8 Rus mektebine karşılık 16 yeni usul mektebi varmış. Kokand'da ise 1911 yılında 162 öğrenci ile iki Rus Okulu, 530 öğrencisi ile sekiz yeni usul mektebi faaliyet göstermiştir (Abdiraşidov, 2008: 26).

Rus misyoner N. P. Ostroumov'un yazdıklarına göre Türkistan'da ilk Usul-i Cedit okulu 1890 yıllarında Fergana'da, 1897 yılında Andican'da açılmıştır. Araştırmacı A. Dobrosmislov'a göre 1898'de Taşkent'te ilk defa Tatar Kız Mektebi öğretim hayatına başlamıştır (Abdiraşidov, 2008: 27).

0.3.3.2.3. Özbek Hanlıkları Döneminde Cedit Hareketleri

Orta Asya'daki millî uyanış hareketi bölgelere göre Türkistan, Buhara ve Hive Cedit hareketi olarak üç ana gruba ayrılmıştır. Türkistan ceditleri, esasen aydınlardan oluşup Rus İmparatorluğu'nun sömürgeciliğine karşı savaşta ön saflarda yer almıştır. Buhara'daki hareket Türkistan'a nispeten biraz ağır sosyal ve siyasi şartlardan dolayı ortaya çıkmıştır. Buhara ceditleri esasen küçük esnaf, öğretmen, zanaatkâr ve ticaretle uğraşan kişilerden oluşmuştur. Onlar yönetim ve ekonomideki sorunları dile getirmek, aynı zamanda yüksek vergileri aşağıya çekmek için harekete geçmişlerdir. XX. yüzyılın başlarında Hive Hanlığı'nda şekillenen Cedit hareketi, sol ve sağ akım olarak ikiye ayrılmıştır. Baş vezir İslom Hoca önderliğindeki sağ akım Hive Hanlığı'ndaki büyük iş yerleri sahibi ve zengin iş adamlarından oluşmuştur. Bu akımın amacı mevcut Hanlık yönetimi muhafaza ederek ıslahat gerçekleştirmektir. Boboohun Salimov önderliğindeki sol akım ise daha küçük esnaf, zanaatkâr ve diğer temsilcilikleri bir araya gelmiştir. Onların amacı yeni usul okullarını açarak halkın gücünün siyasette aktif olmasını sağlamaktır (Tillaboyev ve Zamonov, 2019: 89-90).

Cedit hareketinin önderleri olan Mahmut Hoca Behbudi (1875-1919), Abdulkadir Şakuri (1875-1943), Sıddikî Aczî (1864-1927) Semerket'ta, Münevver Kârî Abdureşidhân (1878-1931), Abdulla Avlani (1878-1934), Ubeydullahoca Asadullahocayev (1878-1937) Taşkent'te, Abdurauf Fıtrat (1886-1938), Sadriddin Aynî (1878-1954), Feyzullah Hocayev (1896-1938) Buhara'da, Hamza Hekimzade Niyazi (1889 -1929), Obidcon Mahmudov (1871-1936), Abdülhamit Süleyman Çolpan (1837-1938), İshakhan İbret (1862-1937) Fergana'da, Boboohun Salimov, Polvonniyoz Hacı Yusupov Hive'de ve diğer aydınlar büyük bir özveriyle çalışarak Taşkent, Buhara, Semerkant, Andican, Kokand ve Hive şehirlerini Cedit hareketinin

merkezine dönüştürmüştür. Türkistan'ın sosyal, siyasi, maddi, manevi, edebi ve kültürel hayatında çok önemli rol oynamıştır (Tillaboyev ve Zamonov, 2019: 91-97).

Orta Asya ceditlerinin birleşmesinde “Orta Asya Ceditlerinin Atası” olarak bilinen Mahmut Hoca Behbudi'nin rolü çok büyüktür. Behbudi, 19 Ocak 1875 tarihinde Semerkant'ın Bahşitepa köyünde dünyaya gelmiştir. Önce Semerkant daha sonra Buhara'daki medreselerde eğitim alarak müftü derecesine kadar yükselmiştir. Orta Asya Cedit hareketinin rehber ve öncüsü olan Behbudi, babasının anısına Behbudiye Kütüphanesi'ni kurmuş, Türkistan'daki siyasi, iktisadi ve sosyal durumun kötü olmasının sebebi olarak eğitimsizliği göstererek Semerkant'ta yeni tip okullar açmıştır. Bu okullar için kendisi müfredat belirleyerek “*Tarih-i İslam*”, “*Kitabetü'l-Etfâl*”, “*Risale-i Esbab-ı Sevâd*”, “*Risâle-i Coğrafya-yı Umranî*” gibi ders kitapları hazırlamıştır. Bunun yanında “*Semerkant*” gazetesi ve “*Ayna*” dergisini yayımlamıştır (Yuldaşev, 2021: 207).

Türkistan halkının bağımsızlık ve parlak geleceği için savaşıyan aydın, Cedit hareketinin önderlerinden biri olan Münevver Kâri Abdureşidhân, Usul-i Cedit okulları, tiyatro, milli gazete ve dergilerin kurucularındandır. O, Usul-i Cedit okulları için “*Adibi avval*”, “*Adibi soniy*” ve “*Yer yuzi*” gibi derslikleri yayımlamıştır.

Öncelikle eğitim ve kültür alanında daha sonra soysal ve siyasi alanda faaliyet göstermeye başlayan Cedit hareketlerinin önderlerinden yine biri Abdulla Avlani, 1878 yılında Taşkent'te dünyaya gelmiştir. Avlani, mektep ve medreselerde eğitim alarak çağdaş ve milli görüşlü bilim insanı olarak yetişmiştir. Türkistan'ın eğitim, yayın ve tiyatro alanında gelişmesi için büyük çaba göstererek 1907 yılında “*Şuhrat*” gazetesini kurmuştur. Kendisinin teşkil ettiği yeni usul okulları için “*İkinchi Muallim*” (İkinci Öğretmen), “*Turkiy Guliston yohud axloq*” (Türki Gülistan yahut Ahlak) gibi ders kitaplarını yayımlamıştır (Tillaboyev ve Zamonov, 2019: 94).

0.3.3.2.4. Yayınlanan Gazete, Dergi ve Ders Kitapları

Cedit hareketi çerçevesinde Türkistan aydınlarının en büyük başarılarından biri şüphesiz millî matbaalarını kurarak onlarca gazete ve dergileri Özbekçe yayımlamasıydı.

Türkistanlı ceditler ilk olarak Taşkent'te 1905-1906 yıllarında “*Taraqqiyy*” (Terakki, Editörü: İsmail Abiliy), “*Xurshid*” (Hurşid, Editörü: Münevver Kâri), 1907-1908 yıllarında “*Shuhrat*” (Şuhrat, Editörü: Abdulla Avlani), “*Osiyo*” (Asya, Editörü:

Ahmadcan Bektemirov), “*Tujjor*” (Tüccar, Editörü: Saidkarimbay Saidazimbay oğlu), Buhara’da 1912’de “*Buxoroyi sharif*” (Buhara-i Şerif, Editörü: Mirza Celal Yusufzade), “*Turon*” (Turan, Editörü: Giyas Mahsum Hüseyini), Semerkant’ta 1913’te “*Semerkant*” (Editörü: Mahmut Hoca Behbudi), Taşkent’te “*Sadoyi Turkiston*” (Türkistan Sedası, Editörü: Ubaydullahoca Asadullahocayev), Kokand’da “*Sadoyi Farg’ona*” (Fergana Sedası, Editörü: Abidcon Mahmudov) gazeteleri ve Semerkant’ta 1913-1915 yıllarda “*Oyina*” (Ayna, Editörü: Mahmut Hoca Behbudi), Taşkent’te 1915’te “*Al-isloh*” (El-İslah, Editörü: Abdurahmon Sodik oğlu) dergileri yayımlanmıştır. Ayrıca, 1917-1918 yıllarında Taşkent’te “*Najot*” (Necat, Editörü: Münevver Kâri), “*Kengash*” (Konsey, Editörü: Ahmed Zekidi Veli ve Münevver Kâri), “*Turon*” (Turan, Editörü: M. Efendizade, Abdulla Avlani), “*Ulug’ Turkiston*” (Ulu Türkistan, Editörü: Kabir Bakirov), “*Shuroy Islom*” (İslam Şûrası, Editörü: Abdulla Battol), “*Turk so’zi*” (Türk Sözü, Editörü: Temirbek Hudayarhanov), “*Turk eli*” (Türk Yurdu), Semerkant’ta “*Hurriyat*” (Hurriyet, Editörü: Mardankul Şahmuhammadzade, Akabir Şamansurov, Fıtrat), Kokand’da “*Tirik so’z*” (Dirinin Sözü, Editörü: Abidcan Mahmudov), “*El bayrog’i*” (Yurt Bayrağı, Editörü: Bolat Saliyev) gazeteleri ve “*Kengash*” (Konsey, Editörü: Hamza), “*Yurt*” (Editörü: Aşurali Zahiri) dergileri neşir edilmiştir (Wikipedia, agis, 2021).

Saidresul Azîzî’nin “*Ustozu avval*” (1903), Mahmut Hoca Behbudi’nin “*Madhali jo ‘g’rofiyayi rusiy*” (1905), “*Muntahabi jug’rofiyai umumiy*” (1906), “*Risolayi asbobi savod*” (Semerkant, 1906), “*Kitobat ul- atfol*” (Semerkant 1908), Abdulkadir Şakuri’nin “*Cevâmi’ü’l-Hikâyât*” (Semerkant, 1907), Münevver Kâri Abdureşidhân’ın “*Havoiyi diniya*” (1912), Abdulla Avlani’nin “*Adabiyot yoxud milliy she’rlar*” (1909), “*Adabiyoti Avloniy*” (1913), “*Maktab Gulistoni*” (1914), Abdurauf Fıtrat’ın “*Mavludu sharif*” (Semerkant, 1914), “*Muxtasar tarixi Islom*” (Semerkant 1915), “*Okuv*” (Buhara, 1917), Hamza Hekimzade Niyazi’nin “*Milliy ashulalar uchun milliy sherlar Majmuasi*” (Kokand, 1915) gibi kitaplar ise Usul-i Cedit okulları için hazırlanan kitaplardan örneklerdir (Abdiraşidov, 2008: 91-97).

0.3.3.2.5. Kurulan Cemiyetler

12 Mayıs 1909 tarihinde Taşhacı Tuyakboev, Nizam Kari Molla Husanov, Molla Abdulla Avlani, Münevver Kâri Abdureşidhân, Başırulla Asatillahocayev imzasıyla 41 maddelik tüzüğe sahip “Cemiyet-i Hayriye” kurulmuştur. 2 Aralık 1910 tarihinde Buhara’da müderris Hacı Rafi, Mirza Abdulvahid, Hamid Hoca Mehri,

Ahmedcan Mahdum, Osman Hoca önderliğinde “Terbiye-i Etfal” cemiyeti kurulmuştur. “Terbiye-i Etfal” derneğinin gayretleriyle 1912’de otuz kişi Türkiye’ye eğitim için gönderilmiştir. Her iki cemiyet de gençleri, gelişmiş ülkelerde okumaya gönderme konusuna eğilmiştir. Rusya’ya giden öğrenciler arasında yer alan Asadulla Hocaoglu Ubeydulla Hoca hukuk eğitimini tamamladıktan sonra Özbekistan’a dönmüş ve 1913 yılında bir grup ceditçi ile birlikte “Terakkiperverler” adı altında siyasi parti kurmuştur (Açık, 2007: 20).

1913 yılında, Taşkent’te “Turan” cemiyeti kurulmuştur. Kurucuları arasında Ubeydulla Hocaev, Taşpolatbek Narbotabekov, Münevver Kâri Abdureşidhân, Kamilbek Narbekov, Molla Abdulla Avlani, Muhammedhan Padşahocaev, Kettahoca Baba Hocaev, Beşirullah Esadulla Hocaev, Nizameddin Esamiddin Hocaev, Karimbek Narbekov yer almıştır. Derneğin kuruluş amaçları arasında: “Halk arasında tiyatro sevgisi uyandırmak, tiyatro eserleri yazmak ve sahnelemek” gibi sosyal hayatı canlandırmaya da yönelik gayeler de vardır. 27 Şubat 1914 tarihinde Taşkent’teki Kolizey tiyatrosunda ilk Özbek Milli Tiyatrosu faaliyete geçmiştir. Bu tiyatrodaki Mahmut Hoca Behbudi’nin “*Pederkuş*” piyesi sahnelenmiştir (Açık, 2007: 21).

21 Nisan 1917 tarihinde Taşkent’te Ceditler tarafından değişik isimler altında kurulmuş olan teşkilatları bir çatı altında birleştirerek, Müslümanlar arasında güç birliği oluşturmak amacıyla “Türkistan Müslüman Merkez Şurası” kurulmuştur. Söz konusu şuranın kuruluşuna ilişkin meselelerin gündeme getirildiği Müslümanlar Kongresi’ne Azerbaycan, Tatar, Türkmen, Başkurt gibi diğer Müslüman halkların temsilcilerinin bulunduğu 350 delege katılmıştır. Kongredeki tüm delegeler, Buhara, Hive ve Türkistan Genel Valiliği’ni içine alan Türkistan devleti kurulmalı fikrini oy birliğiyle onaylamışlardır. Bu çerçevede 27 Kasım 1917 tarihinde Mustafa Çokayev tarafından merkezi Kokand’da olan Türkistan Millî Muhtar Hükûmeti kurulmuştur. Fakat sadece 72 gün sonra 22 Şubat 1918 tarihinde Sovyet Rusya birlikleri bu özerk devlete son vermiştir (Tillaboyev ve Zamonov, 2019: 100).

1918 yılında Fıtrat’ın gayreti ile “*Chig‘atoy gurungi*” (Çağatay Topluluğu) adlı edebi-medeni bir topluluk kurulmuştur. Bu topluluk Çolpan, Batu, Elbek, Gazi Yunus, Gulam Zaferi, Mennan Uygur, Kayyum Ramazan gibi bilim ve edebiyat âleminin genç yeteneklerini etrafına toplamıştır. Toplam bir buçuk yıl faaliyet gösteren bu topluluk dil-imla kurallarının ortaya konulması, edebiyat tarihinin

araştırılması-sistemleştirilmesi meselesi ve tiyatronun gelişmesi konularında önemli çalışmalar yapmıştır (Açık, 2007: 22).

Sovyet Rusya'nın Türkistan'daki idarecileri 1930'a kadar ceditçilerin fikir ve faaliyetlerine izin vermiştir. Fakat 1934'den itibaren ciddiyle, “mefkûre meydanında mücadele” şuuru altında Ceditizm mefkûresinden kurtulmak faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ceditçilerin hayatta bulunan büyük bir kısmı Sovyet devleti, Komünist Partisi ve kültür müesseselerinde 1937'ye kadar çalışabilmişlerdir. Sovyet rejimi bunları kontrol altında çalıştırıyor, lakin hayatlarına müdahale etmiyormuş. Sovyet Rusya'nın 1937-1939 yılları arasında devam eden “Devlet ve Komünist Partisi idarelerini halk düşmanlarından ve milliyetçilerinden temizleme,” siyaseti neticesinde, Ceditizmin Sovyet idarecilerinde çalışmakta bulunan bütün vekillerini hapsedmiştir. Bunların çoğunluğu, Troyka (üç kişilik gizli mahkeme) kararı ile kurşuna dizilmiştir (Baymirza, 2000: 119-120).

0.3.3.3. Sovyet Dönemi Özbek Edebiyatı

Modern Özbek edebiyatının olgunlaşmasında önemli bir yere sahip olan 1917-1991 arası dönemde öne çıkan şair ve yazarlar ortaya koydukları eserlerle çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Gayretî, Gafur Gulam, O. İsmailov gibi yazarlar proletar; Hamit Alimcan, S. Abdullah, İnkılapçı; Abdullah Kâdirî, Fıtrat, Çolpan sağ kanat; Ş. Süleyman, Elbek, Aybek, N. Rahimi ise sol kanadı temsil eden şair ve yazarlardır (Üşenmez, 2013: 140).

1930-1940 yılları Aydın, Rahmet Feyzi, Mirmuhsin, Şukrullo, Said Ahmad, Saida Zunnunova, Mirkarim Osim, Ramiz Bobocon, Hamid Gulom, Askad Muhtar, Şeref Reşidov gibi şair ve yazarların edebiyata adım attığı dönemlerdir.

1937-1938 yıllar Özbek edebiyatı için gerçek anlamda zor dönemlerin başlangıcı olmuştur. Modern Özbek edebiyatının kurucularından; şair, yazar ve dramaturg, “*O'zbek tili grammatikasi*” (Özbek Dili Grameri), “*Tojik tili grammatikasi*” (Tacik Dili Grameri), “*Eski o'zbek adabiyoti namunolari*” (Eski Özbek Edebiyatı Örnekleri), “*Chig'atoy adabiyoti*” (Çağatay Edebiyatı) ve “Adabiyot koidalari” (Edebiyat Kaideleri) gibi önemli eserlerin sahibi Abdurauf Fıtrat, Özbek edebiyatının önemli temsilcilerinden biri; milli roman akımının temelini atarak “*O'tkan kunlar*” (Geçmiş Günler), “*Mehrobdan chayon*” (Mihraptan Çıkan Akrep) gibi roman ve “*Abit Ketman*” hikâyeleriyle ün salmış büyük yazar Abdullah Kâdirî,

Özbek milli şairi; “*Kecha va kunduz*” (Gece ve Gündüz) romanı, “*Uyg‘onish*” (Uyanış), “*Tong sirlari*” (Tan Sırları), “*Soz*” (Saz) gibi şiir kitaplarının sahibi, “*O‘rtaq Qarshiboev*” (Yoldaş Karşıbaev) ve “*Hucum*” (Hücum) gibi eserleriyle milli tiyatroyu zenginleştiren Özbek yeni edebiyatının parlak yıldızı Abdülhamit Süleyman oğlu Çolpan ve onlarca şair, yazar ve aydın “Halk Düşmanı” iftiralarıyla idam edilmiş, çoğu sürgüne gönderilmiş ve eserlerinin okunması yasaklanmıştır.

1938-1960 yılları Özbek edebiyatında “Suskunluk veya Durgunluk Dönemi” olarak bilinmektedir. Adı üstünde Özbek şair, yazar ve aydınlarının susturulduğu, şiirlerinin yasaklandığı, eserlerinin yok edildiği, aksi takdirde ailesi ile birlikte hayatıyla tehdit edildiği bir dönemdir. Bu dönem II. Dünya Savaşı’na denk geldiği için daha çok savaş, askerlik, kahramanlık ve zafer ilgili konuları ele alan eserler yazılmıştır. Aybek’in “*Oltin vodiyan shabadalar*” (Altın Vadiden Esintiler) romanı ve Rahmet Feyzi’nin “*Cho‘lga bahor keldi*” (Çöle Bahar Geldi) gibi hikâyeleri bu dönemin örnek eserlerindendir.

1950’li yıllarda Adil Yakubov, Primkul Kadirov, Olmes Umarbekov, Cumanioz Cabborov, Farhod Musaonov, Husniddin Şaripov; 1960’lı yıllarda Erkin Vahidov ve Abdulla Aripov, Şukur Halmirzaev, Hudoyberdi Tohtaboyev, Ötkir Haşimov, Uçkun Nazarov, Rauf Parfi, Aman Muhtar, Halima Hudayberdiyeva, Aydın Hociyeva, Oman Matcon, Muhammed Ali gibi şair ve yazarlar öne çıkan isimlerdir.

Mirkarim Asım’ın “*Elchilar*” (Elçiler), Askad Muhtar’ın “*Qoraqalpoq qissasi*” (Karakalpak Hikâyesi), Adil Yakubov’un “*Qanot juft boladi*” (Kanat Cift Olur), Olmas Umarbekov’un “*Sevgim, Sevgilim*” ve Şukur Halmirzaev’in “*On sakkizga kirmagan kim bor?*” (On Sekiz Yaşını Doldurmayan Kim Var?) gibi eserlerin yaratılması Özbek edebiyatında büyük ses getirmiştir. 1960’lı yıllarda Aybek’in “*Guli va Navoiy*” (Nevâî ve Güli), Maksud Şayhzoda’nın “*Toshkentnoma*” (Taşkentname), Mırtimir’in “*Surat*” (Suret), Zülfîye’nin “*Kuyoshli kalam*” (Güneşli Kalem), Şuhrat’ın “*Buyuk muhabbat*” (Büyük Aşk), Hamit Gulam’ın “*Qit‘alar uyg‘oq*” (Kıtaalar Uyanık), Ramz Bobocon’un “*Sevgi sirlari*” (Aşk Sırları) gibi şiir serileri, Mirmuhsin’in “*Ziyod va Adiba*” (Ziyad ve Edibe), Husniddin Şaripov’un “*Bir savol*” (Bir Soru) gibi şiir romanlarının ortaya çıkışı Özbek şiirinin yeni bir aşamaya yükseldiğinin işaretidir. Aynı zamanda birçok dramaturg, tiyatro oyunları yazmış ve dünyaca ünlü eserleri çevirerek Özbek edebiyatına kazandırmıştır.

1970'li yıllarda Özbek edebiyatına Şevket Rahman, Togay Murad, Hocakbar Şayhov, Tursunay Sadikova, Asad Dilmurad, Enver Abidcan, Erkin Azam, Asim Suyun, Hurşit Davran ve Osman Azim gibi şair ve yazarlar adım atmıştır.

Olmas Umarbekov'un "*Qiyomat qarz*" (Ömürlük Borç), "*Shoshma quyosh*" (Acele Etme Güneş) dramları, Abdulla Aripov'un "*Jannatga yo'l*" (*Cennete Yol*) şiir dramı, Erkin Vahidov'un "*Oltin devor*" (Altın Duvar), Said Ahmed'in "*Kelinlar qo'zg'oloni*" (Gelinlerin İsyanı) komedisi, Mirmuhsin'in "*Memor*" (Mimar), Askad Muhtar'ın "*Chinor*" (*Çınar*), Adil Yakubov'un "*Ulug'bek hazinasi*" (*Uluğ Bey'in Hazinesi*), Pirimkul Kadirov'un "*Yulduzli tunlar*" (*Yıldızlı Geceler*) romanları, Ötkir Haşimov'un "*Bahor qaytmaydi*" (*Bahar Dönmeyecek*) ve Mirzakalon İsmoilii'nin "*Odamiylik qissasi*" (*İnsanlık Hikâyesi*) gibi eserler ise bu yıllara damga vuran eserlerdir.

1980'li yıllar Özbek edebiyatına yeni bir neslin giriş yapmasıyla farklılık göstermiştir. Bu dönem Bağımsızlık Dönem edebiyatının hazırlık aşaması demek mümkündür. Matnazar Abdulhakim, Şaraf Başbekov, Muhammed Yusuf, Mirze Kencabek, Hayriddin Sultonov, Hurşid Dostmuhammed, Siraciddin Sayyid ve Nazar Eşankul bu dönem edebiyata giriş yaparak yeni dalgalar oluşturmuştur.

Erkin Vahidov'un "*Ruhlar isyoni*" (Ruhlar İsyanı), Oman Matcon'un "*Gaplashadigan vaqtlar*" (Konuşulacak Zamanlar) şiir serileri, Mirmuhsin'in "Timur Malik" (Timur Melik), Ötkir Haşimov'un "*İkki eshik orasi*" (İki Eşik Arası), Aman Muhtar'ın "*Egilgan bosh*" (Eğilen Baş) romanları, Şarof Başbekov'un "*Temir xotin*" (Demir Kadın) komedisi, Erkin Azam'ın "*Otayinning tug'ilgan yili*" (Atayın'ın Doğduğu Yıl), Hayriddin Sultonov'un "*Yozning yolg'iz yodgori*" (Yazın Yalnız Yadigârı) ve Nazar Eşankul'un "*Urush adamlari*" (Savaş İnsanları) gibi hikâyeleri bu yıllarda yayımlanmıştır.

0.3.3.4. Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı

Bağımsızlığını ilan edilmesiyle beraber Özbekistan'da sosyal, siyasi ve manevi hayatında yeni bir devir başlamıştır. Yeni devir edebiyat hayatını da doğal olarak etkilemiştir.

Yeni devir yazarları ilk etapta Sovyet döneminde yasaklanan yazarların enselerini yeniden tetkik etmeye ve yayımlama işlerini yola koymaya odaklanmıştır. Cedit yazarların eserleri ve hayat hikâyeleri arşivlerden gün ışığına çıkartılmıştır.

Bunun sonucu olarak Mahmut Hoca Behbudi, Abdülhamit Çolpan, Abdurauf Fitrat, Abdullah Kâdirî ve diğer cedit yazarlarının kitapları yayımlanmış ve onların eserleriyle ilgili bilimsel çalışmalar yapılmıştır (Yuldaşev, 2021: 231).

Bağımsızlık devrinde ortaya konulan edebi eserlerde insanların gönül dünyası ruhi duyuş ve düşünceleri tasvir edilmeye başlamıştır. Bu dönem Özbek dili ve edebiyatı açısından oldukça verimli olmuştur. Şiirde Abdulla Aripov, Rauf Parfi, Şevket Rahman, Azim Süyün, Osman Azim, İkrâm Atamurad, A. Kutbuddin, Feride Efrâz, Aziz Said, Muhammed Yusuf, Fahriyar, Rauf Subhan, İkbâr Mirza, Uluğbek Hemdem, Halime Ahmed ve Hasiyet Rüstemova gibi isimler edebiyata yeni soluk kazandırmışlardır. Bu devir şiirde âlemi şiirsel olarak algılamada bir basamak oluşturmuştur. Tarihi konularda Tûrab Tölen'in "*Nadirebegim*", Selaheddin Siraceddinov'un "*Tomaris*", Şukur Halmirzaev'in "*Kara Kemer*", Şöhret Rızayev'in "*İskender*" adlı piyesleri başyapıtlar olarak sayılabilir. Destan sahasında Abdulla Aripov'un "*Ranjkom*" (Renckâm), Oman Matcon'in "*Qush yo 'li*" (Kuş Yolu), "*Nega men?*" (Neden Ben?), Osman Azim'in "*Oqpadar*" (Akpeder), Muhammed Yusuf'un "*Qora quyosh*" (Kara Güneş), İ. Atamurad'un "*Uzoqlashayotgan og'riq*" (Uzaklaşmakta Olan Ağrı), M. Muradova'nın "*Çakmak İzinden*", E. Şükür'ün "*İbtida Hatası*" öne çıkan eserlerdir. Tiyatro alanının da Abdukahhar İbrahimov'un "*Puch*" (Kof), Şükrullah'ın "*Unsiz faryod*" (Sessiz Feryad) Haydar Muhammed'in "*Xotinlar gapidan chiqqan hangoma*" "*Kadınlar Sözünden Çıkan Hengâme*" eserleri Özbek okurları ve tiyatro severleri ile buluşmuştur (Üşenmez, 2013: 171).

Bağımsızlık devri Özbek edebiyatı şiir yönünden ne kadar güçlenmişse nesirde de önemli gelişmelere tanıklık etmiştir. Roman, kıssa, hikâye türünde onlarca eser meydana getirilmiştir. Şukur Halmirzaev, Ötkir Haşimov, Aman Muhtar, Muhammed Ali, Tahir Melik, Togay Murad, Murad Muhammed Dost, A. Dilmurad, H. Sultonov, H. Dostmuhammed, Nazar Eşankul, A. Yoldaşev, Zülfiye Kuralbay gibi isimler Özbek milli nesrinin terakkisinde kalem oynatan ve oynatmaya devam eden isimlerden bazılarıdır (Üşenmez, 2013: 172).

0.4. Özbekçenin Yazımı

Tarih boyunca Orta Asya halklarının yanı sıra Özbekler Grek, Soğut, Harzm, Kuşan, Eftalit, Pehlavi, Suriye, Göktürk, Mani, Brahmi, Uygur, Arap ve Kiril alfabelerinden yararlanmışlardır (Boltayev, 1999: 18, Koçkortoiev ve Tociboyev,

1994:3, Aliyev ve Sodikov, 1994: 48, Abdurahmanov ve Mamacanov, 1995: 41). Genel kabule göre bunların arasında Türklerin en yaygın olarak kullandıkları; Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleridir.

Özbekler tarihten günümüze kadar kullanıla geldikleri yazı sistemlerini şu şekilde sınıflandırmışlardır:

Orhun (Göktürk)Yazısı (VII-VIII. yüzyıllar).

Uygur Yazısı (VI-XVI. yüzyıllar).

Arap Alfabeti Esaslı Eski Özbek Yazısı (X. yüzyıldan -1929 yılına kadar).

Latin Alfabeti Esaslı Özbek Yazısı (1929-1940).

Kiril Alfabeti Esaslı Özbek Yazısı (1940-1993).

Yeni Latin - Özbek Yazısı (1993-).

0.4.1. Göktürk Yazısı

Türkçenin metinlerle izleyebildiğimiz yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca kullandığı ilk resmi yazı sistemidir. Türklerin yazı yazmak için kullandıkları bu sistem, Eski İskandinav yazıtlarında kullanılmış Runik (Gotça “esrarlı; meçhul”) yazının karakterlerine benzerliği için, Avrupa ve Rus Türkoloji literatüründe, Sibirya Run harfleri, Yenisey Run harfleri, Runik alfabe ve Türk Run Yazısı olarak adlandırılmıştır (User, 2015: 25-26).

Yenisey yakınlarında ve Moğolistan sınırlarında bulunan çok sayıda yazıt, VII-VIII. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Göktürk alfabesi, daha çok taş ve kayalar üzerine kazılmak ve oyulmak suretiyle kullanılmış eski kültür yazılarından. Bu yazı sistemi, IX-X. yüzyıllarda fırça aracılığıyla kâğıt üzerine de yazılmıştır.

Özbekistan topraklarında bulunan Göktürk yazıtları çeşitli dönemlere ait ve eserlerin büyük çoğunluğu yeraltından çıkmıştır. Yazıtlar, genellikle epigrafik metinlerden oluşmuş ve çoğu çömleklere yazılmıştır (Sodikov, 2021: 41). Söz konusu yazıtların harfleri, Orhun ve Yenisey yazıtlarından şekil bakımından farklılık göstermektedir. Orhun ve Yenisey yazıtları, tarihi ve paleografi süreçlerden geçerek son halini aldığını göz önünde bulundurursak, Göktürk yazısının ilk değil sonraki örnekleri olduğu kanaatine varılabilir. Bu durum Göktürk yazısının tarihi ve gelişimi hakkında yeni fikirlere yol açabilir. Örneğin, Göktürk yazısı Orhun ve Yenisey

tarafından Batı'ya değil Orta Asya'dan Doğu'ya doğru hareket etmiştir. Yani yazı Orta' Asya'da şekillenip daha sonra Altay, Orhun vadileri tarafına yayılmıştır (Sodikov, 2021: 42).

Son zamanlarda Özbekistan'ın Andican ilindeki Lombitepe'de bulunan testideki yazıt, Kaşkaderya ilindeki Podayotepe'de bulunan çömlekteki yazıtlar ve Çaşmimiron köyünde bulunan küçük testideki yazıt antik döneme ait olup ortalama 2300-2400 yıllık tarihe sahip oldukları düşünülmektedir (Sodikov, 2021: 38).

Göktürk yazısı 41 harften oluşup, onların 5'i ünlü, diğerleri ünsüz sesleri ifade etmek için kullanılmıştır. Metinler yukarıda aşağıya doğru veya sağdan sola doğru yazılmış ve okunmuştur (Boltayev, 1999: 18).

0.4.2. Uygur Alfabeti

Uygur alfabesi, VIII-XVII. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan, Harezm ve Altın Ordu bölgelerinden İstanbul'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Toplam 18 harfe sahip olan Uygur alfabesinin 18 harften oluşan yetersiz işaret sistemine karşı, bu kadar uzun bir müddet yaygın bir şekilde kullanılmasının sebebi, muazzam kültür birikiminin taşıyıcısı olmasıdır. Uygur alfabesi, Göktürk yazısından sonra Türklerin ikinci milli yazısı haline gelmesi ve sayısı binleri bulan Uygur Türkçesi yazma mirasının kaydedildiği alfabe olması bakımından büyük önem ve değer taşır (User, 2015: 58).

Özbekistan topraklarında Uygur yazısı XV. yüzyıla kadar Arap alfabesiyle yan yana kullanılmıştır. Şeybaniler Sülalesi döneminde Uygur yazısına son verilmiştir. Yusuf Yas Hacıb'in "*Kutatgu Bilig*"in bir nüshası "*Hibetül Hakayık*", Harezmî'nin "*Muhabbetname*" ve XV. yüzyılda Lütü'nin birkaç gazeli Uygur harfleri ile yazıldığı bilinmektedir.

0.4.3. Arap Alfabeti

Türk dünyası 10 asırdan fazla süre zarfında kullanan Arap yazısı İslam dini, Arap dilinin mukaddes akidelerine dayanarak alfabe ve imla kuralları korunmuştur. Yazı kullanılan dönemde uyumlaştırma durumu söz konusu iken onların şekli önce vezni, daha sonra dil kuralları etkisiyle muayyen değişikliklere uğramıştır (Koçkortoiev ve Tociboev, 1994: 3).

Arap alfabesine dayalı eski Özbek alfabesinde 32 harf mevcuttur. Onların 4 harfi ünlü, diğerleri ise ünsüz sesleri ifade etmek için kullanılmıştır. Yazıda metinler sağdan sola doğru okunur ve aynı şekilde yazılır. Baş harfler, noktalama işaretleri kullanılmıyor, sözler hecelere ayrılp satırdan satıra geçilmiyor (Boltayev, 1999: 19).

Özbek – Arap Alfabeti (-1930)									
-1923	ء	آ/ا	ه	ب	پ	ت	ث	ج	چ
1923 1930	ء	آ/ئا	ه, هه	ب	پ	ت	-	ج	چ
Ses Karşılıkları	o	a, e	e	b	p	t	ʃt	c	ç
-1923	ح	خ	د	ذ	ر	ز	ژ	س	ش
1923 1930	ح	خ	د	-	ر	ز	ژ	س	ش
Ses Karşılıkları	h	h	d	z	r	z	j	s	ʃ
-1923	ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق	ك
1923 1930	-	-	-	-	ئ	غ	ف	ق	ك
Ses Karşılıkları	ʃ	ʒ	t	z	o	ɣ	f	k	k
-1923	كز	گ	ل	م	ن	او, و	او, و	وا, ا	-
1923 1930	كز, كز	گ	ل	م	ن	و, ئو	ئو	ئو	-
Ses	ŋ	G	l	m	n	o	ö	u	ü

Karşılıkları									
-1923	و	ه	ی،	ی،	ا، ی	ی			
1923 1930	ؤ، و	ه	ء د /ی	ی	ء ی	-			
Ses Karşılıkları	v	H	i	y	è	ı			

0.4.4. Latin Alfabeti

Türklerin kullandığı yazı sistemleri arasında, bir din-inanç sistemi veya diktatör bir rejim yoluyla seçilmemiş yazı türü olması bakımından ayrı bir yere sahip olan Latin alfabesinin, Türkler tarafından yaygın ve resmi olarak ilk kullanımı 1920’li yıllarda gerçekleşmiştir (User, 2015: 365).

İlk olarak 1917 yılında Yakut Türkleri, 1922 yılında Azerbaycan, 1928 yılında ise Türkiye Latin alfabesine geçmiştir. Özbeklerin de 1920’li yıllarda Latin alfabesine geçiş için başlatılan çalışmalar 1930 yılında tamamlanmıştır.

Sovyet siyasi taktiklerinin bir ürünü olan 1926 Bakü Türkoloji Kongresi’nde, “yeni alfabe”nin “Türk şivelerinin fonetik yapısına her bakımdan cevap verebilecek seviyede olması” kararının çıkması ve “Latin alfabesine geçişin her cumhuriyetin kendi iç işi” sonucuna varılmasının ardından, Türk cumhuriyetlerinin hepsinde yazıda Latinleşme çalışmaları başlatılmıştır. Kongrede, ayrıca Azerbaycan SSCB’nin tecrübesinden faydalanmak gerektiği de söylenmiştir. Kongrenin gerçekleşmesinden yaklaşık bir yıl sonra, SSCB Merkezi Yürütme Komitesi’nin 11 Mayıs 1927 tarihli kararına binaen Yeni Alfabe Bütün Birlik Merkez Komitesi kurulmuştur. Merkez Komitesi bünyesine Türkçe konuşan cumhuriyetlerin ve bölgelerin hepsinden temsilciler seçilmiştir. Bütün Birlik Merkez Komitesi’nin Haziran 1927 tarihli oturumunda Türk şive ve lehçeleri için alfabenin “tek model” haline getirilmesi meselesi görüşülmüş ve bütün Türk cumhuriyetleri ve bölgelerinden yeni alfabe projeleri hazırlanıp göndermeleri talep edilmiştir. Bu talep üzerine komiteye gönderilen 16 projenin incelenmesinden sonra, bu projeler temelinde 34 harften oluşan ortak Türk-Latin alfabesi düzenlenir ve bu alfabe onaylanmıştır. Moskova Komitesi’nin düzenlediği ve SSCB Halk Maarif Komiserliği’nin görüşmelerinde

kabul edilen plana göre, yeni alfabe ye geçiş sürecinin 1945 yılında tamamlanması gerekiyormuş. SSCB’de 1945 yılına gelinmeden, hatta 1930’lu yıllar bile bitmeden Maarif Komiserliği’nin projesi, yeni lider Stalin’le tarihe karışır ve Türkler için Kiril alfabesinin çeşitli versiyonları düzenlenmiştir (User, 2015: 374).

Özbek –Latin Alfabeti (1930-1940)									
1930	Ə ə	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g	Ql ql
1934									
1934	Aa, Ə ə	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g	Ql ql
1940									
Ses Karşılığı	a	B	ç	c	d	è	f	g	γ
1930	H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n	Ŋ ŋ	Oo
1934									
1934	H h	I i	J j	K k	L l	M m	N n	Ŋ ŋ	Oo
1940									
Ses Karşılığı	h	İ	y	k	l	m	n	ŋ	o
1930	Өө	Pp	Rr	Qq	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv
1934									
1934	-	Pp	Rr	Qq	Ss	Şş	Tt	Uu	Vv
1940									
Ses Karşılığı	ö	P	r	ķ	s	ş	t	u	v
1930	Xx	Yy	Zz	z	Ь	,	,		

1934									
1934 1940	Xx		Zz	z	-	,	,		
Ses Karşılığı	h	Ü	z	j	ı	ç	ö		

0.4.5. Kiril Alfabeti

En eski Slav kitaplarının yazıldığı iki alfabaden biri olan Kiril yazısı, Aziz Cyrill ve kardeşi Methodius tarafından IX. Yüzyılın ilk çeyreğinde oluşturulmuştur. Selanikli bu iki kardeş, Hristiyanlığı seçtikten sonra bugünkü Makedonya ve Bulgaristan coğrafyasında Eski Kilise veya Eski Bulgarca olarak adlandırılan dili kaydetmek üzere Grek Alfabesinden Kiril yazısını geliştirmişlerdir. Kiril alfabesi, zamanla Bizans kanalıyla Hristiyanlaşan Slav halkının milli yazısı olmuştur (User, 2015: 141).

33 harften oluşan Kiril yazısının prototipi *uncial* (Büyük, yuvarlak ve kapital harflerden oluşan yazı türü) Grek hafididir. St. Cyrill ve Methodius'un düzenlediği harflerin çoğu fonetik ve şekil açıdan Grek harfleriyle aynıdır. Kiril harfleri, IX. Yüzyılda Selanik'te konuşulan Grekçenin ses değerlerini temsil eder. Grek harfi в'nin v olarak telaffuz edilmesinin nedeni de budur. Dolayısıyla, Slav dillerinin b sesi için, sonradan ѡ harfi icat edilmiştir. Slav dillerinin ses sistemi, Grekçeden daha zengin olduğu için, Kiril alfabesine sonradan harfler eklenmiştir (User, 2015: 141).

Kiril alfabesinin Rus topraklarına girme süreci, Aziz Cyrill adıyla ünlenen Constantin'in 860-861 yıllarında Hazar Denizi, Volga'nın aşağı bölgesi ve Kırım yarımadasını içine alan topraklarda hüküm süren Hazar Devleti'ne ziyaretiyle başlamıştır. Daha önce (851) Bağdat halifeliğinin emrindeki Arap topraklarına da gitmiş olan Constantin, hisabet ve belagat yeteneğiyle de ünlenmiştir ve bir aziz olma yolundadır. Dolayısıyla, Hazarlarla ilgili dini ve siyasi bir görevin yerine getirilmesi söz konusu olduğunda, Bizans imparatoru, bu göreve Constantin'i seçmiştir. Kardeşi Methodius'la birlikte hazar Devleti'ne giden Constantin, burada Müslüman ve Musevi temsilcileriyle yaptığı görüşmelerden sonra, Kırım yarımadasının Herson şehrine geçmiş ve Burada Ruslarla temasta bulunmuştur (User, 2015: 142).

SSCB’de yaşayan Türklerin çoğunun yazı sisteminin Rus-Kiril alfabesine dönüştürüldüğü 1939 yılına gelindiğinde, Özbekistan SSC Merkez Komitesi bünyesinde T.N. Karı-Niyazov başkanlığında, F. K. Kamalov sekreterliğinde Özbek alfabesi için bir hükümet komisyonu kurulmuştur. Ayrıca, Özbekistan Halk Komiserliği bünyesinde, A.K. Borovkov başkanlığında bir başka bilim komisyonu daha kurulmuştur. Komisyonlar, Özbek Türkçesinin Kiril alfabesiyle kaydı için çalışmalara başlamıştır. Borovkov başkanlığındaki heyette, A.G Gulyamov, A.U. Usmanov, F.K. Kamalov, M. Şamşiy, S. İbragimov, H. Gaziyev ve başka üyeler de bulunmuştur. Komisyonların hazırlıkları sonucunda, SSCB Bilimler Akademisi Özbekistan Bölümü Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü çalışanlarınca, Özbek Türkçesi için Rus-Kiril alfabesi temelinde yeni bir alfabe projesi oluşturulmuştur (User, 2015: 353).

8 Mayıs 1940 tarihinde Özbek-Latin alfabesinden Rus-Kiril alfabesi temelindeki yeni yazıya geçiş kanunu onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Kiril alfabesi esaslı yeni alfabede 33 harf ve 2 işaret mevcuttu. Onların 10 tanesi ünlü ve çift sesleri ifade etmek için kullanılmıştır. Kiril alfabesi esaslı Özbek alfabede 6 ünlüyü ifade etmek için; /a/, /o/, /y/, /ÿ/, /u/, /ə/ harflerinin yanı sıra çift sesleri ifade etmek için: /e/, /ë/, /io/, /я/ harfleri de dâhil edilmiştir (Boltayev, 1999: 19).

Yeni Özbek-Kiril alfabesinin kabulünden sonra, alfabenin Özbek Türkçesinin seslerini karşılamadaki yetersizliği ve kusurları konusunda tartışmalar çıkmıştır. Zaman zaman bununla ilgili yeni öneri ve projeler sunulmuş, dilciler tarafından çeşitli toplantılar yapılmış fakat bir çözüme kavuşmamıştır.

Özbek-Kiril alfabesiyle ilgili başlıca eksilikler şu şekildeydi:

- ✓ Özbek dilinde bulunmayan ötüksüz dişyuvasıl patlamalı sürtünmeli ünsüz sesi ifade etmek için /ц/ ve /ь/ gibi tonlama işaretlerinin kullanılması,
- ✓ Şekil olarak birbirlerine yakın olan /ÿ-y/, /x-x/, /к-к/, /г-г/ gibi harflerin kullanılması,
- ✓ Alfabede /ш/ ve /ы/ seslerinin eksik olması,
- ✓ Özbek-Kiril alfabesinde nazal /n/’nin herhangi bir karşılığının olmaması, nazal /n/ yerine kullanılan /нг/ harf birliğinin eş yazılılık ve eş sessizliğe yol açması,
- ✓ /e/, /ë/, /io/ ve /я/ harfleri yerine /йы/, /йо/, /йа/ ve /йу/’nun kullanılmaması,
- ✓ /ÿ/ harfi hem /o/ ve hem de /ö/ sesleri için kullanılması,

- ✓ /y/ harfi hem /u/ ve hem de /ü/ sesleri için kullanılması,
- ✓ /u/ harfi hem /i/ ve hem de /ı/ sesleri için kullanılması ve diğerleri.

Bu tarz eksiklikler genel olarak Özbekistan'daki okuryazarlık seviyesini düşürmeye ve Özbekçe öğrenmek isteyen yabancılar için ciddi bir engellere yol açmıştır.

Özbek-Kiril Alfabeti (1940-1993)									
Harfler	А а	Б б	В в	Г г	Д д	Е е	Ё ё	Ж ж	З з
Ses Karşılığı	a	b	v	g	d	e, ye	yo	j c	z
Harfler	И и	Й й	К к	Л л	М м	Н н	О о	П п	Р р
Ses Karşılığı	i	y	k	l	m	n	ā, o	p	r
Harfler	С с	Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Ъ ъ
Ses Karşılığı	s	t	u, ü	f	h	ts	ç	ş	°
Harfler	Ь ь	Э э	Ю ю	Я я	Ў ў	Қ қ	Ғ ғ	Х х	Ҳ ҳ
Ses Karşılığı	°	e	yu	ya	o, ö	k	ğ	h	η

0.4.6. Çağdaş Özbek- Latin Alfabeti

Özbekistan Cumhuriyeti, Bağımsızlığına kavuştuktan iki yıl sonra diğer kardeş Türk halkları ve Batı Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini daha da sağlamlaştırmak amacıyla 2 Eylül 1993 tarihinde aldığı kararla tekrar Latin esaslı alfabeye geçmeye karar vermiş ve 1993 yılında Özbek Parlamentosu Latin alfabesini kabul etmiştir.

İ. Koçkortoiev ve M. Tociboev tarafından 1994 yılında (Okutuvçi Yayınevi) “*Lotinça Özbek Alifbosi*” (Latin Esaslı Özbek Alfabeti) adıyla yayımlanan eserde Latin esaslı Özbek alfabesi, 6’sı ünlü 25’i ünsüz olmak üzere 31 harften oluşmaktadır.

Özbek-Kiril alfabesi temeline göre düzenlenen bu eserde, dikkat çeken konu yeni Özbek alfabesi Tük alfabesi ile uygun hale getirilmeye çalışılmıştır.

Ancak, yeni alfabedeki bazı harflerin uluslararası standartlara uyarlanmasının zor olduğu düşünülerek 6 Mayıs 1995 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi tarafından 1993 yılında alınan kararla değişiklikler yapılmıştır. Değişiklere göre yeni Özbek alfabesi 26 harf ve 3 harf birliğinden oluşmaktadır.

Çağdaş Özbek –Latin Alfabesi (1993-)									
1993 1995	A a	B b	J j	Ç ç	D d	E e	F f	G g	Ğ ğ
1995-	A a	B b	J j	Ch, ch	D d	E e	F f	G g	G' g'
Ses Karşılığı	a, è	b	c	ç	d	e, è	f	g	ğ
1993 1995	H h	X x	I i	Ƣ ƣ	K k	Q q	L l	M m	N n
1995-	H h	X x	Ini	-	K k	Q q	L l	M m	N n
Ses Karşılığı	h	ḥ	i	j	k	q̣	l	m	n
1993 1995	Ń ń	O o	Ō ō	P p	R r	S s	Ş ş	Tt	U u
1995-	Ng ng	O o	O' o'	P p	R r	S s	Sh sh	Tt	U u
Ses Karşılığı	ŋ	o, ā	o, ö	p	r	s	ş	t	u, ü
1993 1995	V v	Y y	Z z						

1995-	V v	Y y	Z z						
Ses Karşılığı	v	y	z						

Özbek yazı tarihi boyunca ne Arap ne Kiril ne de Latin esaslı alfabeler, Özbekçenin tam olarak seslerini karşılamamıştır. Bundan dolayı da sürekli değişikliklere gidilmiş fakat istenilen düzeyde başarı elde edilmemiştir.

Son olarak 2021 yılında tekrar alfabede yeni değişikliklerin yapılması gündeme gelmiştir. Yapılan haberlere göre Özbekistan Başbakanı Abdulla Aripov tarafından Özbekistan genelinde Latin alfabesine dayalı yeni Özbek alfabesine geçişin hızlanması talimatı verilmiştir. Devlet görevlileri tarafından 28 harf ve 1 ses birikmesinden oluşan yeni Latin harflerine uyarlanan alfabenin taslak hali paylaşılmıştır. Taslak alfabede, yürürlükte olan Latin harflerine uyarlanan Özbekistan alfabesinde kullanılan /sh/, /ch/, /o'/, /g'/ harfleri yerine Türkiye Türkçesindeki gibi /ş/, /ç/, /ö/ ve /ğ/ harfleri yer almıştır.

Lotincha			Kirill	Lotincha			Kirill
Bosma	Yozmasi	Talaffuzi	Harflar	Bosma	Yozmasi	Talaffuzi	Harflar
A a	<i>Aa</i>	<i>a</i>	А а	Ö ö	<i>Öö</i>	<i>ö</i>	Ӯ ў
B b	<i>Bb</i>	<i>be</i>	Б б	P p	<i>Pp</i>	<i>pe</i>	П п
D d	<i>Dd</i>	<i>de</i>	Д д	Q q	<i>Qq</i>	<i>qe</i>	Қ қ
E e	<i>Ee</i>	<i>e</i>	Э э	R r	<i>Rr</i>	<i>re</i>	Р р
F f	<i>Ff</i>	<i>fe</i>	Ф ф	S s	<i>Ss</i>	<i>se</i>	С с
G g	<i>Gg</i>	<i>ge</i>	Г г	Ş ş	<i>Şş</i>	<i>şe</i>	Ш ш
Ğ ğ	<i>Ğğ</i>	<i>ge</i>	Ғ ғ	Ç ç	<i>Çç</i>	<i>çe</i>	Ч ч
H h	<i>Hh</i>	<i>he</i>	Х х	T t	<i>Tt</i>	<i>te</i>	Т т
I i	<i>Ii</i>	<i>i</i>	И и	U u	<i>Uu</i>	<i>u</i>	У у
J j	<i>Jj</i>	<i>je</i>	Ж ж	V v	<i>Vv</i>	<i>ve</i>	В в
K k	<i>Kk</i>	<i>ke</i>	К к	X x	<i>Xx</i>	<i>xe</i>	Х х
L l	<i>Ll</i>	<i>le</i>	Л л	Y y	<i>Yy</i>	<i>ye</i>	Й й
M m	<i>Mm</i>	<i>me</i>	М м	Z z	<i>Zz</i>	<i>ze</i>	З з
N n	<i>Nn</i>	<i>ne</i>	Н н	ng	<i>ng</i>	<i>nge</i>	нг
O o	<i>Oo</i>	<i>o</i>	О о	,	,	<i>Tutug b.</i>	ь

I. BÖLÜM

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARI VE ÖZELLİKLERİ

I.1. Özbek Türkçesi Ağızları İçin Kullanılan Çeviri Yazı İşaretleri

Çeviri yazı işaretleri günümüzün en önemli konulardan biridir. Çünkü ağız çalışmalarında metinler kaydedilirken ve incelenirken çeviri yazı işaretlerinden faydalanılır. Çeviri yazı işaretleri birkaç çeşidi mevcuttur:

1	Amacına Yönelik Çeşitleri	Fonetik Çeviri Yazı İşareti
		Fonolojik Çeviri Yazı İşareti
2	Alfabeye Yönelik Çeşitleri	Kiril Alfabetesi Esaslı Çeviri Yazı İşareti
		Latin Alfabetesi Esaslı Çeviri Yazı İşareti
		Ulusal (Millî) Çeviri Yazı İşareti
		Uluslararası Çeviri Yazı İşareti

(Mahmadiyev ve Enazarov, 2021:23).

Özbek Türkçesi ağızları için 1920-1990'lı yıllar arasında Rus Türkologları Kiril alfabesi esaslı çeviri yazı işaretlerini kullanmışlardır. Bunun yanı sıra uluslararası çeviri yazı işaretlerinden de yararlanmışlardır.

Özbekistan, bağımsızlığını kazandıktan sonra Latin alfabesi esaslı çeviri yazı işaretlerini kullanmaya başladılar. Biz de bu çalışmamızda Türkolog Samixon Aşirboyev'in 2021 yılında yayımlanan "*O'zbek dialoktologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi) eserinde tavsiye edilen ve uzun yıllardır Türkologlar tarafından da kullanılan çeviri yazı işaretini kullanmayı uygun gördük.

I.1.1. Ünlüler

Özbek ağızlarında ünlüler özellikle filolojik açıdan çok çeşitli olup toplam 13 ünlü bulunmaktadır.

I.1.1.1. Kısa Ünlüler

/a/ Ünlüsü

Bütün Türk lehçelerinde kullanılır. Açık, düz, arka damak (kalın) ünlüsüdür. Ünlü uyumunun korunduğu Özbek ağızlarında daha yaygın olarak görülür. Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızlarında örneğin: *ana* “anne”, *ata* “baba”, *bala* “çocuk”.

/ä/ Ünlüsü

Birçok Türk lehçelerinde kullanılır. Geniş, düz, ince ünlüdür. Bütün Özbek ağızlarında kullanılır. Örneğin: *ākā* “ağabey”, *yāšā* “yaşa”.

/ā/ Ünlüsü

Geniş, yarı yuvarlak, arka damak ünlüdür. Şehir ve şehir tipi ağızlarda yaygın olarak kullanılır: *āl* “al”, *āš* “pılav”, *bāl* “bal”.

/e/ Ünlüsü

Yarı geniş (kapalı), düz, ön damak ünlüsüdür. Tüm Özbek ağızlarında mevcuttur: *el* “halk”, *bel* “bel”, *yel* “yel”.

/i/ Ünlüsü

Şehir ağızlarındaki /i:/ ve /i:/ birleşmesi (yakınsama) neticesinde ortaya çıkan sesi ifade eder. Dar, düz, ön damak ünlüsüdür. Ünlü uyumunun olduğu ağızlarda /i:/ ünlüsüne göre kısa telaffuz edilir: *keldi* “geldi”, *yetti* “ulaştı”, *bir* “bir”.

/i:/ Ünlüsü

Dar, düz, ön damak ünlüsüdür. Biraz uzatılarak telaffuz edilir. Tüm Özbek ağızlarında mevcut: *i:š* “iş”, *ti:l* “til” (Buhara), *bi:l* “bil” (Fergana).

/i:/ Ünlüsü

Dar, düz, arka damak ünlüsüdür. Biraz uzatılarak telaffuz edilir: *qī:z* “kız”, *qī:yiḡ* “aralık”. Bu ünlü sadece ünlü uyumunu koruyan ağızlarda karşımıza çıkmaktadır.

/i:/ Ünlüsü

Dar, düz, arka damak ünlüsüdür. /i:/ ünlüsünün kısa şeklidir. Bu ünlü de sadece ünlü uyumunu koruyan ağızlarda vardır: *bardī* “ulaştı”, *bīḡīn* “böğür”.

/u/ Ünlüsü

Dar, yuvarlak, arka damak ünlüsüdür. Tüm Özbek ağızlarına özgüdür: *bu* “bu”, *un* “un”.

/ü/ Ünlüsü

Dar, yuvarlak, ön damak ünlüsüdür. Ünlü uyumunu koruyan ağızlarda ve korumayan Buhara, Nevaî, Semerkant şehir ağızlarında kullanılır: *kül* “kül”, *bügün* “bugün”, *tün* “gece”, *ün* “ses” (Aşirboyev, 2021: 26).

/o/ Ünlüsü

Geniş, yuvarlak, arka damak ünlüsüdür. Yazı dilinde /o’/ şeklinde yazılır. Tüm Özbek ağızlarına özgüdür: *ot* “ateş”, *qol* “kol”, *oq* “kurşun” *toq* “tok”.

/ö/ Ünlüsü

Dar, yuvarlak, ön damak ünlüsüdür. Ünlü uyumunu koruyan ağızlarda ve korumayan Buhara, Nevaî, Semerkant şehir ağızlarında kullanılır: *böl* “böl”, *köl* “göl”, *hönär* “hüner”.

/e/ Ünlüsü

Geniş, düz, arka damak ünlüsüdür; *ke(l)* “gel” (İkan ağızı), *ge(l)* “gel” (Harezmi ağızı). Fakat söz konusu bölgelerdeki ağızlarda /e/ ünlüsü gücünü kaybetmektedir. Daha çok Namangan şehir ağızlarında karşımıza çıkmaktadır (Aşirboyev, 2021: 27).

I.1.1.2. Uzun Ünlüler

Uzun ünlüler için /:/ işareti yanına eklenmektedir.

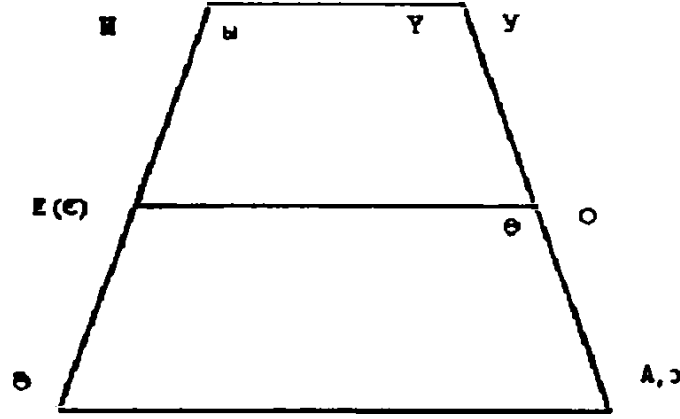
Özbek gramerciliğinde şu an anda hem Kiril hem de Latin alfabesi esaslı çeviri yazı işaretleri kullanılmaktadır. Kiril alfabesi esaslı çeviri yazı işareti için geleneksel Özbek çeviri yazı işaretleri, Latin alfabesi esaslı çeviri yazı işaretleri için ise yeni Özbek çeviri yazı işaretleri denilmektedir.

Tabloda Latin ve Kiril alfabesine dayalı ünlü seslerin karşılıkları verilmiştir:

Latin	a	ä	ā	e	i	ī	i:	ī:	u	ū	o	ō	ε
Kiril	а	ә	о	е	и	ь	и	ы	у	ү	о	ө	е

(Aşirboyev, 2021: 29).

Ünlülerin yerleşim düzeni şu şekildedir:

I.1.2. Ünsüzler

Yeni Özbek çeviri yazı işaretinde ünsüzleri şu şekildedir: b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z.

Ayrıca Özbek alfabedeki bazı ünsüz sesleri göstermek için farklı işaretleri eklemişlerdir: /ɣ/ (/g'/ yerine), /ʃ/ (/sh/ yerine), /ç/ (/ch/ yerine), /j/ (/y/ yerine), /ŋ/ (/ng/ yerine), ve /ʒ/ (/j/ yerine). Fakat biz tezimizde karışıklık olmaması için Özbekçedeki /j/ yerine Türkçedeki /y/ ünsüzünü, /ʒ/ yerine Türkçedeki /c/ ünsüzünü kullanmayı tercih ettik.

I.1.3. Diyakritik İşaretler

:- sesin uzatılması gerektiğini gösterir.

'- alfabenin sağ tarafına konulursa sesin damaksılaşmasını (palatalization), sol tarafına konulursa art damaksılaşmasını (velarization) bildirir.

> ve <- bir sesin ikincisine geçişini işaret eder.

II- iki ses veya kelimenin paralel kullanımını işaret eder.

()- içindeki harfle gösterilen sesin bazen konuşma dilinde telaffuz edilmediğini gösterir.

[]-Metinlerde transkripsiyonu yapılan hece ve kelimeleri göstermek için kullanılır. Ayrıca konuşmacının anlatımlarındaki belirsizliklerini, araştırmacı kâğıda geçirince açıkladığını bildirir. Örneğin; [Tülki]...nimägä romālñi āldñiz... “[Tilki]...niye eşarbını aldınız...”.

1.2. Lehçe, Şive, Ağız ve Diyalekt Terimlerinin Kullanımı

Lehçe, şive, ağız ve diyalekt terimleri Özbekistan’da farklı, Türkiye’de farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu durum kavram karışıklığına yol açmaktadır.

1.2.1. Türkiye Gramerciliğinde Lehçe, Şive ve Ağız Teriminin Tanımı

1.2.1.1. Lehçe

Lehçe, coğrafi ve diğer tesirler neticesinde aynı dil içerisinde ağızlarda görülen farklılaşma seviyesinden daha ileri derecede farklılaşmayı gösterir. Ağızlarda öne çıkan değişim fonolojik seviyede iken lehçede fonolojiden morfolojiye, sözdiziminden anlama her türlü değişim yaşanmıştır (Demirci, 2017: 334). Söz konusu değişimler zamanla ileri seviyeye ulaşırsa lehçe başka bir dil olarak kabul edilebiliyor. Örneğin, Latincenin çeşitli lehçeleri arasındaki farklılıklar zamanla o kadar büyümüştür ki, sonunda Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Rumence gibi diller ortaya çıkmıştır. Bazı dilciler bu tarz örnekler Türk Lehçelerinde de rastlanmanın mümkün olduğunu söylemektedir. Söz gelimi, Yakut ve Çuvaşlar Türk halkları olmasına rağmen diğer Türk lehçelerine göre daha az anlaşılır olmasından dolayı Yakutça ve Çuvaşçayı birer dil olarak kabul görmektedir. Bazı dilciler ise Türk Lehçelerinde rastlanan farklılıklar için “yakın lehçe” ve “uzak lehçe” ifadesini kullanmanın daha uygun olduğunu söylemektedir. Örneğin, Yakutça ve Çuvaşça için “uzak lehçe”, Özbekçe, Kazakça, Başkurtça için “yakın lehçe” gibi. Bizim kanaatimizce de “yakın lehçe” ve “uzak lehçe” terimleri çok daha mantıklıdır.

Lehçe sözcüğünün Rusça karşılığı “nareçie”dir. Türkolojinin kurucusu Radloff da Türk dillerinin kolları için “nareçie” terimini kullanmıştır. Radloff’un ölümünden sonra Sovyet Türkolojisinde “nareçie=lehçe” teriminin yerine “yazık-dil” terimi almış ve artık Sovyet Türkolojisinde Türk lehçeleri terimi yerine Türk dilleri terimi kullanılmıştır (Akın, 2014: XVII). Bu nedenle, günümüze kadar Türk Cumhuriyetlerinde Özbek, Kırgız, Kazak Türkçesi veya Lehçesi yerine Özbek dili, Kırgız dili veya Kazak dili terimi kullanılmaktadır. Lehçe yerine dil teriminin kullanılması aslında Türk halklarının birbirlerinden uzaklaştırmak için Sovyetlerde uygulanan siyasi politikasının bir parçasıydı.

Son dönemlerde bazı dilciler özellikle Türkiye Türkçesinde nadir de olsa lehçe kavramı yerine şiveyi, şive yerine de lehçeyi kullanmaktadır.

I.2.1.2. Şive

Şive ile ağız konusu tartışmalı bir konudur. Bazen şive ile ağız aynıymış muamelesi görürken bazen şive ile lehçe aynı kabul edilir. Tartışmalardan çıkarılacak sonuca göre şive aslında ağız ile lehçe arasında bir yere tekabül eder. Türk dilleri açısından bakılınca bazen Çuvaşça ve Yakutça lehçe olarak kabul edilirken Kırgız, Kazak, Tatar, Özbek, Uygur, Türkmen, Azerbaycan, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk dilleri kendi aralarında birbirlerinin şivesi olarak kabul edilir. Bazen de Çuvaşça ve Yakutça lehçe değil uzak şive olarak kabul edilir (Demirci, 2017: 334).

Türk Lehçelerinin çoğunda ise ağız için şive terimini kullanılır. Örneğin Azerbaycan, Uygurlar; şiva, Türkmenler; şiive, Özbekler; şeva. Bazı lehçelerde şive için Rusçadan geçen “govor” teriminden faydalanılmaktadır. Örneğin; Kumuk, Karaçay-Malkar, Kazak, Kırgız, Tuva ve Şorlar. Bazı lehçelerde de ise “söylaş” teriminden yararlanılmaktadır. Örneğin; Tatarlar “söylaş, Başkurtlar höylaş, Nogaylar söylew. Bizim kanaatimize göre şive, ağız ve lehçenin arasındadır.

I.2.1.3. Ağız

Ağız terimi, aynı lehçe içinde bulunan, ancak ondan, ufak farklılıklarla ayrılan konuşma biçimini anlatır. Bu farklılıklar söyleyiş, sesletim, özellikle sözvarlığı açısından ortaya çıkar. Ayrıca ağızlar, genellikle bir dildeki eski sözcüklerin ses, biçim ve anlam özelliklerini korumakta, yabancı dillerin etkisine, çoğunlukla daha az maruz kalmaktadır (Aksan, 2010: 66). Genel kabule göre bir ülkede konuşulan dilin veya lehçenin bölgesel farklılıklarına ağız denir.

I.2.2. Özbek Gramerciliğinde Lehçe, Diyalekt ve Şive Terimlerinin Tanımı

Özbek gramerciliğinde şive, diyalekt ve lehçe terimleri Türkiye Türkçesi ile imla ve telaffuz bakımından aynı olsa da anlamları kısmen farklıdır. Özbek Türkçesi gramerciliğinde tanımları aşağıdaki gibidir:

I.2.2.1. Şive

Farsça kökenli kelime olup üslup, tarz ve eda anlamına gelmektedir. Diyaloktolojide bir bölgeye ait kendine özgü sözlük, fonetik ve dil bilgisel özellikleriyle ayırt edilen ulusal dilin en küçük bölümünü ifade eder. (Reşetov ve

Şoabdurahmonov, 1978: 6; Racabov, 1996: 30) Di J. K Chambers ve Peter Trudgill'e göre şive, belli bir dilin tertip edicisidir (Aşirboyev, 2021: 12).

I.2.2.2. Diyalekt

Yunanca kökenli kelime olup ağız ve konuşma anlamına gelmektedir. Diyalekt çoğunlukla dil özellikleri benzer ağızları birleştirir (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 6; Racabov, 1996: 30; Aşirboyev, 2021: 12). Son zamanlarda Özbek gramerciliğinde diyalekt terimi hem ağız hem de ağız ailesi anlamında kullanılmaktadır (Racabov, 1996: 32).

I.2.2.3. Lehçe

Arap kökenli kelime olup üslup, tarz, eda ve ağız anlamına gelmektedir. Diyalektolojik bir terim olarak uzun zamandır Özbekçenin gelişmesinde önemli rol üstlenen ağız ve şivelerin en büyük kısmıdır" (Aşirboyev, 2021: 12).

Tanımlardan yola çıkarak Türkiye Türkçesindeki ağız terimi için Özbekler şive, şive terimi için diyalekt, Oğuz, Karluk ve Kıpçak grupları için de lehçe terimini kullanmaktadırlar. Bunun en büyük sebeplerinden biri de Özbek gramerciliğinde Özbek Türkçesi bir lehçe değil bir dil olarak kabul edilmesidir. Bu nedenle Özbekistan'da konuşulan ağızların üç ana grubu için Özbek dilinin Oğuz, Karluk ve Kıpçak Lehçesi denilmektedir.

Diyalekt ve lehçe Türkiye Türkçesinde eş anlamlı kelimeler iken Özbek Türkçesinde ayrı ayrı terimler yerine kullanılmıştır.

Bizim kanaatimizce Özbek gramerciliğindeki Özbek dili yerine Özbekçe veya Özbek Türkçesi, Oğuz, Karluk ve Kıpçak Lehçesi yerini Oğuz, Karluk ve Kıpçak Grubu terimini kullanmak daha doğru olur. Biz tezimizde lehçe, diyalekt, şive ve ağız terimlerini kavram karışıklığı yaşanmaması için Türkiye Türkçesindeki anlamlarını kullanmayı uygun gördük.

I.3. Türk Lehçelerinin Tasnifi

Türk halklarının genetik ve dil özellikleri açısından karşılıklı ilişkileri kadim dönemlerden beri bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. İlk yazılı kaynak ve bilimsel çalışmalar XI. yüzyılın başı XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlarını kapsamaktadır. Bu dönemler Türk halkları için ortak süreç ve Özbek Türkçesinin de kadim dönemi olarak bilinir. Bilim insanları araştırmalarında teorik konulardan daha

çok pratik konulara dikkat çekmiştir. Dil yapısını incelerken söz varlığını merkez olarak dilin ses ve şekil özelliklerine vurgu yapmışlardır.

İlk çalışmalar esas itibarıyla sınıflandırma üzerine olup Türk lehçelerinin ilk tasnifi Kâşgarlı Mahmud tarafından yapılmıştır. Tasnifin yer aldığı “*Dîvânu Lugâti’t-Türk*” eseri aynı zamanda Türkçenin ilk sözlüğü, antolojisi, ansiklopedisi ve dil bilgisi kitabıdır.

Eserinde kendi çağında yaşayan Türk boylarını doğu ve batı olmak üzere kabaca iki gruba ayıran Kâşgarlı Mahmud, Hakaniye adını verdiği doğu grubuyla Karahanlılar, Kaşgar ve Balasagun civarındaki yazı dilini kastederken, Karluk, Çigil, Yağma, Tohsı ve Uygur lehçelerini de buna dâhil etmiştir. Kâşgarlı Mahmud’a göre batı grubuna bütün Oğuz lehçeleri, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar lehçeleri girmektedir (Tavkul, 2002: 1155).

Bu dönemlere fizik, tıp, matematik, astronomi, trigonometri, coğrafya, jeodezi, ilaçbilim, jeoloji, filoloji, din gibi konularda inceleme yaparak ismini altın harflerle nakış ettiren, Türk-İslam âleminin büyük âlimi Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî’dir. Birûnî, çalışmalarında lehçelerin önemine dikkat çekerek “*Saydana*” eserinde tedavi için kullanılan bitki ve ilaçların isimlerini farklı lehçelerin yanı sıra farklı ağızlardaki örneklerini de vermiştir (Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 48).

XV. yüzyıl Orta Asya’da şair, yazar, dilbilimci, düşünür, ressam ve devlet adamı Ali Şir Nevaî’nin ismiyle anılır. Nevaî’nin iki dilin karşılaştırılmasını konu alan “*Muhakemet’ül Lugateyn*” eseri dönemin en önemli hazinesidir. Nevaî, edebî dil olarak Çağatayca’nın Farsça’ya nazaran üstün olduğuna inanarak Türk dilinin hayvan isimleri ve fiil zenginliği yönünden Farsça’dan daha önde olduğunu göstermiştir. Akabinde dönemin Horasan Sultanı Hüseyin Baykara, Türkçeye “devlet dili” statüsü verilmesi için tarihi bir ferman ilan etmiştir (Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 48).

XI. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılda Orta Asya, Ruslar tarafından işgal edilince Türk lehçelerine olan ilgi tekrar artmıştır. Rus ve Batılı Türkologlar tarafından birçok tasniflerin ortaya konmuştur. Tasnifler arasında mükemmel tasniflerin yanı sıra bazı konular açısından eksik kalan tasnifler de vardır.

I.3.1. Wilhelm Radloff Tasnifi

W. Radloff, 1882-1883 yıllarında yayımlanan “*Phonetik Dernördlichen Türksprachen*” (Kuzey Türkistan Dillerinin Fonetigi) adlı eserinde Türk lehçelerini aşağıdaki gibi dört gruba ayırır.

1. **Doğu Grubu:** Altay, Baraba, Ob ve Yenisey Türklerinin dili.
2. **Batı Grubu:** Batı Sibiry ve Volga Tatarları, Kırgız, Kazak ve Başkurt dilleri.
3. **Orta Asya Grubu:** Yarkent, Çağatay dili, Kuzey Özbek ağızları, Kokand ağızı, Zereşan vadisindeki Özbek ağızları, Buhara ve Hive ağızları.
4. **Güney Grubu:** Türkmen, Azerbaycan, Türk (Osmanlı) ve Kırım Tatarlarının dili (Toyçiboev ve Hasanov, 2004: 26-27).

Türk dilbiliminin kurucusu W. Radloff’un söz konusu çalışmasında dikkat çeken özelliklerden biri, Orta Asya Grubunda Özbek ağızlarını alt grupta sınıflandırmasıdır. Bu sebeple Radloff, Özbek ağızlarıyla ilgili ilk sınıflandırma yapan bilim insanı olarak bilinir.

I.3.2. Vasili Bogoroditski Tasnifi

Bogoroditski, 1921 yılında çağdaş Türk lehçelerini coğrafik yerleşimi ve fonetik özellikleri açısından 7 gruba ayırmıştır. Daha sonra 1934 yılında yeniden değerlendirerek aşağıdaki gibi tamamlamıştır.

1. **Kuzey Doğu Grubu:** Yakut, Karagas ve Tıva dilleri.
2. **Hakas ve Abakan Grubu:** Hakas dili, Abakan ağız ailesi, Sagay, Koybal, Kaçın, Kızıl ağızları, Minusinsk Tatarlarının dili.
3. **Altay Grubu:** Altay (Şor) dili ve ağızları.
4. **Batı Sibir Grubu:** Çulim, İşim ve Tümen Tatarlarının dili.
5. **Volga Bölgesi ve Ural Grubu:** Tatar ve Başkurt dilleri.
6. **Orta Asya Grubu:** Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek ve Karakalpak dilleri.
7. **Güney Batı Grubu:** Türkmen, Azerbaycan, Kumuk, Gagauz, Türk dilleri ve Çuvaş dili, Karaçay-Malkar dilleri (Toyçiboev ve Hasanov, 2004: 27).

I.3.3. Fedor Korsh Tasnifi

Korsh, “*Klassifikatsiya tyurkiskih plemen po yazıkam*” (Türk Boylarının Dillere Göre Sınıflandırılması) eserinde Türk lehçelerini sadece fonetik özelliklerinin yanı sıra morfolojik özelliklerini de göz önünde bulundurarak tasnif etmiştir.

1. **Kuzey Grubu:** Kırgız, Kazak, Kumuk, Nogay, Karaçay, Altay, Volga Tatarları ve Kuzey Kafkas Tatarlarının dilleri.
2. **Batı Grubu:** Azerbaycan, Türkmen, Türk, Gagavuz ve Kırım Tatarlarının dilleri.
3. **Doğu Grubu:** Orhun-Yenisay yazıtları yazı dili, eski Uygur dili, Çağatay, Kıpçak gibi ölü diller ve canlı dillerden Karagas ve Hakas dilleri.
4. **Karma Grubu:** Yakut ve Çuvaş dillerinin yanı sıra Orta Asya'daki bazı diller (Toychiboev ve Hasanov, 2004: 28).

I.3.4. Aleksandr Samoyloviç Tasnifi

W. Radloff ve F. Korsh'ın tasnifini birleştirerek Samoyloviç, Türk lehçelerinin ilk bilimsel tasnifini yapmıştır. 1922'de Leningrad şehrinde yayımlanan “*Nekotorie Dopolneniya Klassifikatsi Turetskih Yazıkov*” (*Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Bazı İlaveler*) adlı eserinde Samoyloviç, Türk lehçelerini 5 gruba ayırır:

1. **Güney Batı veya Oğuz Grubu:** Türkmen, Azerbaycan, Türk, Gagavuz dilleri ve Kırım Tatarlarının bazı ağızları ve Özbek dilinin Oğuz ağızları.
2. **Güney Doğu ve Çağatay Grubu:** Günümüz Uygur dili ve Uygurcanın bazı şehir ağızları, Kumandı dili, ölü Çağatay dili.
3. **Kuzey Batı veya Kıpçak Grubu:** Tatar, Başkurt, Oyrat, Teleüt, Nogay, Kırgız, Kazak, Karakalpak, Özbek dilinin bazı Kıpçak ağızları, Kumuk, Karaçay ve Kırım Tatarlarının bazı ağızları.
4. **Kuzey Doğu veya Sibir Grubu:** Kadim Orhun Uygur, Karluk yazıtları dili, Tıva, Sarı Uygur, Hakas, Şor, Sagay veya Yakut dilleri.
5. **Çuvaş veya Bulgar Grubu:** Ölü Bulgar ve günümüzdeki Çuvaş dilleri (Toychiboev ve Hasanov, 2004: 28-29).

Yukarıda bahsedilen tasniflerin haricinde Nikolay Baskakov, Sergey Malov, Johannes Benzing ve Karl Heinrich Menges gibi Türkologlar tarafından Türk Lehçelerinin dil özelliklerinin yanı sıra Türk boylarının etnik kökenini de göz önünde bulundurarak tasnif denemelerini yapılmıştır.

I.4. Özbek Ağızlarıyla İlgili Yapılan Çalışmalar (1920-2023yy.)

Özbek Türkçesi ağızlarıyla ilgili Özbek ve Rus Türkologlar birçok araştırma ortaya koymuştur. Fakat Türkiye’de konuyla ilgili bir iki makale haricinde başka bir

çalışmaya rastlanmadık. Burada biz 1920-2023 yılları arasında Özbekistan’da yapılan en önemli çalışmaların tarihçesine ve yayımlanan temel kaynak niteliğindeki eserlere kısaca göz atacağız.

Özbek Türkçesinin Türk lehçeleri arasında en çok ağızlara sahip olması her zaman dilbilimcilerin dikkatini çekmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu artmaya başlamıştır.

1920’li yılların öncesinde Mikhail Terentyev, Albert Starchevskiy, Z. A. Alekseev, Vladimir Nalivkin gibi Rus Türkologları Özbek Türkçesinin dil bilgisi ve sözlüklerini hazırlarken Özbek ağızlarına başvurmuş ve eserlerinde ağızlarla ilgili bilgiler vermiştir. (Aşirboyev, 2021: 11).

Ekim Devriminden sonraki yıllarda ise çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bu yıllarda Sovyet dilbilimci Y. D. Polivanov’un “*Zvukovoy sostav Taşkentskogo dialektı*” (Toshkent shevasining tovush sostavi / Taşkent Ağzının Ses Yapısı) 1922, “*Vokalizm govora Samarkanda*” (Samarkand shahar shevasining vokalizmi / Semerkant Şehri Ağzında Ünlü Sistemi, 1923), “*O’zbek tilining singarmonizmini yo’qatgan shevalari namunalari*” (Özbek Türkçesindeki Ünlü Uyumunu Kaybolan Ağızların Örnekleri) 1928, “*Kazak Naymanskiy govor*” (Kazak-Nayman shevasi / Kazak-Nayman Ağzı) 1931, “*Govor kışlaka Kvyat-Kungurat Şavatskogo rayona*” (Shovat rayon Qiyot-Qungurat shevasi / Şavat Vilâyeti Kıyat-Kongırat Ağzı) 1934, “*Samarqant o’zbeklari tilining namunası*” (Semerkant Özbekçesinin Örnekleri) 1935, “*Uzbekskaya dialektologiya i uzbekskiy literaturniy yazık*” (O’zbek dialoktologiyasi va o’zbek adabiy tili / Özbek Diyalektolojisi ve Özbek Edebî Dili) 1933; P. Y. Kuznetsov’un “*Nekotorıye dialektologičeskiye osobennosti sredneaziatskogo nareçiya turkskogo yazıka*” (Türkiy til O’rta Osiyo lahjasining ba’zi bir dialoktologik xususiyatlari / Türk Dili Orta Asya Lehçesinin Bazı Diyalektolojik Özellikleri) 1923, “*Prodoljitelnost glasnih v jivom uzbekskom yazıke*” (Jonli o’zbek tilida unlilar cho’zıkligi / Canlı Özbek Türkçesinde Uzun Ünlüler) 1927; Konstantin Yudahin’in “*Vadil qishloq lahjasi haqida bir necha so’z*” (Vadil Köyü Ağzı Hakkında Birkaç Söz) 1927, “*Toshkent shevasinin xususiyatlariga doir*” (Taşkent Ağzının Özelliklerine Dair) 1927, “*Uzbekskiy yazık*” (O’zbek tili / Özbek Dili) 1929, “*Nekotorıye osobennosti Karabulakskogo govora*” (Qorabuloq shevasining ba’zi bir xususiyatlari / Karabulak Ağzının Bazı Özellikleri) 1927; İvan Zarubin’in “*Spisok narodnostey Turkestanskogo kraya*” (Turkiston o’lkasi xalqlarining ro’yxati / Türkistan Ülkesi Halklarının Listesi)

1925; İgor Batmanov'un "*Voprosı klassifikatsii uzbekskix govorov*" (Özbek shevalarining tasnifi masalalari / Özbek Ağızlarının Tasnifi Meseleleri) 1934; Gazi Alim Yunusov'un "*O'zbek uruglaridan Kataganlar ve ularning tili*" (Özbek Boylarından Kataganlar ve Onların Dili) 1930, "*O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba*" (Özbek Lehçelerinin Tasnifinde Bir Deneme) 1935; Tursun İbrahimov'un "*Qoraqalpog shevalarining ba'zi bir xususiyatlari*" (Karakalpak Ağzının Bazı Özellikleri) 1935 gibi çalışmalarında Özbek dil biliminin çeşitli meseleleri, bilhassa diyalektoloji meselesi etraflıca incelenmiş ve bilimsel temellerde değerlendirilmiştir (Racabov, 1990; 7-8; Yıldırım, 2017: 124).

Polivanov'un yukarıda bahsedilen bilimsel araştırmaları Özbek ağız araştırmaları tarihinde de ağızların şimdiki durumunu araştırılmasın da çok önemli rol oynamaktadır. Bilhassa, Semerkant ilindeki Kıpçak ve Karluk-Çigil-Uygur ağızlarının araştırılmasında paha biçilmez kaynaklar olarak kabul edilir (Racabov, 1990: 8-9).

Özbek diyalektolojisi alanında ilklere imza atan yine önemli Rus Türkologlardan biri Aleksandr Borovkov'dur. Borovkov, 1944 yılında Rus Özbek Ağızlarının atlasını yayınlamak amacıyla "*Voprosnik dlya sobiraniya materialov po uzbekskom govoram*" (Özbek Ağızlarının Araştırılmasına Yönelik Anket Çalışması) konulu bir eser ortaya koymuştur. Bu anket esasında 1945-1950 yılları arasında Fergana Vadisinin ağızlarıyla ilgili materyaller derlenmiştir (Toyçiboev ve Hasanov, 2004: 21).

Türk lehçelerinin leksikoloji, diyalekt, fonetik ve grameri üzerine önemli çalışmalara imza atan Borovkov'un Özbek dili dersliklerinin yanı sıra "*K xarakteristike uzbekskix "umlautnux" ili "uygurizovannix" govorov*" (Özbekçenin "Umlaut" veya "Uygurlaştırılmış" Ağızlarının Özellikleri), "*Uzbekskoe govoram Namanganskoy oblasti*" (Özbekçenin Namangan Vilâyeti Ağızları) gibi çalışmaları dönemin kayda değer eserlerindendir (Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 49).

İkinci Dünya Savaşından sonraki ilk yıllarda Özbek halk ağızlarını araştırma meselesi yeniden canlanmıştır. Mesela, "*Urgut shevasining ba'zi bir xususiyetleri*" (Ürgüt Ağzının Bazı Özellikleri, H. Gulomov, 1946)", "*Andican shevasining ba'zi bir xususiyetleri*" (Andican Ağzının Bazı Özellikleri, Y. Yoldaşev, 1948) gibi konularda tezler yazılmıştır.

Özbek Türkçesi ağızlarının araştırılmasında V. V. Reşetov'un emekleri ayrı bir yere sahiptir. Reşetov'un yüksek lisans tez konusu "*O'zbek tilining Margilon shevasi*" (Özbek Türkçesinin Margılan Ağızı, 1940) ve doktora tez konusu "*Toshkent oblastining kurama shevalari*" (Taşkent Vilâyeti Karışık Ağızları, 1952) üzerinedir. İlk defa Reşetov, Özbek şive ve ağız malzemelerini toplamak için transkripsiyon işaretleri sistemini hazırlamıştır (1947). Ahangaron vadisindeki Özbek ağızlarının sınıflandırılması üzerine araştırmalar yaparak birkaç çeşitlerini ortaya koymuştur. Araştırmacının "*Xozirgi zaman o'zbek tili*" (Çağdaş Özbek Türkçezsi, Rusça, 1946), "*O'zbek tili*" (Özbek Türkçesi, Rusça, 1959), "*O'zbek dialektologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi, 1962) gibi yapıtları Özbek ağız araştırmalarının gelişmesinde büyük katkı sağlamıştır (Racabov, 1990: 11).

V. V. Reşetov'un en önemli çalışmalarından biri Özbek ağızları ile ilgili hazırlanan harita çalışmalarıdır. 1965 yılında başlatılan incelemelerde Reşetov, Taşkent ilinin bir kısmı, Ahangaron ağızlarının fonetik, leksik ve gramer özelliklerini kayda geçirmiştir. Özbek diyalektoloji tarihinde ilk defa Özbek ağızlarının karma 49 lengüistik haritası yapılmıştır. Tahminen 150 haritadan oluşan "*Toshkent viloyat shevalari atlası*" (Taşkent Vilâyeti Ağızları Atlası) çalışması 1980 yılında sona ermiştir (Toycıboev ve Hasanov, 2004: 21).

"*O'zbek shevalarini o'rganish va tasnif kilish masalasi*" (Özbek Ağızlarını İnceleme ve Tasnif Etme Meselesi, Kadirov, 1949), "*O'zbek tilining kipchok shevasi*" (Özbek Türkçesinin Kıpçak Ağızı, Abdullayev, 1957), "*Özbek tilinng Parkent shevasi*" (Özbek Türkçesinin Parkent Ağızı, Afzalov, 1957) eserler Özbek ağızlarının sınıflandırılması; ana ve alt grup ağızların incelenmesi üzerine İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra ortaya konan önemli örnek çalışmalardandır (Yıldırım, 2017: 125).

1960'lı senelerde Özbek Türkçesi ağızları üzerine ders kitapları yayımlanmış, ek kaynaklar ve monografiler ortaya konulmuştur. Bunlardan ilki V. V. Reşetov ve Ş. Şoabdurahmanov'un "*O'zbek dialektologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi, 1962) adlı ders kitabıdır. Söz konusu eser bazı değişiklikler yapılarak 1978 yılında yeniden yayımlanmıştır. Bu çalışmada özel bir bölüm Özbek Türkçesi Ağızlarının şekil bilgisine ithaf edilmiştir. Kitapta geçmiş zaman, gelecek zaman ve gelecek zaman fiil kipleriyle ilgili örnekler verilmiştir. "*O'zbek dialektologiyasi*" Özbek dil biliminin gelişmesine sağlanan büyük katkıdır. Bu alanda ders kitabı yayımlamada ilk adım

olmuştur. V.V. Reşetov bunların haricinde Özbek Türkçesinin çeşitli alanlarında pek çok bilimsel araştırmalar yapmıştır (Racabov, 1990: 11).

Ş. Şoabdurahmanov'un "*O'zbek adabiy tili ve o'zbek xalq shevalari*" (Özbek Edebî Dili ve Özbek Halk Ağızları, 1962) çalışması oldukça kıymetli bir eserdir. Özbek edebî dili ve dayandığı şehir ağızları (Taşkent, Fergana gibi) arasındaki ilişkiyi konu alan araştırmada Taşkent, Fergana ağızlarındaki kapsamlı imkanların altı çizilmiş ve bu durumun günümüzde de mevcut olduğu kaydedilmiştir. Dolayısıyla, edebî dilin günümüzde de en yararlı ve uygulama açısından ihtiyaç duyulan çok fazla kelime ve terimleri zengin kaynak olan ağızlardan alınması ve böylelikle dilin zenginleşeceğine vurgu yapmıştır (Racabov, 1990: 12).

Ayrıca Şoabdurahmanov, "*Izuchenie i zadachi uzbekskoy dialektologii*" (Özbek Diyalektolojisinin Görevleri ve İncelemeleri), "*O'zbek Shevalarining leksik sostavini o'rganish masalalariga doir*" (Özbek Ağızları Söz Varlığını Araştırma Meselelerine Dair), "*O'zbek dialektologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi) (V.V. Reşetov ile ortak çalışma), "*Uzbekskiy literaturnga yazık i ego vliyanie na govoru*" (Özbek Edebî Dili ve Onun Ağızlardaki Etkisi), "*O'zbek adabiy tilining shevalarga munosabati*" (Özbek Edebî Dilinin Ağızlarla İlişkisi), "*Shahar shevalari leksikasidan*" (Şehir Ağızlar Söz Varlığı), "*Undoshlarning o'rin almashuvi*" (Ünsüzlerin Yer Değişimi (metatez), "*Tayanch shevalar fonetikasidan*" (Ağızların Fonetikası), "*O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari*" (Özbek Edebî Dili ve Özbek Halk Ağızları), "*Dialektnoe chlenie uzbekskogo yazika*" (Özbek Türkçesindeki Ağızların Artikülasyonu) "*O'zbek dialektologiyasi va navbatdagi vazifalar*" (Özbek Diyalektolojisi ve Görevleri), "*Razvitie dialektologicheskoy nauki v Uzbekistane*" (Özbekistan'daki Diyalektolojinin Gelişimi), "*O'zbek shahar shevalari tasnifi*" (Özbek Şehir Ağızları Tasnifi), "*O'zbek shevalarida leksik moslik va ularning adabiy tilda normasini belgilash*" (Özbek Ağızlarında Sözcük Uyumu ve Onların Edemi Dildeki Normlarının Belirlenmesi), "*O'zbek tilining dialektologik atlası*", "*Ob Atlase Uzbekskix Narodnix Govorov*" (Özbek Ağızlarının Atlası) gibi önemli bilimler eser ve makaleleri ile diyalektoloji ilminin gelecekteki yönünü belirlemede büyük katkı sağlamıştır (Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 51).

Bu yıllar içinde "*O'zbek tilining Osh shevasi*" (Özbek Türkçesinin Oş Ağzı, F. Fermanov, 1960), "*O'zbek tilining Xorazm shevalari*" (Özbek Türkçesinin Harezm Ağızları, F. Abdullayev, 1961), "*O'zbek tilining Shahrisabz shevasi*" (Özbek

Türkçesinin Şehrisebz Ağzı, Rusça, B. Corayev, 1964), “*O’zbek tilining Jizzax shevasi*” (Özbek Türkçesinin Cizzah Ağzı Gulamov, 1964), “*O’zbek tilining Sayram shevasi*” (Özbek Türkçesinin Sayram Ağızları, Zufarov, 1966), “*O’zbek tilining Andican shevasi*” (Özbek Türkçesinin Andican Ağzı, S. İbrahimov, 1967), “*Toshkent shevasi grammatikasi*” (Taşkent Ağzı Grameri, Rusça, Y. Gulamov, 1968), “*Toshkent oblast shevalari leksikasi*” (Taşkent Vilâyet Ağızları Söz Varlığı, Sadikov, 1968), “*Ozbek tilining Buhara Gruppa shevalari*” (Özbek Türkçesinin Buhara Ağzı, M. Mirzayev, 1969), “*Yuqori Qashqadaryodagi o’zbek shevalari*” (Yukarı Kaşkaderya’daki Özbek Ağızları, B. Corayev, 1974) gibi eserler yayımlanmıştır.

1970’li yıllara gelindiğinde Özbek Türkçesi ağızları ile ilgili araştırmalar daha da gelişmiştir. Gün geçtikçe bu yıllarda ders kitapları ile birlikte, deneme ve incelemelerin sayısı çoğalmıştır. Söz konusu çalışmalarda ağız malzemelerini derleme ve bunları tarihî dönem materyalleri ile karşılaştırarak incelemeye daha çok dikkat edilmiştir. “*O’zbek adabiy tili va janubiy Xorazm dialekti*” (Özbek Edebî Dili ve Güney Harezm Diyalekti, Yu. Cumanazarov, 1971), “*Kokan gruppa shevalari leksikasi*” (Kokand Grubu Ağızları Söz Varlığı, Torakulov, 1971), “*Qashqadaryo, o’zbek shevalari*” (Kaşkaderya Ağızları, A. Şermatov, 1972), “*Kuyi Qashqadaryodagi o’zbek shevalari*” (Aşağı Kaşkaderya’daki Özbek Ağızları, A. Şermatov: 1974) “*O’zbek tilining o’g’uz lahjasining leksikasi*” (Özbek Türkçesinin Oğuz Lehçesi Söz Varlığı, A. Madrahimov, 1973), “*O’zbek dialektologiyasidan materialler*” (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler, A. Aliyev, 1974), “*Surxondaryo oblastidagi o’zbek shevalari leksikasi*” (Surhanderya Vilâyetindeki Özbek Ağızları Söz Varlığı, Rahimov, 1974), “*Jelanuvchi dialektlarni o’zbek adabiy tili bilan qiyosiy o’rganish tajribasi*” (/C/leyici Diyalektleri Özbek Edebî Dili İle Kıyaslama Denemesi, Rusça, H. Doniyarov, 1975), “*Eski o’zbek adabiy tili ve kipchak dialekti*” (Eski Özbek Edebî Dili ve Kıpçak Diyaleti, H. Daniyarov, 1976), “*Toshkent oblast shevalari*” (Taşkent Vilâyeti Ağızları, 1976), “*Afg’onistondagi o’zbek shevalari leksikasi*” (Afganistan’daki Özbek Ağızları, Abdullayev, 1976), “*Qoraqalpog’istondagi o’zbek shevalari*” (Karakalpakistan’daki Özbek Ağızları, A. İsayev, 1977), “*O’zbek tilining g’arbiy Samarqand shevalari*” (Özbek Türkçesinin Batı Semerkant Ağızları, Racabov, 1977), “*Qashaadaryo oblast o’zbek xalq shevalari*” (Kaşkaderya Vilâyetindeki Özbek Halkının Ağızları, Rusça, A. Şermatov, 1978), “*O’zbek tilining o’g’uz lahjasi*” (Özbek Türkçesinin Oğuz Lehçesi, F. Abdullayev 1978), “*Janubiy*

Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari" (Güney Karakalpakistan'daki Özbek Ağızları, E. Orazov, 1978), "*Qipchoq dialektining leksikasi*" (Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığı, H. Doniyarov, 1979) gibi çalışmalar 1970-1980 yıllar arasında bu alana verilen önemin kanıtıdır.

1980'li senelerde de aynı 1970'li yıllardaki gibi ağız araştırma alanında önemli çalışmalara imza atılmıştır: "*Janubiy Qozoqstondagi o'zbek shevalari*" (Güney Kazakistan'daki Özbek Ağızları, K. Muhammadconov, 1980), "*O'zbek tilining Qo'oqan shevasi*" (Özbek Türkçesinin Kokand Ağzı, Ş. Nasirov, 1980), "*Qashqadaryodagi o'zbek xalk shevalari*" (Kaşkaderya'daki Özbek Halk Ağızları, Şermatov, 1981), "*O'zbek tilining qarluq lahjasi*" (Özbek Türkçesinin Karluk Lehçesi) (Ş. Şoabdurahmanov, 1983), "*O'zbek xalq shevalari morfologiyasi*" (Özbek Halk Ağızlarının Morfolojisi, 1984), "*O'zbek tili Surhondarya shevalari*" (Özbek Türkçesi Surhonderya Ağızları, Rahimov, 1985), "*Tojigistondagi o'zbek shevalari morfologiyasi*" (Tacikistan'daki Özbek Ağızları Morfolojisi, T. Yuldashev, 1986) gibi eserler örnek niteliğindedir.

1990'lı yıllardan bu yana; "*O'zbek dialektal leksikografiyasi*" (Özbek Dialekt Sözlükbilimi, A. İsayev, 1990), "*O'zbek xalq shevalarida fe'lining morfologik tuzilishi*" (Özbek Halk Ağızlarında Fiilin Morfolojik Çekimi, N. Racabov, 1990), "*O'zbek dialektologiyasidan materiallar*" (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler, A. Aliyev, 1991), "*O'zbek dialektologiyasidan*" (Özbek Diyalektolojisinden, T. Enazarov, 1995), "*O'zbek sheveshinosligi*" (Özbek Ağız Araştırmaları, N. Racabov, 1996), "*O'zbek dialektologiyasi*" (Özbek Ağızları, B. Toyçiboev, 2004), "*Kolab o'zbeklari*" (Kölab Özbekleri, Şefekov, 2006), "*Lakaylar: dialektologiya ve frazeologiya*" (Lakaylar: Diyalektoloji ve Anlambilim) (Yıldırım, 2017: 127), "*O'zbek Dialektologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi, T. Enazarov, 2012), üniversite öğrencileri için çalışma kitapları; "*O'zbek dialektologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi, S. Aşirboyev, 2013) "*O'zbek dialektologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi, Ş. Mahmadiyev, 2021) ve "*O'zbek dialektologiyasi*" (Özbek Diyalektolojisi, S. Aşirboyev: 2021) gibi eserler ortaya konulmuştur.

İlaveten, Özbek ağızlarının araştırılmasında H. Doniyorov, F. İsayev, B. Corayev ve M. Turabova'nın önemli çalışmalara imza atmıştır. T. Yuldaşev, Y. İbrahimov, M. Abdiyev, N. Muradova gibi alanın uzmanları yetişmiştir. Onlar ağız ve

şivelerin fonetik, leksik ve morfolojik özelliklerini inceleyip bölge araştırmalarına katılmıştır (Aşırboyev, 2021: 121-122).

Bu çalışmaların dışında Özbek Türkçesi ağızlarının sözlükleri de yayımlanmıştır. 1971 yılında Ş. Şoabdurahmonov tarafından yayına hazırlanan “*O'zbek xalq shevalari lug'ati*” (Özbek Halk Ağızları Sözlüğü) Özbek ağızları üzerine hazırlanan tek ve en önemli eser diyebiliriz. V. Reşetov, K. Yudahin, A. Borovkov, E. Polivanov gibi yabancı Türkologların yanı sıra F. Abdullyaev, B. Corayev, A. Aliyev, H. Gulomov, Yu. Cumanazarov gibi ağız araştırmacıların çalışmalarından derlenen sözlüğün sonunda A. İsayev'in “*Özbek Ağızlarının Akrabalık Terimleri*” ve Ş. Şoabdurahmonov'un “*Özbek Ağızlarının Fonetik ve Morfolojik Denemesi*” ilave edilmiştir. Sözlük toplam 9500 kelimeden oluşmaktadır.

Ahmed İşaeve göre aslında Özbek ağızlarının kelime varlığı 30.000 civarındadır (Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 53). Fakat aradan geçen 50 yıla rağmen genel Özbek ağızlarıyla ilgili güncel bir sözlüğün hazırlanmaması üzücü bir durumdur. Çünkü 1971 yılında hazırlanan sözlüğün de artılarının yanı sıra eksikleri de mevcuttur ve bazı kelimelerin güncelliğini kaybettiğini görmekteyiz.

Belli bir bölgenin ağızlarıyla ilgili sözlük çalışmaları daha çok yüksek lisans ve doktora tezlerinde karşımıza çıkmaktadır. Şevket Cumaniyozov'un “*Xorazm shevasi kichik lug'ati*” (Harzm Ağızı Küçük Sözlüğü) 2019 ve Atanazar Madrahimov'un “*O'zbek tili o'g'uz lahjasining Xiva shevasi*” (Özbek Dilinin Oğuz Grubunun Hive Ağızı) gibi eserler ise Özbek Türkçesinin Oğuz grubuyla ilgili örnek sözlüklerdir.

Özbek Türkçesinin Oğuz grubu ilgili çalışmalara; Çunonçi ve Gazi Alim Yunusov'un “*O'zbek lahjalarining tasnifida bir tajriba*” (Özbek Ağızlarının Tasnifinde Bir Tecrübe), 1936, E.D. Polivanov'un “*Shovot rayon, Qiyot-Ko'ng'irod qishlog'i shevasi*” (Şovot ilçe, Kiyot- Kongirot Köyü Ağızları), A. K. Baravkov'un daha sonra Ahmed İşaeve “*O'zbek tili Mang'it shevasining fonetik xususiyatlari*” (Özbekçenin Mangit Ağızlarının Fonetik Özellikleri), Yusuf Cumanazarov'un “*Hazorasp shevasinin morfolojik xususiyatlari*” (Hazorasp Ağızının Morfolojik Özellikleri), Erka Orazov'un “*Janubiy Qoraqalpogiston o'zbek shevalari*” (Güney Karakalpakistan Özbek Ağızları), Fattoh Abdullayev'in “*O'zbek tilining Xorazm*

shevalari” (Özbekçenin Harezmi Ağızları) ve “O’zbek tilining O’g’uz lahjasi” (Özbekçenin Oğuz Lehçesi) örnek niteliğinde eserlerdir.

I.5. Özbek Ağızları

Tarihi kaynaklardan malum olduğu üzere Türk dilleri kadim Türk boy ve kabileleri esas alarak şekillenmiştir. Örneğin; Kazak, Kırgız ve Sibirya’da yaşayan Türk halklarının konuştuğu dil Kıpçak, Azerbaycan, Gagauz, Türkmen ve Türkiye Türkçesi Oğuz, Uygur Türkçesi ise Karluk boyların temelinde oluşmuştur. Özbek Türkçesi ise her üç etnik grubunun birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu sebeple bugün Özbek Türkçesinde bu üç ana gruba ait özellikler korunmuş ve onlar Özbekçenin Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçesini yani ağız grubunu oluşturmuştur. Böyle bir ağız özellik hiçbir Türk lehçesinde yoktur. (Aşirboyev, 202: 18).

Ş. Şoabdurahmonov Özbek Türkçesi ağızlarının çeşitliliğini Özbek halkının oluşum süreci ile ilişkilendirmektedir. Özbek Türkçesinin fonetik, leksik ve dil bilgisi açısından farklılıklarını Türk boylarının önceki sonraki göçleri sebebiyle ortaya çıktığını altını çizmektedir. Ş. Şoabdurahmonov’a göre önce Karluklar, sonra Oğuzlar, daha sonra Kıpçakların Orta Asya’ya gelmesi Özbeklerin çeşitli ağız grubunun oluşmasına yol açmıştır (Aşirboyev, 2021: 19).

Yu. D. Polivanov, “O’zbek dialektologiyasi va o’zbek adabiy tili” (Özbek Dialektolojisi ve Özbek Edebi Dili) adlı eserinde, geçen yüzyılın ilk çeyreğinde Özbek Türkçesi çok çeşitli ağızlarıyla diğer Türk lehçelerinden farklılık gösterdiğini belirtmiştir. Sonraki araştırmalar da bu görüşü desteklemiştir. Bunun asıl sebepleri birkaç faktöre dayanmaktadır.

V. V. Reşetov, Özbek ağızlarının çeşitliliğini Özbeklerin etnik kökünden araştırmak gerektiğini altını çizmiştir.

Tarihi kaynaklarımız kadimde Türk boylarının sayısını oldukça çok olduğunu belirtmektedir. Bu çerçevede Özbek Türkçesi ve Özbek ağızlarının oluşmasında Karluk, Çiğil, Uygur, Kıpçak, Kaşli ve Katogon boylarının bir araya gelmesi önemli rol oynamıştır.

Özbek Türkçesi ağızlarının farklılaşmasında kadim Türk boylarının ayrı ayrı bölgelerde bağımsız olarak yaşamalarının önemli ölçüde etkisi vardır. Sosyal hayat tarzı, bölgesel bağımsızlığı, etnografik özellikleri Özbeklerin sadece dillerine yansımakla kalmayıp, bu durum dil birliğini koruyarak diğer bölgelerde istikamet

eden Özbeklerin dilinden birçok özellikleriyle farklılaşmasına yol açmıştır. Ağız ve şivelerin özelliklerinin gittikçe keskinleşmesinde nüfus yerleşiminin birbirinden uzak olması önemli rol oynamıştır. Böylelikle bir dilin içinde çeşitli ağızların şekillenmesine sebep olmuştur.

Tarihçi K. Şoniyozov'a göre Karluklar ve onların kardeşleri olan Çiğil, Halay boyları ile nehri havzasında, Sırderya'nın güney akımları, İsficobda ve Fergana vadisinde yayılan geniş bölgede yaşamışlardır. Türgeş kabileleri ittifakı Yedisu'da yaşarken 766 yılında bu bölgeler Karluklar tarafından işgal edilmiştir. IX-X yüzyılda Oğuzlar, Sırderya'nın kıyı ve orta havzalarını ve Aral kıyılarını işgal etmiştir. Kıpçak kabileleri ise, esas Altay ülkesinde, İrtiş nehrinin kıyısında yaşamış ve daha sonra onlar Sibiryâ, Gürcistan'da, İdil, Dunay nehirlerinin kenarları ve Orta Asya'ya dağılmışlardır.

Özbek Türkçesindeki ağız ve diyalektlerin belirgin şekilde farklılaşmasında; Özbekçe diğer lehçelerden bağımsız gelişmeye başladığı andan itibaren Türk lehçeleri ve diğer dillerin, özellikle Tacikçenin (Farsçanın) baskın etkisi de sebep olmuştur. Örneğin Karakalpakistan'daki Özbek ağızlarında Karakalpak ve Kazakçanın, Taşhavyuz Özbek ağızlarında (Harezmi ağızları) Türkmencenin, Kuzey Özbek ağızlarında Kazakçanın, Kırgızistan'daki Özbek ağızlarında Kırgızçanın, Semerkant, Buhara, Namangan, Saryasya ve Tacikistan'daki Özbek ağızlarında Tacikçenin (Farsçanın) etkisi büyüktür. Dolayısıyla bu ağızlar, birbiri arasında farklılık göstermekte ve kendine özgü özellikleri taşımaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Özbek Türkçesi Türk lehçelerinin üç ana grubunu içine almıştır. Fakat söz konusu gruplar arasında kesin sınır çizmek doğru değildir. Çünkü çoğu ağızların kendine özgü özelliklerinin yanı sıra ortak özellikleri de vardır. Örneğin büyük ünlü uyumu üç (merkez şehir ağızları dışında) grupta da varken, birincil uzun ünlüler sadece Karluk ve Oğuz grubunda karşımıza çıkmaktadır (Aşirboyev, 202: 19-20).

1.5.1. Özbek Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması

Türk lehçeleri arasında Özbek ağızları ses ve şekil bilgisi açısından en çok çeşitliliğe sahip lehçedir. Bu durum Türk halklarının ortak tarih, ortak kültür, ortak örf ve âdet, ortak gelenek ve görenek açısından çok önemli rol oynamaktadır. Söz konusu Özbek Türkçesindeki bu ayrıcalık ve özellikler günümüzde çoğu kişiler tarafından

fark edilmemiş de olsa Sovyetler döneminde Türkologlarının dikkatini çekmiş ve Özbek Türkçesi ağızları üzerine sınıflandırma denemeleri yapmıştır.

Yapılan denemeler arasında Prof. Dr. İvan İ. Zarubin, Prof. Dr. Yevgeni D. Polivanov, Prof. Dr. Konstantin K. Yudahin, Prof. Dr. Gazi Alim Yunusov, Aleksandr K. Baravkov, Viktor V. Reşetov'ların sınıflandırmaları en önemli çalışmalardır.

Özbek Ağızlarının Tasnifini Yapan Türkologlar	Prof. Dr. İvan İ. Zarubin
	Prof. Dr. Konstantin K. Yudahin
	Prof. Dr. Yevgeniy D. Polivanov
	Prof. Dr. Gazi Alim Yunusov
	Prof. Dr. Aleksandr K. Baravkov
	Prof. Dr. Viktor V. Reşetov

I.5.1.1. İvan İ. Zarubin'in Sınıflandırması

Prof. İvan Zarubin, Özbek ağızlarını konuma göre dört gruba ayırmıştır: 1. Hive, 2. Fergana, 3. Taşkent, 4. Semerkant-Buhara ağızları.

Zarubin, bu sınıflandırmasında Özbek ağızları arasında büyük yer tutan ve bugünkü Özbekistan'ın geniş bölgesine dağılmış olan Kıpçak (C'leyici) ağızları ve Kuzey Özbek ağızlarını dikkate almamıştır (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 29; Yıldırım, 2017: 127-128; Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 36).

I.5.1.2. Konstantin K. Yudahin'in Sınıflandırması

Konstantin K. Yudahin'in Özbek ağızlarının sınıflandırılmasında iki seçeneği önermiştir: İlk seçeneğinde Özbek ağızlarını Tacikçe ile ilişkisi ve ünlü uyumunu koruma durumuna göre dört gruba ayırmıştır (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 29; Yıldırım, 2017: 128; Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 48).

1. Asıl Türk ses sistemini ve ünlü uyumunu koruyan Özbek ağızları;
2. Kendi ses yapısını kısmen değiştiren, ünlü uyumunu kaybeden ağızlar;

3. İran (Tacik) dilleri ailesine mensup ünlü sistemini koruyan ağızlar;
4. Özbek ve Tacik dillerinde konuşan Tacik ağızları (Semerkant, Buhara gibi şehirlerde).

Daha sonra, Yudahin Özbek ağızlarının kendine has özelliklerini ayrıntılı araştırıp, önceki sınıflandırmasına netlik getirerek Özbek ağızlarını beş gruba ayırmıştır: Taşkent, Fergana, Kıpçak, Hive (Hive-Oğuz) ve Kuzey Özbek ağızları (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 29; Yıldırım, 2017: 128; Mahmediyev ve Enazarov, 2021: 37).

I.5.1.3. Yevgeniy D. Polivanov'un Sınıflandırması

Özbek ağızlarının araştırılması, incelenmesi ve sınıflandırılmasında Y. D. Polivanov'un katkıları çok büyüktür. Polivanov, Özbek Türkçesi ve ağızlarıyla ilgili 250'den fazla küçük ve büyük hacimli eserler hazırlamıştır. Günümüzde 150'den fazla çalışmaları yayımlanmıştır.

Polivanov, Özbek ağızları üzerinde ilk bilimsel sınıflandırmayı yapmış bilim adamıdır. Son dönem ağız araştırmacıları Polivanov'un Özbek ağızlarının sınıflandırılmasında dildeki iki hususu göz önünde bulundurduğunu ileri sürmektedir: 1. metisasyon (akraba dillerin karışması) 2. hibridizasyon (farklı aile gruplarındaki dillerin karışması). Söz konusu bu fikir kayda alınmayacak bir durum değil, fakat Polivanov'un sınıflandırmasını sadece bu iki husus üzerinden sınırlandırmak yanlış olur. Polivanov, Özbek Türkçesinin Türk lehçeleri ve İran dilleriyle ilişkisini de göz önünde bulundurmıştır. Polivanov, neredeyse tüm Özbek ağızlarını öğrenerek onun gelişim tarihini, boy ve kabile dönemlerindeki özelliklerini korunması açısından mükemmel bir tasnif oluşturmuştur. Böylelikle Özbek Türkçesinde üç büyük grubun mevcut olduğunun altını çizmiştir.

I.5.1.3.1. Çağatay Grubu

Çağatay grubunu 7 gruba ayırır: 1. Semerkant-Buhara. 2. Taşkent. 3. Margılan-Kokand. 4. Andican-Şahrihan. 4.a. Çortok veya umlautlı (ünlü değişiminin korunduğu). 5. Kokand, Andican, Narın köyü büyük ünlü uyumunun korunduğu ağızlar. 6. Kuzey Özbek şehir (Çimkent, Türkistan) ağızları. 7. Kuzey Özbek köy (Mankent) ağızları (Aşirboyev, 2021: 114-115).

Polivanov, Çağatay ağız grubuna bağlı olan Taşkent, Kokand-Margilan, Andican-Şehrihan ağızlarında İranlılaşma unsurlarının mevcut olduğunu kaydederken, Buhara, Semerkant, Hocand, Oratepe türündeki ağızları maksimum seviyede İranlılaşmış, yani Tacik ünlü sistemini tam aksettiren ağızlar olarak kabul eder (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 30; Yıldırım, 2017: 128-129).

I.5.1.3.2. Oğuz Grubu

Polivanov'un sınıflandırmasına göre ikinci grup Oğuz Grubu olup, kendi içinde iki ağza ayrılır: 1. Güney Harezmi ağızları (Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Gazavat, Hazorasp, Yeniarık, Hanka ağızları; bu gruba Şorahan ağzı ayrı bir tür olarak dâhil edilir. 2. Kuzey Oğuz Grubu ağızları (İkan-Karabulak ağızları); bu gruba Fariş bölgesindeki Bağdat ağzı da ayrı bir tür olarak dâhil edilir.

I.5.1.3.3. Kıpçak Grubu

Kıpçak ağız grubu da kendi içinde birkaç alt gruba ayrılır. 1. Harezmi Kıpçak ağızları; a) Harezmi ("C"leyici) (Gürken, Bağat, Şaabbaz), b) Merkez Harezmi ("Y"leyici) ağızları (Hoceyli, Kıpçak, Kongırat, Mangıt ilçesinin bazı ağızları). 2. Karma ağızları; (Ahangeran vadisi karma ağızları). 3. Kazak-Nayman, Fergana-Karakalpak ağızları. 4. Kuzey Özbek Kıpçak ağızları (Sozak, Çalakorgan) (Aşirboyev, 2021: 114-115).

Polivanov, bazı çalışmalarında Özbek ağızlarının sınıflandırılmasının henüz mükemmel olmadığını kaydederek Özbek dilciliğinde ağızları detaylandırarak tasnifin zaruri olduğunu belirtmiştir. Ancak Polivanov'un sınıflandırması hatalardan uzak olmasa da derin ve detaylı araştırması, Özbek ağız araştırmalarının öğreniminde çok önemli kaynaklardan biri sayılmaktadır (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 29-31; Yıldırım, 2017: 131).

I.5.1.4. Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırması

Yunusov, Özbekçenin ağızlarını leksik, morfolojik ve fonetik özelliklerine göre sınıflandırma yapılması gerektiğini altını çizmiştir. Bu sebeple önce ağızları üç büyük gruba ve onları da kendi içinde alt gruplara ayırmıştır.

I.5.1.4.1. Özbek-Kıpçak Grubu

Bu grubun temsilcileri, Özbekistan'ın Ahengeran vadisinde, Mirzeçöl'de, Oratepe civarında, Semerkant, Zereşan, Buhara bölgelerinde, Kaşkaderya,

Surhanderya ve Kuzey Harezmi'de yaşarlar. Bu grubun temsilcileri ayrıca Harezmi, Andican, Namangan, Kokand, Fergana bölgelerinde de görülür. Ayrıca, Karakalpakistan'ın Kıpçak, Çimbay, Kongırat bölgelerinde, Tacikistan'ın Lakay ve Kurgantepe, Kabadiyan, Saraykamar ve Kolab bölgelerinde, Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler de bu gruba dâhildir. (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 31; Yıldırım, 2017: 129).

Gazi Alim, Özbek-Kıpçak grubunu fonetik ve morfolojik özelliklerine göre dört alt ağza ayırmıştır;

Kırk ağzı. Bu grubun konuşanları Cizzah ve Semerkant arasında yaşar. Semerkant vilâyetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağzı bu gruba girer. Bu ağızda kısa /i/ ünlüsü /iy (i:)/ şeklinde biraz uzun telaffuz edilir. Mesela: *pit- pi:t* “bit”, *it- i:t* “köpek”. Yönelme hâli almış şahıs zamirleri: *mağan* “bana”, *sağan* “sana”, *uğan* “ona” şeklindedir. Bazen *megän*, *segän* şeklinde ince ünlülü biçimler de kullanılabilir.

Celayir-Lakay ağzı. Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan'da yaşarlar. Özbek edebi dilindeki /ä/ ünlüsü yerine bu ağızlarda sözcüklerin ikinci hecesinde de /e/ ünlüsü gelebilir: *kegen* “gelen”, *bergen* “veren” gibi. Yönelme hâli eki birinci ve ikinci şahıs zamirlerine *meñä* “bana”, *señä* “sana” şeklinde gelir.

Kıpçak ağzı. Bu gruba Andican vilâyetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dâhil edilir. Bu ağızda dudak uyumu oldukça dikkat çekecek derecede korunur: *ÜyÜgä* “evine”. Edebî dildeki çokluk eki *-lär* Kıpçak ağzında: *-lar*, *-lär*, *-dar*, *-där*, *-tar*, *-tär*, *-nar*, *-när* biçimindedir. Bu gruptaki *-dar*, *-där*, *-tar*, *-tär* biçimleri esasen Yengikurgan ilçesi Kıpçak ağzına özgüdür.

Gürlen ağzı. Bu grupta Harezmi vilâyetinin Gürlen ilçesinde yaşayan ağız temsilcilerinin konuşmasında Özbek-Kıpçak grubunun tüm özellikleri korunmuş, ancak söz başı /c-/ ünsüzünü çoğu kelimelerde düşüren ağızlar girer. Bu ağızlarda *balalar* “çocuklar” sözü genellikle *bağalar* şeklinde kullanılır (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 32; Yıldırım, 2017: 131).

I.5.1.4.1.1. Özbek-Kıpçak Grubunun Şekil Özellikleri

- a) Edebî dildeki kelime başındaki /y-/ ünsüzü yerine Özbek-Kıpçak grubunda /c-/ kullanılır:

y->c-: yer>cer “yer”, *yiğla- > cila-* “ağla”, *yol > col* “yol”, *yazdi > cazdi* “yazdı”.

- b) Edebî dildeki tek heceli kelimelerin sonundaki ve kelime ortasındaki /-g-, -γ-, -g-, -γ/ ünsüzleri yerine Özbek-Kıpçak grubunda /-y-/ kullanılır:
 -g-, -γ- > -y-: *tegdi* > *tiydi* “değdi”, *egdi* > *iydi* “eğdi”, *si:γdı* > *sı:ydı* “sığdı”, *yī:γın* > *cī:yın* “yığın”.
- c) Kelimelerin ortasındaki /q/ ünsüzü /γ/’ya dönüşür:
 -q- > -γ-: *aq-> aγar* “ak”, *aq-> aγi* “ak>ağı”, *qulaq* > *qulaγi* “kulak”.
- d) Özbek edebî dilindeki /γ/ ünsüzü bu gruptaki ağızlarda /v/’ye dönüşür:
 γ > v: *tayγ* > *tav* “dağ”, *aγma* > *avma* “ağma”.
- e) /-k/ ünsüzü kendisinden sonra gelen ünlünün etkisi ile /g/’ye dönüşür:
 -k- > -g-: *ek-> egip* “ekmek”, *kök* > *kögi* “mavi”.
- f) Kelime sonda kullanılan /-p/ ünsüzü kendisinden sonra gelen ünlülerin etkisiyle /b/’ye döner:
 p > b *qap* > *qabi* “çuval”.
- g) Kelime sonundaki /q/ ve /γ/ sesleri düşer:
 -q, -γ > ø: *sariq* > *sari* “sarı”.

I.5.1.4.1.2. Özbek-Kıpçak Grubunun Şekil Özellikleri

- a) Yönelme hâli eki kalın ünlülü köklere -γa, -qa; ince ünlülü köklere ise -gä, -kä şeklinde gelerek hem ünlü uyumuna hem de ünsüz uyumuna girer: *bala*+γa= *balaya* “çocuk”, *at*+qa= *atqa* “at”, *it*+kä= *itkä* “köpek”.
- b) Yönelme hâli eki /m/, /n/, /ŋ/ ile biten kelimelerden sonra kalın ünlülü köklere /-a/, ince ünlülü köklere /-ä/ şeklinde eklenir: *atam*- *atama* “baba, büyük baba, ata”, *enäm*- *enämä* “anne, büyük anne”, *ti:liŋ*- *ti:l:ŋä* “dil”.
- c) Çıkma hâli eki -tan, -tän, -dan, -dän; /m/, /n/, /ŋ/ ile biten kelimelerden sonra -nan, -nän biçimindedir.
- d) Yükleme hâli eki: -ni/-ni:, -ti/-ti:, -di/-di:.
- e) İlgi hâli eki: -niŋ/-ni:ŋ, -tiŋ/ti:ŋ, -diŋ/-di:ŋ.
- f) Çokluk eki: -lar, -lär, -nar, -när, -tar, -tär, -dar, -där.
- g) Şimdiki zaman eki: -yati:r, -cat:r (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 32; Yıldırım, 2017: 130).

I.5.1.4.2. Türk-Barlas Grubu

Bu grup da kendi içinde dörde ayrılır: Sayram-Çimkent, Taşkent-Has, Andican, Namangan.

Bu gruba Taşkent, Kokand, Namangan, Andican, Margılan şehirlerinde ve bu şehirlerin etrafında yaşayan Özbeklerin ağızları dâhil edilmiştir. Bu ağız grubunu konuşanlar az da olsa Semerkant, Buhara, Kaşkaderya, Zerefşan vadisinde de görülür. Aynı şekilde Kazakistan'ın Çimkent, Sayram, Kırgızistan'ın Oş, Özgen şehirlerinde yaşayan Özbeklerin ağızı da bu gruba içerisine dâhildir.

Bu grubun bazı ağız özellikleri şu şekildedir:

Yönelme hâli eki kalın ünlü ve tonsuz ünsüzle biten isimlere *-qa*, tonlu ünsüzle bitenlere *-ya*; ince ünlü ve tonsuz ünsüzle biten isimlere *-ka*, tonlu ünsüzle bitenlere *-ga* şeklinde eklenir. Ayrıca, kelime sonundaki /d/, /ɣ/, /g/ ünsüzlerinin tonsuzlaşmasına uygun olarak ek de ona göre değişir: *tāy* > *tāqqa* “dağ”. Yükleme hâli eki: *-ni*, *-ni:*. İstek kipi eki: *-lik/-li:k*: *alaylik* “alalım”, *keläyli:q* “gelelim”. Pekiştirme bildiren emir kipi *-çi* eki ile çekimlenir: *bersañçi* “versene” (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 32; Yıldırım, 2017: 131).

Gazi Alim Türk-Barlas grubunu kendi içerisinde dört gruba ayırmıştır.

Sayram-Çimkent ağızı. Bu ağzın ses ve şekil özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir.

Taşkent-Has ağızı. Bu ağzın ana özellikleri: Yükleme hâli eki /t/ ünsüzü ile biten kelimelerden sonra *-ti:* biçimindedir. Ayrıca, bu ek kelime sonunda asimilasyona uğrayıp ek önündeki sesle benzeşir: *bi:z* > *bi:zzi:* “biz”. İstek kipi eki *-luk*: *keliyluk* “gelelim”. Şimdiki zaman süreklilik bildiren kipi eki: *-vāt*: *ke(l)vātti* “geliyor”, *ā(l)vattii* “alıyor”; olumsuz çekimi: *kemiyātipti* “gelmiyor”.

Şart kipinin çokluk 1. şahsı *-vuz*, *-miz*: *bilsāvuz*, *bilsamız* “bilirsek”, *ā(l)sāvuz*, *ā(l)samiz* “alırsak”, 2. şahsı *-yiz*: *bilsayiz* “bilerseniz”, *ā(l)sayiz* “alırsanız”. 1. şahsı geçmiş zaman kipinin çokluğu: *-miza*, *-miz*, *-vuza*, *-vuz*: *āduza* “aldık”, 2. şahsı eki *-i:z* (*āldi:z*) “aldınız” şeklindedir.

Andican ağızı. Bu ağzın ana özellikleri: yükleme hâli eki *-ni/-ni:*. Bunun haricinde *-ti/-ti:*, *-di/-di:* şeklinde de kullanılır. Şimdiki zaman süreklilik bildiren kipi *-yap*, *-yāp* eki ile yapılır: *keläyāpmān* “geliyorum”.

Namangan ağızı. Bu ağzın ana özellikleri: şimdiki zamanın süreklilik bildiren kipi *-ut*: *keluttıman* “geliyorum”, olumsuz şekli: *kelmuttıman* “gelmiyorum” (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 33; Yıldırım, 2017: 132).

I.5.1.4.3. Hive- Ürgenç veya Oğuz Grubu

Bu gruba Hive, Hanka, Gazavat, Şahabad, Kat, Taşavuz, Eski Ürgenç, Yeni Ürgenç, Hazarasp ve Törtköl’de yaşayan Özbek ağızları girer. Bu gruba konuşanlara Amuderya’nın sol kıyısında yaşayan Özbekler arasında da rastlanır. Hive-Ürgenç grubunun başlıca karakteristik özellikleri:

Yönelme hâli eki kalın ünlü ile biten köklere *-ya*, ince ünlü ile bitenlere *-gä*, ünsüzle biten kalın ünlülü köklere *-a*, ince ünlülü köklere ise *-ä* şeklinde eklenmesi; 1. ve 2. şahıs zamirleri (*män* “ben”, *sän* “sen”) ince ünlülü olsa da hâl eki aldığında ünlüsünün kalınlaşması: *manga* “bana”, *sanga* “sana”; Gelecek zaman kip ekinin: *-caq*, *-cäk*; istek kipi ekinin: *-li*, *-li*: *keläli* “gelelim”: *alalı* “alalım”, pekiştirme bildiren emir kipi ekinin: *bersängä* “versene”, *alsanga* “alsana” şeklinde olmasıdır.

Hive-Ürgenç grubunu Gazi Alim Yunusov ikiye ayırır.

Hive ağızı. Bu ağızın ana özellikleri: Ünlü uyumunun korunmuş olması, uzun ünlülere sahip olması, /q/ ünsüzü yerine /k/ ünsüzünün gelmesidir.

Karluk ağızı. Bu ağızın kendine has özellikleri ayrı olarak verilmemiştir.

Gazi Alim’in sınıflandırması Özbek ağızlarını tam olarak kapsamaz. Bu yüzden ayrılan ağız gruplarının ve ağızların hangi özelliklere göre sınıflandırıldığı anlaşılamamaktadır. Çünkü bazı ayrılan ağızların dilbilimsel farklılıklarını gösteren ölçütler verilmemiştir (Özbek-Kıpçak grubu ve bu grupta yer alan ağızlar istisna) (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 33; Yıldırım, 2017: 132).

Yukarıda verilen Polivanov’un ve Gazi Alim’in sınıflandırmaları kendi dönemlerinde İ. A. Batmanov tarafından eleştirilmiştir. Çünkü ona göre yukarıda belirtildiği gibi bu sınıflandırmalarda Özbek ağızlarının sınıflandırılması, onların özellikleri tam olarak belirtilmemiştir. Bazen ağızlar sadece sınıflandırma ile sınırlı kalmıştır. Neticede ağızların hangi özelliklerine göre gruplara ayrıldığı net bir şekilde ortaya konmamıştır (Racabov, 1996: 77-81; Mahmadiyev ve Enazarov, 2021: 40).

I.5.1.5. Aleksandr K. Baravkov’un Sınıflandırması

A. K. Baravkov Özbek ağızlarının sınıflandırılmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Araştırmacı toplanan malzemelere dayanarak 1940 ve 1953’te Özbek ağızları üzerinde iki sınıflandırma ortaya koymuştur (Toyçıboev ve Hasanov, 2004: 35).

1940 yılındaki sınıflandırmasını Özbek ağızlarında görülen fonetik özellikler temeline dayandırır. Bu sınıflandırmada diyalekt ve ağızları, bunlarda görülen en önemli fonetik özellik olan /ā/'laşma ve /a/'laşma durumuna göre iki büyük gruba ayırmıştır: 1. /ā/'laştıran Özbek ağızları. 2. /a/'laştıran Özbek ağızları.

I.5.1.5.1. /Ā/'laştıran Özbek Ağızları

Bu gruba Taşkent, Honobod, Hos, Takachi, Yenyol, Semerkant, Buhara, Kettekurgan, Andican, Margilan, Kokand, Fergana, Karşı, Cizzah şehir ağızları ve bu şehir merkezlerine yakın olan bölgelerdeki ağızlar girer.

I.5.1.5.2. /A/'laştıran Özbek Ağızları

Bu gruba ünlü uyumunu koruyan ağızlar dâhil edilmiştir. /A/'laştıran gruptaki Özbek ağızları, bu grupta görülen /y/'leşme ve /c/'leşme fonetik özelliğine göre kendi içinde ikiye ayrılır.

I.5.1.5.3. /Y/'leyici Özbek Ağızları

Bu gruba Güney Kazakistan'daki Çimkent, Mankent, Türkistan Özbek ağızları ve Güney Harezmi ağızları girer.

I.5.1.5.4. /C/'leyici Özbek Ağızları

Bu gruba ise kuzey Harezmi, Surhanderya, ve Semerkant vilâyetindeki köy ağızları dâhil edilir.

I.5.1.6. Aleksandr K. Baravkov'un 1953 Sınıflandırması

A.K. Baravkov tarafından ortaya konan 1953 yılındaki ikinci sınıflandırmada ise Özbek ağızları dört gruba ayrılır: 1. Orta Özbek Grubu. 2. Şeybani-Özbek (ya da /C/'leyici) Grubu. 3. Güney Harezmi Grubu. 4. Münferit Grup Ağızları (ortaya çıkışı bakımından çeşitli olan bazı ağızlar).

I.5.1.6.1. Orta Özbek Grubu

Bu grup iki gruba ayrılır: 1. Orta Özbekistan Ağızları (Taşkent, Semerkant, Buhara ve Fergana gibi ağızlar). 2. Kuzey Özbek Ağızları (Çimkent, Sayram, Cambul, Marki ağızları ve Güney Kazakistan'ın bazı Özbek ağızları).

Orta Özbek Ağız Ailesinin birinci grubuna giren ağızlar kendilerine has bazı fonetik ve morfolojik özellikleriyle birbirinden ayrılır. Alt grupların belli başlı tipik

özellikleri şu şekildedir: (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 34; Yıldırım, 2017: 132).

I.5.1.6.1.1. Taşkent Ağızları Özellikleri

Taşkent, Hanabad, Has, Takaçi, Yengiyol ve Çinaz ağızlarını kapsamaktadır.

- a) Bu ağızda /ä/ ünlüsü ile /a/ ünlüsü arasında büyük fark vardır. Çünkü /ä/ ünlüsü en dil önü, /a/ ise en dil ardı ünlüsü kabul edilir. Taşkent ağızında /ä/ ünlüsü diğer ünlü fonemlerine nispeten daha süreksizdir ve çok kullanılır: *qāndāy* (*qanday*) “nasıl”, *māy* (*may*) “yağ”, *vāzkāl* (*vākzal*) “vokzal”. Ayrıca, bu ağızlarda sonu kapalı hece olan iki heceli kelimelerin her iki hecesinde de /ä/ ünlüsü gelebilir: *qāzān* “kazan”, *sāmān* “saman”, *bāzār* “pazar”.
- b) Bu grup ağızlarında /h/ ve /x/ ünsüz fonemleri arasında telaffuz farkı yoktur. Her iki ünsüz birleşir ve /h/ ünsüzü de dil ardı /x/ ünsüzü şeklinde kullanılır.
- c) Arapçadan giren bazı kelimelerdeki ayın /’/ dil ardı /γ/ ünsüzü ile karşılanır: *sāat* – *sāγāt* “saat” gibi.
- d) İsim kök ve gövdelerinin son ünsüzü ile yükleme ve ilgi hâli ekinin başındaki ünsüz sesler benzeşmeye uğrar: *āšni*, *āšni:η* > *āšši*: “pılav”; *i:pni*, *i:pni:η* > *ippi* “ip”; *tāl̄ni*, *tāl̄ni:η* > *tāl̄li* “söğüt”.
- e) Görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahsı *-dimiz* biçimindedir: *bārdimiz* (*bārdik*) “gittik”, *keldımız* (*keldik*) “geldik”. Aynı zamanda *keldıvuz* // *keldıvuzā* (*keldik*) “geldik” şeklinde de kullanılır.
- f) Süreklilik bildiren şimdiki zaman kip eki *-vāt* biçimindedir: *kevāt̄ti* “geliyor”.

I.5.1.6.1.2. Semerkant-Buhara Ağızları Özellikleri

- a) Bu ağızlarda iki heceli kelimelerin ilk hecesinde Taşkent ağızındaki /ä/ yerine çoğunlukla /a/’nın gelmesi dikkati çeker: *bala* > *bala* “çocuk”, *ālma* > *alma* “elma”, *havli*: > *havli*: “avlu”, *qāvun* > *qavun* “kavun”, *tāmāşa* > *tamaşa* “gösteri”.
- b) Yükleme hâli eki *-ni* aynı zamanda ilgi hâli ekini de karşılar, yani iki hâl eki için aynı ek kullanılır.
- c) Yönelme ve bulunma hâli için de tek ek mevcuttur, yani yönelme hâli eki *-ga/-gä*, *-ka* / *-kā* aynı zamanda bulunma hâlini de karşılar.
- d) Şimdiki zaman kipi *-āp* eki ile yapılır: *kelāpti* “geliyor” (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 35; Yıldırım, 2017: 134).

I.5.1.6.1.3. Fergana Ağızları Özellikleri

- Bu ağızlarda /ā/ ünlüsü genelde kelimelerin ilk hecesinde görülür: *bāhar* “bahar”, *ānar* “nar”, *sāman* “saman”, *ārzan* “ucuz” gibi.
- Yükleme ve ilgi hâli ekleri *-ni*, *-di*, *-ti* şeklinde şeklidir, yani iki hâl eki için de tek ek ve varyantı kullanılır.
- Şimdiki zaman kipi *-yāp* ekiyle yapılır: *kelyāptı* “geliyor”, *bāryāptı* “gidiyor”.

Orta Özbek grubuna giren ağızlar arasında, söz varlığı bakımından da bazı önemli farklılıklar vardır:

Taşkent	Semerkant-Buhara	Fergana	Türkiye Türkçesi
<i>sigir</i> (sıyır)	<i>enäk</i> (enäy)	<i>sigir</i> (māl)	“sığır”
<i>muşuk</i> (muşuv)	<i>pišāk</i> (pišäy)	<i>mışıq</i>	“kedi”
<i>nārvān</i>	<i>narvān</i>	<i>šātı</i>	“merdiven”
<i>čumāli</i>	<i>murča</i>	<i>çumālik</i>	“karınca”

(Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 35; Yıldırım, 2017: 134).

I.5.1.6.2. Şeybani-Özbek (ya da /C/’leyici) Grubu

Bu ağız ailesi, tarihî dönemlerde feodalizm dağınıklığı neticesinde göçebe ya da yarı göçebe yaşam süren Özbek boylarını (Hitay, Kıpçak, Saray, Mangit, Kongirat, Nayman, Ming, Yüz, Kırk gibi) içine alan Özbek ağızları olarak kabul edilir. Bunların konuşanları XVI. yüzyıldan itibaren Özbekistan’ın çeşitli bölgelerine ve Tacikistan’ın güneybatısına, Kuzey Harezmi, Semerkant, Kaşkaderya, Buhara, Surhanderya vilâyetlerine yerleşmişlerdir (Yıldırım, 2017:134-135). Ohangaron Vadisi, Kuzey Harezmi ve Fergana Vadisindeki /C/’leyici ağızlardır.

I.5.1.6.2.1. Ses Özellikleri

- Ses uyumu korunmuştur.
- Bu ağızlarda ünlü sayısı 8, ilk hecelerde görülen /ā/ fonemi ile birlikte 9’dur. Ağızın ana özelliği kelime başında /y/ yerine /c/ telaffuz edilmesidir: *yol*>*col* “yol”, *yāmān*>*caman* “kötü”-, *yiğit*>*cigit* “yiğit”.
- Kelime sonundaki geniş ünlülerden sonra gelen /q/, /ɣ/ sesleri /v/ şekline döner: *tāɣ*>*tav* “dağ”, *bāɣ*>*bav* “bağ”, *qonɣi.rāq*>*qongirav* “zil”.

- d) /q/, /ɣ/, /k/, /g/ ünsüzleri kelime sonunda düşer: *ki:çi:k*>*ki:çi*: “küçük”, *sari:q*>*sari*: “sarı”.

I.5.1.6.2.2. Şekil Özellikleri

- a) Yönelme hâli eki almış şahıs zamirleri: *maɣan– mengä* “bana”, *saɣan– sengä* “sana”, *uɣan– ungä* “ona” şeklindedir. Bazen *megan*, *segän* şekline de rastlanır.
- b) Şimdiki zaman kip eki *-catī:r*, *-yatī:r* veya *-yap* şeklindedir: *kelacatir*, *kelyatir*, *kelyapti* “geliyor”.

I.5.1.6.3. Güney Harezmi Grubu

Bu gruba Hive, Ürgenç, Hanka, Hazaraps, Şavat, Yengiarik, Gazavat, Şorahan ve bunlara yakın köylerin ağızları girer.

I.5.1.6.3.1. Ses Özellikleri

- a) Ses uyumu korunmuştur, ünlü sayısı 9’dur.
- b) Ağız ailesinin tipik özelliği kelime başındaki /t/, /k/ tonsuz ünsüzleri yerine /d/, /g/ telaffuz edilmesidir: *keldi*>*gäldi*: “geldi”, *tirik* >*di:ri*: “diri”.
- c) Kısa ve uzun ünlüler mevcuttur.
- d) Kelime sonunda bulunan /q/, /ɣ/, /k/, /g/ ünsüzleri dar ünlülerden sonra telaffuz edilmez: *sariq*>*sari* “sarı”.

I.5.1.6.3.2. Şekil Özellikleri

- a) Şimdiki zaman eki *-yatī:r* şeklinde gelir: *gälyatir*, *keläyätir* “geliyor”, *baryatir*, *bäräyätir* “gidiyor”.
- b) Gelecek zaman kipi *-caq*, *-cäk* eki ile çekimlenir: *geläcäk*, *keläcäk* “gelecek”, *baracaq*, *bäracaq* “gidecek”.

I.5.1.6.4. Münferit Grup Ağızları (Ortaya Çıkışı Bakımından Çeşitli Olan Bazı Ağızlar)

Bu gruba şu ağızlar girer: a) Karabulak, İkan, Mankent. Bu ağzın konuşanları IX – XII. yüzyıllarda yerleşik hayata geçmiştir. Bu ağzın ana özelliği ilgi hâli için *-ing* (Karabulak) ekinin kullanılmasıdır. b) “umlautlu” ağızlar (Namangan vilâyeti) (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 36; Yıldırım, 2017, 135; Racabov, 1996: 81-86).

I.5.1.7. Viktor V. Reşetov'un Sınıflandırması

Günümüz Özbekistan sınırlarında mevcut olan kendine özgü etnogenetik süreç hem kardeş hem de kardeş olmayan halkların dillerinin etkisi ile Özbek Türkçesinin çok karmaşık ağız özelliklerini ortaya çıkarmıştır (Aşirboyev, 2021: 117).

Reşetov, Tarihî lengüistik özelliklerini ve bazı diyalektlere komşu dillerle (Tacik, Kazak, Karakalpak, Türkmen) olan ilişkisini göz önünde bulundurarak Özbek ağızlarının bir şemasını hazırlamıştır.

Tarihi ve lengüistik açıdan Türk lehçeleri üç ana gruptan ibarettir: 1.Kıpçak, 2. Oğuz ve 3. Karluk-Çigil-Uygur. Bu üç ana grup bir araya gelerek Özbek halkını ve Özbek Türkçesini vücuda getirmiştir. Özbek Türkçesinde her üç gruba ait özellikler mevcuttur; diğer bir ifadeyle, aralarında farklar bulunan bu üç ana grup (Kıpçak, Oğuz, Karluk-Çigil-Uygur grupları) Özbek Türkçesinin ağız katmanını oluşturmuştur (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 36; Yıldırım, 2017, 135).

1. Güneydoğu Grubu- Özbekçenin Karluk-Çigil-Uygur Grubu

Bu gruba çoğu Özbek şehir ağızları, günümüz Özbek Türkçesi ve eski Özbek Türkçesi, akraba Türk lehçelerinden ise Uygur Türkçesi dâhil edilmiştir. Bu grupta yer alan ağızların çoğu Tacikçe (Farsça) ile çok eskiden beri etnolojik ve lengüistik bakımdan yakından ilişkilidir.

2. Kuzeybatı Grubu- Özbekçenin Kıpçak Grubu

Bu gruba Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızları, sınır komşusu akraba Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçesi dâhil edilmiştir.

3. Güneybatı Grubu-Özbekçenin Oğuz Grubu

Bu grup Oğuz ağızlarını içine alır. Oğuz ağızları Türkmen Türkçesi ile yakındır (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 36; Aşirboyev, 2021: 117; Yıldırım, 2017, 136).

Reşetov kardeş ve kardeş olmayan dillerle Özbek ağız gruplarının ilişkilerini göstermek için aşağıdaki tabloyu hazırlamıştır:

Tacikçe			
	Karluk-Çigil Uygur Grubu		
Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızca	Kıpçak Grubu	Oğuz Grubu	Türkmençe

Tabloda Tacikçe, Türkmençe, Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızca kıyı dillerini göstermektedir. Koyu çizgilerden oluşan tablonun orta ve alt bölümünde modern Özbek yazı dilini oluşturan varyantlar gösterilmiştir (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 37). Özbekistan'ın ağız haritası, Türkistan'daki Türk diyalektlerinin âdetâ bir kopyasıdır (Eker, 2006: 117).

Reşetov, sınıflandırmasında Özbekçenin üç ana grubuna ilişkin özelliklere detaylıca değinmiştir.

I.5.1.7.1. Özbek Türkçesinin Karluk-Çigil-Uygur Grubu (Güneydoğu Grubu)

Özbek Türkçesinin Karluk-Çigil-Uygur grubu, şehir ağızlarını ve bu şehirlere bağlı ilçe ve köylerin ağızlarını içine alır. Bu ağız grubunun şekillenmesi XI. yüzyıldaki Karahanlılar hareketi ile ilişkilidir (Aşırboyev, 2021: 119).

Özbek Türkçesinin Karluk-Çigil-Uygur grubu, Taşkent, Namangan, Andican ve Fergana illerini kapsamaktadır. Bu grubun temsilcileri Özbekistan'ın haricinde Kazakistan'ın Türkistan, Çimkent, Sayram, Karabulak, Karamurt, İkan, Mankent; Kırgızistan'ın Oş, Celalabat, Özgen şehirleri ve Afganistan sınırlarına kadar çok geniş coğrafyaya dağılmıştır. (Racabov, 1996: 90; Aşırboyev, 2021: 119).

Karluk-Çigil-Uygur grubu belirli özellikleri göre birkaç alt gruba ayrılmaktadır.

I.5.1.7.1.1. Fergana Grubu

Namangan Ağızı. Bu ağıza Namangan şehir ağızı, Namangan vilâyetindeki Uyçı, Çortag gibi ağızlar girer (Ancak, Namangan etrafındaki Kıpçak ağızları bu

gruba girmez). Bu gruba ait ağızlar Uygur Türkçesine en yüksek seviyede yakınlığı ile karakterize edilir.

Andican-Şehrihan Ağızı. Bu ağız Andican şehir ağızı, Şehrihan ağızı ve Andican vilâyetindeki diğer bazı ağızları içine alır.

Oş-Özgen Ağızı. Bu ağız Oş, Özgen, Celalabad gibi ağızları içine alır. Oş-Özgen ağızı, Kırgız Türkçesinin güney ağızları özelliklerinin varlığı ile karakterize edilir.

Margilan-Kokand Ağızı. Bu ağız Margilan, Fergana şehir ağızı, Vadil, Kokand gibi ağızları içine alır.

I.5.1.7.1.2. Taşkent Grubu

Taşkent Ağızı Bu ağız Taşkent şehir ağızı, Taşkent vilâyetindeki Parkent, Piskent, Karahitay gibi başka şehir ağızlarını içine alır (Taşkent vilâyetindeki Kıpçak grubunun /C/'leyici ağızları hariç).

Cizzah Ağızı. Bu ağız Taşkent ve Semerkant vilâyetindeki Cizzah, Has (Havas), Kaşkaderya vadisindeki Polati, Molati, Bayterek ağızlarını içine alır (belirtilen vilâyetlerdeki Kıpçak grubunun /C/'leyici ağızları hariç).

I.5.1.7.1.3. Karşı Grubu

Karşı Ağızı. Bu ağız Kaşkaderya vadisindeki Karşı, Şehrisebz, Kitob, Yekkebag ağızlarını içine alır (Bu vilâyetteki Kıpçak grubunun /C/'leyici ağızları hariç).

Semerkant-Buhara Ağızı. Bu ağız Semerkant, Buhara, Hocand (Leninabad), Fergana vadisindeki Çust, Kaşkaderya vadisindeki Kasan ağızlarını içine alır. Bu ağızlar Tacikçe (Farsça) unsurların varlığı ile karakterize edilir (Kıpçak ve Oğuz grubuna ait ağızlar dâhil değildir).

I.5.1.7.1.4. Kuzey Özbek Grubu

İkan-Karabulak Ağızı. Bu diyalekt İkan, Karabulak, Mamkent, Karamurt ve başka ağızları içine alır. Bu ağızlar Oğuz ve Kıpçak unsurlarının varlığı ile karakterize edilir.

Türkistan-Çimkent Ağızı Bu ağız Türkistan, Çimkent, Sayram gibi ağızları içine alır. Bu ağızlar Oğuz unsurlarının azalışı (bazen yok oluşu) ve Kıpçak

unsurlarının (bilhassa, Kazak unsurlarının) çoğalmasi ile karakterize edilir (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 40-41; Racabov, 1996: 91-93; Aşirboyev, 2021: 119-120; Yıldırım, 2017: 136-137).

I.5.1.7.1.5. Karluk-Çigil-Uygur Ağız Grubu Özellikleri

Karluk-Çigil-Uygur ağız grubuna giren ağızların lengüistik açıdan kendine has tipik özellikleri olup bunlardan önemlileri şunlardır.

I.5.1.7.1.5.1. Ses Özellikleri

- a) *t>ç* değişimi: Taşkent, Margilan, Andican, Namangan'da: *tiş>çiş* “diş”, Taşkent'te: *tuşti>çuşti* “düştü”.
- b) Kök ve eklerde sondaki *k-q//g-γ* ünsüzlerinin korunması: Uygur'da *sariq//säriγ* “sarı”, *uruq//uruγ* “tohum”; Taşkent'te *qattiy//qattiq* “sert”, *ortāy//ortāq* “orta”; Namangan'da *yoy//yoq* “yok”, *bāliγ//baliq* “balık”. Zamirlerde: Uygur ve Taşkent'te *qandaq // qandaγ* “nasıl”, *bundaq // bundāγ* “böyle”.
- c) Bazı durumlarda da *q>x* ünsüzlerinin değişmesi: Uygur, Taşkent, Namangan'da *toqta >toxta* “dur”, *toqsan // toxsan* “doksan”.
- d) *l >n* değişmesi: *köylek >kölläk, köñlek* “gömlek, elbise”. Taşkent'te *koyläk>koynäk, koynäy*.
- e) Benzeşme: Taşkent'te *tuzzi < tuzni // tuzniγ* “tuz”; Namangan'da *quşši < quşni // quşniγ* “kuş”, *gäppi <gäpni // gäpniγ* “cümle”, *tāşši < tāşni // tāşniγ* “taş”.
- f) Uygur Türkçesinin temel fonetik özelliklerinden biri “umlaut” olup, birinci hecedeki geniş /a/, /ä/ ünlüleri ikinci hecedeki /i/ ünlüsünün tesiriyle /e/ sesine döner: *at> eti*. Bu ses olayı Namangan ağızında görülür, Taşkent, Margilan ağızlarında ise görülmez. Ancak, Andican ağızındaki *at>eti* gibi bir ses değişimi ise “umlaut” kalıntılarındandır.
- g) Namangan ağızı ve Uygur Türkçesindeki seslerin düşmesi ve ünlülerin kısalığı gibi özellikler Taşkent ağızında da gözükmetedir: *ādāmlä keldilä* “insanlar geldi”, *bizä > bzä* “bize”, *silä > slä* “size”.
- h) Karluk-Çigil-Uygur ağız ailesinde ünlülerin sayısı 6'dan 10'a kadar çıkabilir. Taşkent, Semerkant, Buhara, Karşı, Hocand, Çust, Vadil, Cizzah ağızlarında ünlü sayısı 6 iken, Kokand ve Margilan ağızında 7'dir.

I.5.1.7.1.5.2. Şekil Özellikleri

- a) Taşkent, Namangan, Andican, Margilan, Kokand ağızlarının hepsinde de isimden isim yapma eki *-ni* (ve varyantları) ile yükleme ve ilgi hâli için kullanılır. Bu yükleme-ilgi hâli ekinin fonetik varyantlarına göre ağızlar iki alt gruba ayrılır.
- b) *-ni* eki ünsüzle biten kelimelere geldiğinde gerileyici benzeşme meydana gelir. Buraya Taşkent, Namangan ve fonetik özellikleri bakımından bu şehirlere yakın köylerin ağızları girer. Mesela Taşkent: *tuzzi* < *tuzni* “tuz”, *tāmmi* < *tāmni* “tad”, *gāppi* < *gāpni* “cümle”; Namangan: *ātti* < *ātni* “at”, *tālli* < *tālmi* “söğüt”. Kıyaslayın: Yükleme hâli: *ātti* “atı”, *sātti* “sattı”; İlgi hâli eki: *ātti* *bāši* “atın başı”.
- c) Yükleme-ilgi hâli ekinin *n/*, *d/t’lı* varyantlarının bulunuşu ile karakterize olan ağızlar Andican, Margilan, Kokand grubu ağızlarıdır. Bu ağızlar işte bu özelliklerinden dolayı Özbek Türkçesinin Kıpçak ağzına yaklaşıp. Mesela Andican, Margilan, Kokand: *ātāsini kōrdi* “babasını gördü”, *āšti mǎzāsi* “yemeğin tadı”, *tāldi kesti* “söğüdü kesti”.
- d) Bu ağız grubu şimdiki zaman kipinin süreklilik fonksiyonunu belirten iki şekle sahiptir:

-vāt ve fonetik varyantları (*-vat*, *-vāt*, *-ut*): Taşkent ve buna yakın köylerin ağızlarında (mesela Parkent): *vāt*; Üyçi: *-vāt*, Namangan: *-ut*. Bu şekillerin köken itibarıyla aynı kaynaktan geldiği şüphesizdir.

	Taşkent	Namangan	Uygur Türkçesi
Teklik 1. Şahıs	<i>bārvātmān</i> “gidiyorum”	<i>qī:luttimān</i> “yapıyorum”	<i>qilvatimān</i> “yapıyorum”
Teklik 2. Şahıs	<i>bārvātsān</i>	<i>qī:luttisān</i>	<i>qilvatisān</i>
Teklik 3. Şahıs	<i>bārvātti</i>	<i>qī:lutti</i>	<i>qilvatidu</i>
Çokluk 1. Şahıs	<i>bārvātmiz</i>	<i>qī:luttimiz</i>	<i>qilvatimiz</i>
Çokluk 2. Şahıs	<i>bārvātsiz</i>	<i>qī:luttisiz</i>	<i>qilvatisiz</i>
Çokluk 3. Şahıs	<i>bārvāttilä</i>	<i>qī:lutti</i>	<i>qilvatidu</i>

-yöp şekli Fergana vadisindeki şehir (Andican, Margilan, Kokand) ve bu şehirlere yakın köylerin ağızlarına hastır.

Teklik 1. Şahıs *qilyäpmän* *bäryäpmän*
“yapıyorum” “gidiyorum”

Teklik 2. Şahıs *qilyäpsän* *bäryäpsän*

Teklik 3. Şahıs *qilyäpti* *bäryäpti*

Çokluk 1. Şahıs *qilyäpmiz* *bäryäpmiz*

Çokluk 2. Şahıs *qilyäpsiz* *bäryäpsiz*

Çokluk 3. Şahıs *qilyäpti* *bäryäpmän*

Fergana biçimine (Namangan ağız hariç) Semerkant biçimi de yakınlaşır:

Teklik 1. Şahıs *qiläpman* *beräpman*
“yapıyorum” veriyorum”

Teklik 2. Şahıs *qiläsan* *beräpsan*

Teklik 3. Şahıs *qiläptu* *beräptu*

Çokluk 1. Şahıs *qiläpmiz* *beräpmiz*

Çokluk 2. Şahıs *qiläpsiz* *bäräpsiz*

Çokluk 3. Şahıs *qiläptu* *beräpmu* (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 37-40; Racabov, 1996: 93-96 Yıldırım, 2017: 137-138).

I.5.1.7.2. Özbek Türkçesinin Kıpçak Grubu Özellikleri (Kuzeybatı Grubu)

Kıpçak grubunda her türdrn Türk boylarının konuşuşlarını kapsar. Kıpçak, Nayman, Kangli, Mitan, Lakay, Uyşun, Karakalpak, Tama, Kişlik, Ongut, Saray, Kongirat, Kiyat, Dormon, Argın, Uygur, Hitay, Tuyakli gibi birçok boylar bu grupta yer almaktadır (Racabov, 1996: 87; Yıldırım, 2017: 139).

Kıpçak grubunun temsilcileri Özbekistan’ın her bölgesine dağılmış durumdadır. Onlar genellikle Taşkent vilâyetinin Ohangaron vadisi, Fergana, Andican vilâyetlerinde yaşarlar. Sirderya, Semerkant, Buhara, Kaşkaderya, Surhanderya ve

Harezmi vilâyetinin çoğunluk nüfusu da bu grubun temsilcileridir. Ayrıca Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan sınırlarında bulunmaktadır (Aşirboyev, 2021: 118).

Kıpçak grubu ağızları sadece ağız araştırmaları için değil aynı zamanda sözlü halk edebiyatı için de çok önemli malzemeler sunmaktadır. Nesilden nesle aktarılan sözlü geleneğin zengin ürünleri, bilhassa kahramanlık destanları Özbeklerin manevi mirası ve övünç kaynağı niteliğindedir. (Racabov, 1996: 87; Aşirboyev, 2021: 118).

Özbek Türkçesinin Kıpçak grubu ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından kendine özgü tipik özellikler gösterir. Bunların belli başlı olanları şunlardır:

I.5.1.7.2.1. Ses Özellikleri

- a) Karşılıklı çift ünlüler (u-ü, o-ö, i-i, a-ä)'in bulunması ve bunun neticesinde ünlü uyumunun muhafaza edilmesi, yani günümüz Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkçeleri ve Kıpçak grubuna giren diğer Türk lehçelerine has seslerin kök ve eklerde değişmesi: köñni:ŋ < köñülüm < konglim “gönlüm”, ustuda > usti:dä “üstünde”.
- b) Kelime başındaki orta yuvarlaklıktaki ünlülerin diftonglaşması: ie, üö, uo (iet, uot, üt gibi): üördäk < ordak “ördek”, iečki < ečki “keçi”, uorta < orta “orta”.
- c) iyt, biyt kelimelerinde diftongun kullanılması.
- d) Kısa-uzun ünlülerin ayırt edilmemesi, ünsüz seslerin düşmesi neticesinde ortaya çıkan ikincil uzunlukların bulunması: sü:bät < suhbät “söhbət”.
- e) Tonsuzlaşma ek > eğiğp “ekmek”, qap > qabi: “avuç”.
- f) Kelime başındaki /y/'nin /c/'ye dönmesi (y > c): yol > col “yol”, yāmān > caman “kötü”.
- g) γ > v değişmesi: taγ > tav “dağ”, aγi:z > avuz “ağız”.
- h) g > y, γ > y değişmesi: tegdi: > ti:ydi: “değmek”, yi:γi:n > ci:yi:n “toplantı”, si:γi:r > si:yi:r “inek”.
- i) Ünlüler arasında /p/, /k/, /q/ ünsüzlerinin tonlulaşması: qap > qabi “avuç”, ek- > egi:p “ekmek”, či:q- > či:γi:p “çıkmak”.
- j) Kelime başında ünlü ve /h/ ünsüzü türemesi: rus > orus “Rus”, arra > harra “testere”, ayvan > hayvan “hayvan”.
- k) Çok heceli kelimelerin sonundaki /k/, /q/ ünsüzlerinin düşmesi: sari:q > sari: “sarı”, ki:či:k > ki:či: “küçük”.

I.5.1.7.2.2. Şekil Özellikleri

- a) Yükleme ve ilgi hâli eklerinin /n/, /d/, /t'/li varyantların ortaya çıkması: -nī:/-ni:, -dī:/-di:, -tī:/-ti:; -nī:ŋ /-ni:ŋ, -dī:ŋ /-di:ŋ, -tī:ŋ/-ti:ŋ.
- b) Şahıs zamirlerinin yönelme hâli eki almış şekli: *maŋan* // *mägän* “bana”, *saŋan* // *sägän* “sana”, *uŋan* // *ugän* “ona”.
- c) Şimdiki zamanın süreklilik fonksiyonu -*cati:r* /-*cäti:r* ile karşılaşılır: *baracati:r* “gidiyor”, *keläcati:r* “geliyor”.
- d) Gelecek zaman görevindeki sıfat-fiil eki -*tī:ŋan* /-*ti:gän* eki ile karşılaşılır: *cazatiŋan* “yazacak”, *keläti:gan* “gelecek”, *oqī:ytī:ŋan* “okuyacak” (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 41-42; Racabov, 1996: 88-89; Yıldırım, 2017: 139).

I.5.1.7.3. Özbek Türkçesinin Oğuz Grubu Özellikleri (Güneybatı Grubu)

Oğuz grubu temsilcileri genel olarak; Harezm vilâyetinin Hive, Hanka, Şavat, Hazarasp, Gazavat, Yeniarık, Şorahan ve Ürgenç gibi güney kısımları yaşarlar. Ayrıca Türkmenistan’ın Taşovuz vilâyeti, Karakalpakistan’ın birkaç ilçesi ve Kazakistan’ın Türkistan vilâyetindeki Karabulak şehir, Mankent, Karamurt ve İkan köy ağızları Oğuz grubuna dahil edilir (Racabov, 1996: 89; Yıldırım, 2017: 140; Aşırboyev, 2021: 118-119). Araştırmalar neticesinde Özbekistan’ın Buhara, Semerkant ve Cizzah vilâyetinin bazı bölgelerinde de yaşadığı tespit edilmiştir.

Oğuz grubunun kendine has en tipik dil özellikleri şu şekildedir.

I.5.1.7.3.1. Ses Özellikleri

- a) Özbek Türkçesinin Kıpçak lehçesindeki gibi karşılıklı çift ünlülerin bulunması.
- b) Kısa ve uzun ünlülerin bulunması, yani Türkmen Türkçesindeki gibi birincil uzun ünlülerin var olması: *a:t* “hayvan”, *a:d* “isim”; *ot* “ot, bitki”, *o:t* (ateş).
- c) Kelime başındaki /t/ ve /k/ ünsüzlerinin tonlulaşması (*t > d*, *k > g*): *til>di:l* “dil” *kel>gäl* “gel”.
- d) /k/ ve /g/ ünsüzlerinin oldukça yumuşak olması.
- e) *bol-* fiilindeki /b/’nin düşmesi: *bol-* > *ol-* “ol”.

I.5.1.7.3.2. Şekil Özellikleri

- a) İlgi hâli ekinin *-i:ŋ /-i:ŋ* şeklinde kullanılması: *ātñiŋ>atī:ŋ* “atın”, *bāşñiŋ>başīŋ* “başın”
- b) Yönelme hâli ekinin *-a /-ä* biçiminde kullanılması: *ātamgä>atama* “atama”.
- c) Gelecek zaman kipi için *-cak/-cäk* ekinin kullanılması: *keläcäk* “gelecek”.
- d) İstek kipi çekiminin *-li*: eki ile kullanılması: *keläli*: “gelelim”.
- e) *bersänä – bersängçi* şeklindeki emir kipi biçimlerinin mevcut olması (Reşetov ve Şoabdurahmonov, 1978: 42; Racabov 1996: 89-90; Yıldırım, 2017, 140).

I.5.2. Özbek Türkçesindeki Karluk, Kıpçak ve Oğuz Gruplarının Genel Özellikleri

I.5.2.1. Karluk Grubu

Karluk grubu Türklerin Karluk boylarından oluşmuştur. Eski çağlarda Altay’ın batı bölgelerinde yaşayan Karluk boyları 553 yıllarında Türk Kağanlığının kurulmasıyla Altay’dan çıkıp İrtiş Nehrinin sahilleri, Çungarya, Moğol Dağının güneyinden İli Nehrinin kuzeyine kadarki bölgeleri sahiplenmiştir. Karlukların büyük kısmı VI. yüzyılın ortalarında Doğu Türkistan, Fergana, Taharistan’ın bazı bölgelerini ele geçirmişlerdir. X. yüzyılda da Yedisu’yu işgal ederek çok geniş coğrafyaya hükümdarlık etmiştir. Böylelikle, VIII-X. yüzyıllarda İli Nehrinden Sirderya’ya kadar, şimdiki Çimkent şehrinden Doğu Türkistan’a uzanan topraklarda yaşayan Türk boyları Karlukların hükümdarlığına tabi olmuştur. Karlukların konuştuğu dil bu topraklarda yaşayan tüm kabilelerin ortak dili haline gelmiştir.

Yedisu, Fergana Vadisi, Doğu Türkistan Tarım Nehrine kadar olan bölgelerde Karluklarla birlikte Çiğil, Halaj, Yagma boyları da yaşamıştır. Ayrıca Uygurlar da Karluklara tabi olmuştur.

Çiğil boyları, IX-X yüzyıllarda İli Nehrinin güneyinde Issık-Göl etrafında yaşamıştır. Çiğil boyunun ağızları şehir ve şehir türündeki ağızları kapsamıştır.

Karluk grubu ağızlarının diğer gruplardan en belirgin farkı ünlü uyumunun korunması açısından 2 çeşide ayrılmasıdır. Yani şehir ve şehir türündeki ağızlarda ünlü uyumu bulunmamaktadır. Sadece bazen belli belirsiz etkileri görülmektedir. Dolayısıyla şehir ve şehir türündeki ağızlarda ünlüler 6 veya 7’yi (ä, o, u, ā, i, e) geçmez. Kuzey Özbek ve Andican ağızlarında ünlü uyumu korunmuştur ve onlarda: ä (ā), ä, o, ö, u, ü, i (ī), e şeklinde dokuz ünlü vardır.

Bu grubun ağızlarında genel olarak ismin halleri 4 ve 5'tir. Fakat ünlü uyumunun korunduğu ağızlarında ismin halleri 6'dır. Fiilin çekimlerinde de farklılıklar mevcuttur.

Karluk grubu 4 alt gruba ayrılır.

I.5.2.1.1. Taşkent Grubu

Taşkent iline bağlı Parkent, Piskent, Yeniyol şehirlerinde konuşulan ağızları içine alır.

I.5.2.1.1.1. Ses Özellikleri

- a) Kelimenin her hecesinde ince ve kalın sıra ünlüler gelebilir: *aka>ākā* “ağabey”, *bola>bālā* “çocuk”, *g'alati->γālāti* “garip”.
- b) /ü/ ve /u/ ünlüleri yerine ara (ü ile u arası) /u/ ünlüsü kullanılır: *gul* “gül”, *qum-qum* “kum”.
- c) /ö/ ve /o/ ünlüleri yerine ara (orta) o ünlüsü kullanılır: *kol* “el”, *kol* “göl”.
- d) /i:/ va /i/ yerine ara (orta) /i/ ünlüsü kullanılır: *kim* “kim”, *çiq* “çık”.
- e) /e/ sesi /i/ sesine dönüşür: *mehnat>mixnāt* “emek”, *dedi>didi* “dedi”.
- f) Kelime sonundaki /k/ /y/'ye değişir: *terak-teräy* “kavak”, *ertak-yertäy* “masal”, *bilak-bilay* “bilek”.
- g) Kelime sonunda /q/ harfi düşer; *chiroq-çirā* “lâmba”, *sariq-sāru* “sarı”, *achchiq-äčču*: “acı”, *qattiq-qättu* “sert”.
- h) Kelime başı ve sonundaki /γ/ harfi düşer ve ondan önceki /ā/ harfi uzatılarak telaffuz edilir: *og'zi-ā:zi* “ağzı”, *tog'-tā* “dağ”.
- i) /h/ gırtlak sesi çoğu ağızlarda x ünsüzü ile yer değiştirir: *hurmat-xurmat* “hürmet”, *hunar-xunār* “hüner”.
- j) Yükleme halinde ilerleyici benzeşme meydana gelir: *tuzni-tuzzi* “tuzu”, *oshni-āšši* “pilavı”, *temirni-temirri* “demiri”.
- k) Kelime başındaki /t/ ve /č/ harfi ile yer değiştirir; *tushda-čuštā* “öğlenleyin”, *tushdi-čušti* “düştü”.

I.5.2.1.1.2. Şekil Özellikleri

- a) Hâl eklerinin 5 çeşidi vardır.
- b) -ni eki (fonetik çeşitleri) hem ilgi hem de yönelme hâli görevinde kullanılır: *suvning tegi>suvvi teyi* “suyun dibi”, *pichoqning sopi>piča:ni sāpi* “bıçağın sapı”, *otni min>ätti min* “atı bin”.

- c) Taşkent ağzında şimdiki zaman eki *-vāt* ve onun çeşitleri kullanılır: *kevāmmān* “geliyorum”, *kevāssān* “geliyorsun”, *kevātti* “geliyor”, Parkent’te *-āt* eki eklenir: *bārātmān* “gidiyorum”, *bārātsān* “gidiyorsun”, *bārātti* “gitti”.
- d) *-š // -iś // -uś* eki isim fiilinin esas ekidir: *yetishdi > yetiştī* “yetişti”, *ko’rishdi > korishti* “görüşti”.
- e) *-lar* eki ve onun çeşitleri saygı anlamını ifade eder: *dadamlar > ādamlar* “babamlar”.
- f) *-lig/ -lug* eki çokluk anlamında kullanılır: *ularning uylari > ulā:ni oylugi* “onların evleri”, *dadamlarning ishlari- ādāmgil:ni işliġi* “babamların işleri”.
- g) *-gi* eki Taşkent ağzında birlik anlamını ifade eder: *ādāmgilā* “babam+diğerleri”, *āyimgilā* “annem+diğerleri”.
- h) Fiillerde 1. şahıs çokluk ekleri *-vuz/vuza, -v/uv*’dur: *bārāvuz / bārāvuza* “gideriz”, *bārduv* “gittik”.

I.5.2.1.2. Fergana Grubu

Namangan, Andican, Oş ve Margilan şehirler ağızlarını kapsamaktadır.

I.5.2.1.2.1. Ses Özellikleri

- a) Kelime başındaki *t->č-, s-> č-* değişimi: *tush-čuš* “düş”, *tish-čiś* “diş”, *soch-čāč* “saç”.
- b) Kelime sonundaki *-k> -g, -q> -γ* değişimi: *yo’q>yoy* “yok”, *bo’lak >böläg* “parça”, *bir kunlik>bir kullug* “bir günlük”, *baliq>beliy* “balık”. Namangan ağızlarında: *qanday>qandāγ* “nasıl”, *unday>andāγ* “öyle”, *shunday-šundāγ* “şöyle”, *bunday-bundāγ* “böyle”.
- c) Bazı durumlarda */x/* ve */q/* ünsüzleri yer değiştirir: *toxta>toqtā* “dur”, *to’qson>toxsān* “doksan”.
- d) İlerleyici benzeşme ortaya çıkar: *qushni>qušši* “kuşu”, *toshni-tāšši* “taşı”.
- e) Umlaut yani Ünlülerde ses değişimi gözüktür: *bosh-i>bāši* “başı” (Oş), *ot+i>āti/eti* “atı” (Namangan).

I.5.2.1.2.2. Şekil Özellikleri

- a) *-ni* eki (varyantlarıyla) hem ilgi hem de yönelme hâlini için kullanılır: *akasining ishi>ākāsini iši* “ağabeyinin işi”, *oshning tuzi-āšti tuzi* “yemeğin tuzu”.

- b) Yönelme hâli eki /n/ ünsüzü /d/, /t/ ünsüzü ile yer değiştirir. Bu Andican, Margilan ve Kokand ağızlarında karşımıza çıkar. Tonsuz ünsüzlerden sonra -ti, tonlu ünsüzlerden sonra ise -di ekleri ekleri gelir: *oshning mazasi>āšti mǎzāsi* “yemeğin tadı”, *tolni kesdi-tāldi kesti* “söğüdü kesti”.
- c) -š/ -iš/-uš eki isim fiilinin esas ekidir: yetishdi>yetişti “yetişti”, ko’rishdi > korishti “görüştü”.
- d) -lar eki yerine bazen -nā eki kullanılır: *ishinglar>išīynā* “işleriniz” *bog’inglar>bāγīynā* “bağlarınız” (Namangan).
- e) Fiillerde 1. şahıs çokluk ekleri yazı dili ile aynı: *boramiz>bārmiz* “gideceğiz”, *keldik-keldik* “geldik”, *bordik-bārdik* “gitik”.
- f) Eylem ve zaman sınırlarını ifade ederken -čāvur (-gacha “kadar” yerine kullanılır): *bahorgacha-bāhārgāčāvur* “bahara kadar”, *shahargacha-šāhārgāčāvur* “şehir kadar”.
- g) Sıra sayı sıfatı -nci eki ile şekillenir: *nirinchi>birincī* “birinci”, *beshinchi>bešinci* “beşinci”.
- h) -yāp eki Fergana ağızlarında şimdiki zaman eki için kullanılır: *boryapti-bāryāpti* “gidiyor”.
- i) -ut eki Namangan şehir ağızlarında şimdiki zaman eki için kullanılır: *ketyapman-ketuttimān* “gidiyorum”.

I.5.2.1.3. Semerkant-Buhara Grubu

Bu gruba Semerkant, Buhara, Karşı, Koson, Çust, Hocand ağızları dâhil edilir.

I.5.2.1.3.1. Ses Özellikleri

- a) /ā/ ünlüsü diğer şehir ağızlarından farklı olarak /o/ ünlüsüne yakın, yani kısmen yuvarlak ünlü diyebiliriz: *oldim>ā(o)llim* “aldım”, *bozor>bā(o)zā(o)r* “bazar”.
- b) Kelimenin ikinci hecesinde yazı dilindeki /i/ harfi /u/’ya dönüşür: *xotin>xātun* “hatun”, *dori>dāru* “ilaç”.
- c) /y/, /h/, seslerinden önce yazı dilindeki /u/ ünlüsü /o/’ya dönüşür: *uyqu>oyku* “uyku”, *suhbat>sohbāt* “sohbet”.
- d) /s/, /g/, /ɣ/ hafilerinden önce /o/ harfi /u/’ya dönüşür: *o’gay>ugāy* “üvey”.
- e) Bazı kelimelerde /i/ harfi /e/’ye dönüşür: *umid>umed* “umud”.
- f) /x/, /h/ ünsüzleri çeşitlilik gösterir: *xon>xān* “han”, *hol>hāl* “ben”.

- g) /l/ ünsüzü ile biten kelimelere /d/ ünsüzü ile başlayan ek eklendiğinde, ilerleyici benzeşmeden dolayı /d/ ünsüzü /l/’ye dönüşür: *oldim>āllim* “aldım”, *keldim>kellim* “geldim”, *aldap>āllāp* “kandırarak”.

I.5.2.1.3.2. Şekil Özellikleri

- a) Yönelme hâli eki aynı zamanda bulunma hâli görevinde de kullanılır: *uyda bor>uygā bār* “eve git, evde var” (Karşı). Buradaki -gā eki hem yönelme hem de bulunma hâli görevinde kullanılmıştır.
- b) Şimdiki zaman için -āp eki kullanılır: *kelyappan>kelāppān* “geliyorum”, *koryapti-kōrāptu* “görüyor”.
- c) Görülen geçmiş zaman çekiminde şahıs ekleri kullanılmayabilir: *mān kalgān* “ben geldim”, *sān kalgān* “sen geldin”, *u kalgān* “o geldi”, *biz kalgān* “biz geldik”, *siz kalgān* “siz geldiniz”, *ulr kalgān* “onlar geldi”.
- d) Geçmiş zamanın hikâye çekiminde kullanılan -ār (olumsuzu -mās “-mez”) sıfat fiil ekindeki /r/ ve onun olumsuz halindeki /s/ ünsüzü /y/ ünsüzüne dönüşür: *kelar edim>kelāyidim* “gelirdim”, *kelmas edim>kelmäyidim* “gelmezdim”, *kelar ekan>kelāyikan* “gelirmiş”, *kelmas emish-kelmäyimis* “gelmeyecekmiş”.

I.5.2.1.4. Türkistan-Çimkent-Sayram Grubu

Kazakistan’ın Türkistan, Çimkent ve Sayram şehir ağızlarını içine alır.

I.5.2.1.4.1. Ses Özellikleri

Bu grupta 9 ünlü bulunmaktadır: i, ĩ, e, a, ä, u, ü, o, ö.

Ünlü uyumu tam olarak korunmuştur.

Aşağıdaki gibi ses değişimleri görülmektedir:

- a) *i>e*: *ikki>ekki* “iki”, *siyrak>se:rāk* “siyrek”.
- b) *e>u*: *devona>duvana* “divane”, *devor>duval* “duvar”.
- c) *e>ö*: *etik>ötük* “bot”, *belanchak>bölünčääk* “salıncak”.
- d) *e>ä*: *kelin>kälin* “gelin”, *ekin>äkin* “ekin”.
- e) *γ>v*: *tog’>tav* “dağ”, *bog’>bav* “bağ”.

Bazı kelimelerde ilk hece uzun ünlüsü korunur: *sut-sü:t* “süt”, *tush-tu:š* “düş”.

I.5.2.1.4.2. Şekil Özellikleri

- a) Çokluk eki: *-lar/-lär, -nar/-när*.
- b) Genel olarak ismin hallerinin 6 çeşidi vardır, sadece Çimkent şehir ağzında 5 çeşittir.
- c) İlgi halinde ünsüzlerinden sonra *-iŋ/-iñ* ekinin çeşitleri eklenir: *otning dumi>atīŋ quyruŋi* “atın kuyruğu”, *bizning ishimiz>biziŋ işimis* “bizim işimiz”.
- d) Yükleme hali ekleri yazı dili ile aynıdır.
- e) Şahıs eklerinin yönelme hali ekiyle çekimsenmesi: *maŋa* “bana”, *saŋa* “sana”, *uŋa* “ona”, hem de *maŋa(n), saŋa(n), uŋa(n)* şeklindedirler.
- f) Şimdiki zamanda sadece *-yap* yardımcı fiili kullanılır: *boryapman>bariyappan* “gidiyorum”, *oynayapti->oynayapti* “oynuyor”.
- g) Emir ve istek kiplerinin 2. şahıs ekleri *-siyçi/-siyçi* şeklindedir ve ısrar etmek için kullanılır: *borsangchi-barsiyçi* “gitsene”, *bersangchi-be:siyçi* “versene”.

I.5.2.1.5. Karluk Grubunun Söz Varlığı

Bu gruptaki kelimeler tüm ağızlar için ortak değildir. Taşkent, Fergana vadisi, Buhara Grubu Ağızları ve Kuzey Özbek Ağızları kelimelerinde belirli farklılıklar vardır.

Taşkent ve Fergana ağızlarına has kelimelerden örnekler: *arg'amchi>äryämçi* “ip”, *agat>ägät* “küçük ark”, *masxara>äcuvä* “alay”, *deraza>äynäk* “cam”, *yaroqsiz>äkčä* “kullanılmayan” (Taşkent), *shakarob>äčču:-čučču:* “salata”, *sirg'a>ziräy* “küpe”, *ammo>i:llä* “ama”, *goh-gohda>yägädä* “bazen” (Andican), *uchrashish>kezikiš* “buluşma” (Osh), *darg'azablik>kurir* “sinir” (Taşkent), *o'jar>qiyiq* “inatçı”(Andican), *sopol idish>qoqäčä* “toprak kase” (Andican), *janjalkash>loli* “kavgacı” (Fergana), *qo'lqop>miyäläk* “eldiven” (Osh), *holat>älpāz* “durum” (Taşkent).

Buhara grubu ağızlarına has kelimelerden örnekler : *belanchak>älvānž* “salıncak”, *kekirdak>āruk* “boğaz”, *bexostan>bänäxās* “aniden”, *agar>bälle* “eğer”, *salomlashmoq>vāxordi* “selamlaşmak”, *beshik>gävard* “beşik”, *sovg'a>zällä* “hediye”, *nimcha>ičik* “yelek”, *ko'rpa-kämpäl* “yorgan”.

Kuzey Özbek ağızları söz varlığı: *katta>däv* “büyük”, *ko'rsatkich barmoq>baramaltaq* “işaret parmağı”, *opa>aytoti* “abla”, *og'ir xarakterli>arqaliq*

“zor karakterli”, *vazmin>salaqa* “şişman”, *barmoq>şavşaq* “parmak” (Aşirboyev, 2021: 84-90).

I.5.2.2. Kıpçak Grubu

Kıpçak boyları da eski çağlarda Altay bölgesinde yaşamışlardır. VII-VIII. yüzyıllarda Türk Kağanlığına, XIII. yüzyılın ortalarında ise Kimak/İmak (Yimak) devletine dâhil olmuştur. XI. yüzyılda Kimak/İmak (Yimak) devleti parçalanınca Kıpçaklar siyasi açıdan güçlenmişlerdir.

VII-VIII. yüzyıllarda Kıpçaklar, İrtiş Nehri kenarında, IX-XI. yüzyıllarda ise Volga (İdil) kenarlarına göç etmişler. Kıpçak boyları şu anda Moğolistan, Altay, Orta Asya ve Volga sınırlarında, Özbekistan Cumhuriyeti’nin Taşkent, Sirdeya, Semerkant, Nevaî, Kaşkaderya, Surhanderya, Cizzah vilâyetlerinde, Kazakistan’ın Sozak ilçesinde, Türkistan’ın Suvnak, Çornak köylerinde yaşamaktadır.

I.5.2.2.1. Ses Özellikleri

Kıpçak ağızlarında ünlü uyumu tamamen korunmuştur. Hatta ki birleşik ve yardımcı fiillerde de ünlü uyumu vardır: *bor ekan>barakan* “varmış”, *boribmi ekan>barippaqan* “gitmiş mi?”, *ko’p ekan-küvākān* “çokmuş”.

Bunun yanı sıra aşağıdaki gibi ses olayları tespit edilmiştir:

- a) Zıt çift ünlüler: ü-u, ö-o, i: -i, i-ı, ä -a var; damak (palatal) uyumu tam, dudak (labial) uyumu kısmen korunmuştur.
- b) İkiz ünlü (digton) çok belirgin: ie, ^uo, ^üö.
- c) Kelime başında /y/ /c/’ye dönüşür: *yo’l>col* “yol”, *yomon>caman* “kötü”.
- d) /g/ ve /ɣ/ harfleri /c/ harfine dönüşü: *yig’in>cüyin* “toplantı”, *tegdi>tiydi* “değdi”, *sigir>süyir* “inek”.
- e) İki ünlü arasındaki /p/, /k/ ve /q/ ünsüzleri yumuşar: *chiqin>çüyin* “masraf”.
- f) /x/ ünsüzü /q/ ünsüzüne dönüşür: *tuxum>tuqum* “yumurta”, *xayol>qiyal* “hayal”, *xat-qat* “mektup”. Fakat bazı durumlarda tam tersine /q/ ünsüzü /x/ ünsüzü dönüşür: *vaqt>vax* “vakit”, *oq>ox* “ak”.
- g) Kelime sonundaki /k/ ve /q/ ünsüzleri düşer; *sariq>sari* “sarı”, *kichik>kiçi* “küçük”.
- h) Ünlü ile başlayan bazı kelimelerin başına /h/ ünsüzü türetilir: *ayvon>hayvan* “hayvan”.

- i) Kelime ortasındaki /ɣ/, /q/ ve /k/ ünsüzleri /v/’ye dönüşür: *og’iz>avuz* “ağız”, *bo’yaq>boyav* “boya”, *ellik-elüv* “elli”.

I.5.2.2.2. Şekil Özellikleri

- a) İlgi ve yükleme halindeki -n eki akıcı ve tonlu ünsüzlerle biten kelimelerde -d, tonsuz ünsüzlerle biten kelimelerde -t harfi ile yer değiştirir: *uying>uyduñ* “evin”, *otning>attiñ* “atın”, *ishni>işti* “iş”, *gulni-güldi* “gülü”.
- b) Yönelme hâli ekinin düşürülmesi: *armiyaga ketgan>ärmiyä ketkän* “askere gitti”, *o’qishga bordi>oquv bardı* “okula gitti”.
- c) Şahıs zamirlerinin yönelme hali ile çekimi: *menga>mayan* “bana”, *senga>sayan* “sana”, *unga-uñan* “ona” şeklinde kullanılır.
- d) Kelimeye çokluk eki eklendiği zaman gerileyici benzeşme ortaya çıkar: *yigitlar>cigillär* “yiğitler”, *atlar-allav* “atlar”.
- e) Master eki -v/-uv/-üv ekleriyle ifade edilir: *boruv>baruv* “gitmek”, *keluv>kelüv* “gelmek”, *qoluv>qaluv* “kalmak”.
- f) Şimdiki zaman eki -catür eki ile yapılır: *boryapti>barıpcatür* “gidiyor”, *ketyapti>keticatür* “geliyor”.
- g) Gelecek zaman sıfat fiil eki -tüyän eki ile yapılır: *keladigan>kelatüyan* “gelecek olan”, *boadigan-baratüyan* “gidecek olan”.
- h) Geniş zaman 3. şahısta -di eki kullanılmıyor: *keladi>kelä* “gelir”.
- i) *Bilan* “ile” yardımcı fiili -män // -man şeklinde kullanılır: *ishi bilan>işimän* “iş ile”, *oyog’i bilan>ayayıman* “ayağı ile”.

I.5.2.2.3. Söz Varlığı

Kıpçak grubuna has kelimelerden örnekler: *carchi>aytimçi* “haberci”, *mayda>açarva* “ufak”, *xayriyat>bavcüt* “çok şükür”, *bosh bormoq>barmaltaq* “baş parmak”, *titroq>varaca* “titreme”, *iliq>cilim* “kemik”, *sovimagan>ilimiq* “ılık”, *farosat>indim* “feraset”, *xohish-iycim* “istek”, *o’pich>muçi* “öpme”, *cho’qqi-sala* “zirve”, *cancalkash-tirciq* “kavgacı”, *yolg’on>öşak* “dedikodu”, *epchil>yadan* “becerikli” (Aşırboyev, 2021: 92-94).

I.5.2.3. Oğuz Grubu

Kadimde Oğuzlar, İli Nehri kenarlarında ortaya çıkmış, IX-X. yüzyıllarda Sırderya ve Oral kenarındaki bölgelerde yaşamışlardır. Daha sonra Batı taraflara göç etmişlerdir.

Oğuz grubu temsilcileri günümüzde Özbekistan'ın Harezmi vilâyetinin güney kısımları, Cizzah vilâyetinin Foriş ilçesi, Buhara'nın Olot, Karagöl ilçeleri, Semerkant vilâyetinin bazı köyleri, Karakalpakistan'ın bazı bölgeleri, Türkmenistan'ın Taşovuz vilâyeti, Kazakistan'ın Türkistan vilâyetine bağlı Karnok, İkan, Karabulak, Karamurt ve Mankent köylerinde yaşamaktadır.

Oğuz ağızları genel olarak Harezmi vahasını kapsamaktadır fakat bu bölgede Kıpçak ağızları da mevcuttur.

I.5.2.3.1. Ses Özellikleri

En önemli ses özelliği, yazı dili Özbekçeden farklı olarak kısa ve uzun karışıklarının oluşturduğu zengin ünlü envanteridir. Ağızlarda ünlü sayısı a, u, ü, i: i, i:, ĩ, o, ö, ä, e şeklinde olup toplam 11'dir.

I.5.2.3.1.1. Ünlüler

- a) Zıt (kontrast) çift ünlüler vardır.
- b) Kısa ve uzun ünlüler farklılık gösterir, yani Türkmen Türkçesindeki gibi eski Türkçedeki uzun ünlüler (birincil uzun ünlüler) de vardır: *at* > *a:d* "isim", *o't* > *o:t* "yeşillik".
- c) İlk hecedeki /e/ sesi /ä/ ünlüsüne dönüşür: *kel* > *gäl* "gel", *dedi* > *dädi* "dedi", *berdi* > *bärdi* "verdi".
- d) *-däy* ekindeki /ä/ ünlüsü /i/ ünlüsüne dönüşür: *shunday* > *şundiy* "şöyle", *bunday-bundiy* "böyle".
- e) Bazı ağızlarda eski /e/ ünlüsü / / karşımıza çıkmaktadır: *kel* > *gel* "gel", *ber* > *ber* "ver", *er* > *e:r* "er".

I.5.2.3.1.2. Ünsüzler

- a) Kelime başındaki /t/ ünsüzü tonlulaşır: *til* > *di:l* "dil", *tun-dü:n* "gece", *tep-dəp* "dep".
- b) Kelime başındaki /k/ ünsüzü tonlulaşır: *kett* > *gitti* "gitti", *kel* > *gäl* "gel", *kun* > *gü:n* "gün", *ko'z* > *gö:z* "göz".
- c) /q/ ve /ɣ/ harfleri damaktan söylenir: *qanday* > *q'anday* "nasıl", *g'arib-ɣ'ari:p* "garip", *tog'lar* > *da:ɣla* "dağlar".
- d) *bo'l* fiilinin başındaki /b/ düşerek *ol* şeklinde kullanılır.
- e) /k/ ve /q/ ünsüzleri ile biten kelimelere ek eklendiği zaman, bu sesler tonlulaşmazlar: *tilagi* > *tiläki* "dileği", *sochig'i* > *sa:čaḡi* "havlusu".

İ.5.2.3.2. Şekil Özellikleri

- a) İlgi hâli eki *-iñ/-iñ*: *otning boshi>a:tiñ başi* “atın başı”, *bizning shahrimiz >biziñ qa:lamis* “bizim şehrimiz”.
- b) Yönelme hâli eki *-a/-ä* : *otimga>atıma* “atıma”, *ishga>i:şä* “işe”.
- c) Sıfatın kuvvetlendirme şekli *dim* zarfı ile yapılır: *dim yaxşı* “çok iyi”, *dim i:ssi* “çok sıcak”, *dim yaman* “çok kötü”.
- d) *Men* “ben”, *sen* “sen”, *u* “o” zamirleri tekilde *män, sän, u* şeklinde, yönelme hâlinde ise *maña, saña, uña* şeklindedir.
- e) 3. şahıs zamiri tekilde *^hu/^vu*, çoğulda ise *^hular/^vular* tarzında ikili ünlü olur.
- f) Çoğul eki *-lä // -la* çeşitleri kullanılır: *gullar >güllä* “çiçekler”, *olinglar>alñla* “alınız”.
- g) Sıra sayısı sıfatı *-nci // -nci* şeklinde kullanılır: *birinci* “birinci”, *beşinci* “beşinci”, *altıncı* “altıncı”.
- h) Mastar eki *-maq/ -māk*: *ko'rmog->görmāk* “görmek”, *ishonmog>i:nanmaq* “inanmak”.
- i) Şimdiki zaman fiil eki *-yatir*: *kelyapti>gäyatir* “geliyor”, *boyapti>baryatir* “gidiyor”.
- j) Gelecek zaman fiil eki *-cäk/-caq*: *keladigan>gälcäk* “gelecek”, *boradigan>barcaq* “gidecek”.
- k) Emir ve istek fiil kipi çoğuldaki 1. şahıs eki *-(ä)li/-(a)li*: *kelaylik>gäläli* “gelelim”, *boraylik- barali* “gidelim”.
- l) Emir ve istek kipi 2. şahıs tekil ekinin Oğuz ağızlarında kendine özgü şekilleri vardır: *bersangchi>bärsänä* “versene”, *borsangchi-basaña* “gitsene”.
- m) Gelecek zaman *-a/-ä* eki zarf fiili esasında *-si/-si* eki ile ortaya çıkan şekli ile kullanılır: *alasim* “alasım”, *alasın* “alasın”, *alası* “alası”; *alasimiz(s)* “alsak”, *alasıniz(s)* “alsanız”, *alası* “alsalar”; *ičäsım* “içesim”, *i:čäsın* “içesin”, *i:čäsi* “içesi”, *ičäsımız(s)* “içesimiz”, *i:čäsın(s)* “içesiniz”, *i:čäsi içesi*. Bu kelime ibareler “gäldi” sözcüğü ile beraber kullanılır.

İ.5.2.3.3. Söz Varlığı

Oğuz grubuna has kelimelerden örnekler: *go'zal-aypara* “güzel”, *paraxo'r-a:limsaq* “paragöz”, *kichik sandiq>a:rca* “küçük sandık”, *arava shotisi>a:rş* “at arabasının merdiveni”, *avarak>ä:väräk* “burna takılan takı”, *ayb, gunoh>ä:läşm* “ayıp, günah”, *yirik, katta>babañ* “büyük”, *chorraha>bändiryä* “bağdaş”, maza

qilmoq>hazätmäq “zevk almak”, *danak>bicänä* “çekirdek”, *sabzavot>zilal* “sebze”, *chiziq (yol)>zîy* “çizik (yol)”, *shamol>ye:lpis* “rüzgar”, *bedarak>quyîn* “habersiz”, *qishloq>o:va* “köy”, *o'tin>omça* “odun”, *qaddi-qomati kelishgan>taqsî* “fiziği düzgün”, *yosh yigit>co-ci-q* “delikanlı”, *tom>üçäk* “çatı” (Aşirboyev, 2021: 92-94).

II.BÖLÜM

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA OĞUZCA UNSURLAR

II.1. Ses Özellikleri

II.1.1. Ünlüler

Ünlüler açısından Oğuz ağızları, Kıpçak ve Karluk ağızlarına göre oldukça zengindir. Oğuz grubunda kısa ve uzun ünlüler olmak üzere toplam on bir ünlü vardır: a, u, ü, i: i, i:, i, o, ö, ä, e.

e->i:-

Yazı dili Özbekçedeki bazı kelimelerde kelime başı /e/ sesi /i/’ye dönüşür: *elektr>i:li:kti:ri:q* “elektrik”, *emaqlamoq>i:mäklämäk* “emeklemek”.

a->e-

Bazı durumlarda /a/ sesi /e/’ye dönüşür: *ayvon>eyvān* “balkon” (Abdullayev, 1978: 22).

II.1.1.1. Uzun Ünlüler

Özbekçenin Oğuz grubunda Göktürk ve Uygur yazılı metinleri ile özellikle Çağdaş Türk Lehçelerinden Saha Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Halaç Türkçesinde bulunan “birincil / aslî uzun ünlüler” ve dillerin bilinen ilk örnekleri itibariyle uzun olmadıkları halde, daha sonraki dönemlerde ünsüz düşmesi, ünsüz erimesi, ünlü birleşmesi ve hece kaynaşması gibi sebeplerle uzamış olan “ikincil/dolaylı uzun ünlüler” bulunmaktadır. Ayrıca Oğuz grubunda ortaya çıkış sebebi tam olarak anlaşılmayan karışık uzun ünlüler de karşımıza çıkmaktadır.

Örnekler: *og’a>a:ya* “ağa”, *ot>a:d* “isim”, *erta>e:r* “erken”, *ayron>e:ron* “ayran”, *go’sht>e:t* “et”, *yo’ldosh>e:ş* “eş”, *zahar>zä:r* “zehir”, *sodda>sa:da* “saf”.

II.1.2. Ünsüzler

/q/, /ɣ/, ve /x/ ünsüzleri Özbek Türkçesindeki gibi derin dil ardı değil, Türkmen Türkçesindeki gibi dilin arka kısmından çıkar.

/k/ ve /g/ ünsüzleri normalden daha yumuşak ve dilin orta kısmından çıkar (Abdullayev, 1978: 22).

II.1.2.1. Ünsüzlerin Korunması

Kelime başı /q-/ ünsüzünün korunması

Oğuzca'nın en önemli ses özelliklerinden biri, kelime başındaki q->ɣ- ötümlüleşmesidir; ancak, Azerbaycan, Türkmen ve Anadolu ağızlarının aksine, Özbekçenin Oğuz ağızlarında kelime başındaki /q-/, Türkiye Türkçesi, Gagavuz yazı dilinde olduğu gibi korunur (Eker, 2006: 121).

Örnekler: *eshik>qapı*: “kapı” (Tr.), “*qapı*.” (Az. Türk. ve Gag.), *qor>qar* “kar” (Tr.), “*gar*” (Az. ve Türk.), *qalb>qalp* “kalp” (Tr.), “*qalp*” (Az. ve Türk.), *qarich>qarı:ş* “kariş” (Tr. ve Gag.), “*qarı:ş*” (Türk.), *qirg'oq>qı:raγ* “kenar” (Tr.), “*gı:ra*” (Türk.), *γı:raγ* (Az.), *oqqush>quv* “kuğu” (Tr.), “*guv*” (Türk.), *quduq>quyi*: “kuyu” (Tr.), “*guyi*” (Türk.), “*γuyi*” (Az.), *qorin>qursaγ* “karın” (Tr.), “*qarı:n*” (Az.), “*qarı:n*” (Türk.), *qo'rg'on>qala* “kale” (Tr.), “*qala*” (Türkmen), “*qala*” (Az.), *qurbaqa>qurvaqqa* “kurbağa” (Tr.), “*qurbağa*” (Az.), “*qurbaga*” (Türk.), *qız>qı:z* “kız” (Tr.), “*qı:z*” (Az.), “*gı:z*” (Türk.), *quloq>qulaq* “kulak” (Tr.), “*qulaq*” (Az.), “*gulak*” (Türk.).

q->(γ)-

Çok az durumlarda kelime başı /q/ ünsüzü /ɣ/'ye dönüşür: *qoch>γoç*: “koç” (Tr.).

/-p-/ ünsüzünün korunması

Kıpçak ağızlarının aksine Oğuz ağızlarında /-p-/ kısa ünlüler arasında ötümlüleşmez: *sap>sapi* “sapı”, *tepa>däpä* “tepe”.

II.1.2.2. Ünsüz Değişmesi

-k-, -g-> -y-

/k/ve /g/ ön damak ünsüzleri ve Özbekçede ince ünsüzlerle kullanılır. Fakat Oğuz ağızlarında /k/ ve /g/ ünsüzleri kalın ünlüler ile de kullandığı zaman ön damak ünsüzü gibi telaffuz edilir. Yani kalın ünlüler uzatılır ve /k/ ünsüzünden sonra /y/ harfi gelir. Ayrıca /g/ sesi ünlü ve sedalılardan sonra sistematik olarak /y/'ye dönüşür: *agar>eyär* “eğer”, *ega>eyä* “sahip”, *egin>eyi:n* “omuz”, *egirmaq>eyi:rmäq* “eğirmek”.

k-> g-

Kelime başındaki /k/'nın yaygın biçimde ötümlüleşmesi, bir Oğuzca ses özelliğidir (Eker, 2006: 121). Oğuz grubu dışındaki diğer Özbek gruplarında ise kelime başı /k/ korunmaktadır. Aşağıdaki sözlükler Özbekçenin Oğuz ağızlarında /g/'li olarak kullanılmaktadır.

Örnekler: *kel>gäl* “gel”, *kezmōq>gäzmak* “gezmek”, *kekirmōq>gäki:rmak* “geğirmek”, *kema>gämä* “gemi”, *kemiruvchan>gämi:rcäk* “kemirmek”, *kemshik>gämši:k* “dişsiz”, *kenja>gäncä* “en küçük”, *kerak>gäräk* “gerek”, *kerilmōq>gäri:lmak* “gerinmek”, *kechasi>geča* “gece”, *kenja>gäncä* “en küçük çocuk”, *ko'z>göz* “göz”, *ko'zlik>gözli:k* “gözlük”, *ko'n>gön* “deri”, *ko'ylak>gö:nak* “gömlek”, *kursh>göräş* “güreş”, *kavshamoq>göşämäk* “çiğnemek”, *kuya>güya* “güve”, *kelin>gäli:n* “gelin”, *ketmon>gätmän* “çapa”, *qichimoq>gicimäk* “kaşınmak”, *kuyov>giyäv* “damat”, *kuyuk>göyik* “koyu”, *kuygan>göyindiq* “yanık”.

t-> d-

Kelime başındaki yaygın *t->d-* ötümlüleşmesi, yine tipik bir Oğuzca ses gelişimidir (Eker, 2006: 122).

Örnekler: *tarqalmoq > dayi:hmaq* “dağılmak”, *tayamoq>dayamaq* “dayamak”, *tog'> day* “dağ”, *tatimoq>dadi:maq* “tatmak”, *tayanch>dayanč* “dayanç”, *tog'a>da:yī:* “dayı”, *toyg'oq>dayi:ncak* “kaygan”, *toqmoq>daqmaq* “takmak”, *talamoq>dalamaq* “dalamak”, *torg'il>dalyi:r* “çizgil”, *tomoq>damaq* “damak”, *tomir>damar* “damar, yemek”, *tomizg'i>dami:zyi:* “maya”, *tomchi>damči:* “damla”, *taram>daram* “iplik”, *taramoq>daramaq* “taramak”, *totmoq>datmaq* “tatmak”, *tevarak>dävaräk* “yuvarlak”, *telba>dälvä* “deli”, *terlamoq>dällämä* “terlemek”, *temir>dämi:r* “demir”, *termilmoq>dämri:lmäk* “sallanmak”, *tepki>däpki:* “tekme atmak”, *ter>där* “ter”, *terak>däräk* “kavak”, *tegishli>däräkli:* “alakalı”, *tegmoq>deymäk* “dokunmak”, *teri>deri:* “deri”, *tashqari>dešan* “dışarı”, *tizza>di:z* “diz”, *tirik>di:yri:* “diri”, *tirak>di:yröv* “direk”, *tik>di:k* “dik”, *til>di:l* “dil”, *tilanmoq>di:länmäk* “dilenmek”, *tilim>ti:li:m* “dilim”, *tirmalamoq>dī:mmalamaq* “tırmalamak”, *tish>di:š* “diş”, *tirnoq>dī:nnaq* “tırnak”, *tinik>dī:nī:q* “saf”, *tinch>dīnč* “sakin”, *tiqin>dī:qanč* “tıklım tıklım “kalabalık”, *tug'moq>doymaq* “doğmak”, *to'g'ri>doyri:* “doğru”, *to'la>do:li:* “dolu”, *tuymoq>dövmäk* “doymak”,

to'kmoq>dökmäk “dökmek”, *tug'ilmoq>dörämäk* “doğmak”, *to'sh>döş* “döş”, *to'shak>döşäk* “döşek”, *to'shamoq>döşämäk* “döşemek”, *teshik>döši:k* “deşik”, *tuvoq>duvaq* “tavan”, *to'xtamoq>durmaq* “durmak”, *tizilmoq>düzi:lmäk* “dizilmek”, *tunamoq>dünämäk* “gecelemek”, *turtki>dürtki*: “dürtü”, *tush>düş* “düş, rüya” *tuz>du:z*: “düz”, *tuzmoq>tüzmäq* “düzmek”, *tugma>düymä* “düyme”.

-t-> -d-

Oğuz ağızlarında kelime ortasında *-t->-d-* ötümlüleşmesi de vardır: *atamoq>adamaq* “adamak”, *butak > budak* “budak”, *jetti>yeddi* “yedi”, *o'tin>odin* “odun”, *o'tamoq>ödämäk* “ödemek”.

č-> s-

Kıpçak ağızlarındaki kelime başındaki /č/ ünsüzü genelde Oğuz ağızlarında /s/ olur: *chakich>saqqai:z* “sakız”, *chichkon>sī:čan* “sıçan”.

-č-> -c-

Kelimenin esas kökündeki /č/ ünsüzü genelde Oğuz ağızlarında /c/ olur: *kecha>geca* “gece”, *o'ch>öc* “intikam”, *achinmoq>açimaq* “acımak”, *archa>arca* “çam ağacı”, *achachik>a:cī*: “aci”, *uchoq>ocaq* “ocak”, *o'yinchok>oyinci:q* “oyuncak”.

b-> v-, -b-> -v-

Kelime başındaki /b-/’nin birkaç kelimedede sızıcılaşarak /v-/’ye gelişmesi Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi için karakteristiktir (Eker, 200: 122). Ancak Özbekçenin Oğuz ağızlarında birkaç kelimedede hem kelime başı hem kelime ortasında /b/ sızılışır: *kabob>kavap* “kebab”, *katta bulmoq>kata volmaq* “büyümek”, *sabab>säväp* “sebepe”, *xabar>xavar* “haber”, *bor- > var-* “varmak”.

q->h-, -q->-h-, -q>-h

Oğuzca bir özellik olarak değerlendirilen *q->h-*, *-q->-h-*, *-q>-h* değişimi Özbekçenin Oğuz ağızlarının bazılarında karşımıza çıkmaktadır: *okšom-ahšam* “akşam”, *maqsat>mahsat* “amaç”, *tovoq>tavax* “tabak”, *tarqalmoq>tarhalmaq* “dağılmak”.

c> y

Genelde Kıpçak lehçelerindeki /c/'lerin /y/'ye dönüşümü Karlık ve Oğuz lehçelerine özgüdür. Fakat Karluk lehçelerindeki /c/ ünsüzü ile başlayan kelimelerin /y/'ye dönüşmesi çok az rastlanan bir durumdur: *car>yar* “uçurum”.

II.1.2.3. Ünsüz Düşmesi

b-> ø-

Kelime başında görülen /b-/ ünsüzün düşmesi Eski Ana Türkçesi döneminde yaygın olarak görülmektedir. Türkmen Türkçesinde korunan, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi'nde düşen *bol-* sözcüğünün başındaki /b-/, Özbek Türkçesinin Oğuz gruplarında 3 farklı şekilde yer almaktadır: *bo'l>vol-ol* “olmak”.

γ- > -ø-, -g- > -ø-

Eski Türkçe yazı dili ile Oğuz Türkçesini birbirinden ayıran önemli farklardan bir de /γ/ ve /g/ ünsüzlerinin durumudur. Bilindiği gibi Eski Türkçenin birden çok heceli sözcüklerinin sonundaki /γ/, /g/ ünsüzleri ile ek ve hece başlarındaki /γ/, /g/ ünsüzlerinin XIII. yüzyılın sonlarında artık eriyip yok olduğu görülmektedir (Saz, 2019: 439). Özbekçenin ağızlarında Oğuzca bir özellik olan birden çok heceli sözlüklerin sonunda /γ/ ve /g/ ünsüzlerinin eridiği örnekler bulunmaktadır: *sichqon>sičʻan>sičʻan* “fare”, *burga>bi:ra* “pire”.

-l- > -ø-, -r- > -ø-, c- > ø-

Özbekçenin Oğuz grubunda nadiren /l/, /r/ ve /c/ ünsüzlerinin düşmesi görülmektedir. Fakat tam olarak hangi durumlarda düştüğü anlaşılmamaktadır: *kelsa>galsa>gasa* “gelse”, *bor>bar>ba* “var”, *ilon>yilan>ilan*, *jiyda>i::dä* “iğde”.

II.1.2.4. Ünsüz Türemesi

ø-> v-

Özbekçenin Oğuz ağızlarında ünsüz türemeleri ile karşılaşabiliyoruz. Onlardan biri de ünlü ile başlayan bazı kelimelerde /v/ ünsüzünün türemesidir: *ur>vur* “vur”.

ø > h-

Halaç Türkçesindeki kelime başı /h/ sesinin, Göktürkçede de bulunmuş olması Oğuzca bir unsur olduğunu gösterir. Çünkü günümüzde, eski kelime başı /p/'lerinin devamı olan aslı /h/sesini sadece Halaç Türkçesi korumuştur (*haz-* “azmak, yoldan

çıkmaq”) (Hazar, 2011: 36). Özbekçenin Oğuz grubunda ünlü ile başlayan bazı kelimelerde /h-/ türemesi gözükmemektedir: *u > hu* “o”.

ø > y

Özbekçenin oğuz ağızlarında yine nadir karşılaştığımız durumlardan biri yazı dili Özbekçenin ünlü ile başlayan bazı kelimelerinde /y/ ünsüzün türemesi: *uzuk > yüzik* “yüzük” (Abdullayev, 1978: 22).

II.2. Şekil Özellikleri

II.2.1. Yapım Ekleri

II.2.1.1. İsimden İsim Yapım Ekleri

-**çi/či**: Meslek bildiren eklerdir: *arva-arvači* “araba-arabacı”, *balı:q-balı:qči* “balık-balıkçı”.

-**ča/čä**: Küçültme ekleridir: *dava-davača* “muska-muskacık”, *düymä-düymäčä* “düğme-düğmecik”.

-**caq/cäk, -ci:q/ cık**: Küçültme ve şımartma ekleridir: *gäli:ncäk* “gelincik”, *oyinci:q* “oyuncak”.

-**daş**: Beraberlik, ortaklık bildiren eklerdir: *si:ni:fdaş* “sınıf arkadaş”, *yoldaş* “yoldaş”.

-**man**: Bir mesleğin sahibi olduğunu bildirir: *seyisman* “at bakıcısı”, *harasman* “değirmenci”.

-**ya**: Çiftlik bildiren eklerdir: *apa-apaya* “abla kardeş”, *ağa-ayaya* “ağabey-kardeş”.

-**lik-liq**: Soyut anlamı bildirir: *bay-baylı:q* “zengin-zenginlik”.

-**it/-i:t**: Soyut anlamı bildirir: *yazıq-yazı:ti* “kader”.

-**li-li**: aql-aqlı “akıllı”, *muğ- muğli* “kaygılı”.

-**siz – siz**: *güçsiz* “güçsüz”, *aşsiz* “akılsız”, *äpsiz* “beceriksiz”

-**cañ-cän, -čañ, čäñ**: *qa:rcañ* “sinili”, *uyatčañ* “utangiç”, *köñilčäñ* “yüce gönüllü”.

-**las-läs**: *bi:tläs* “bitli”, *burtlas* “bıyıklı” .

II.2.1.2. Fiilden İsim Yapım Ekleri

-**aq, äk**: *yat-yatalaq* “yatalak”, *yü:r-yü:äk* “koşu”.

-**ma-mä**: *qı:yma* “kıyma”, *doğrama* “yemek ismi”.

- mač-mäč**: *qî:rmač* “kazıcı alet”, *qaqırmač* “dibi yanan yemek”.
- î:q-îy**: *yon-yonî:γ* “yan-yanık”, *qaz-qazî:q* “kaz kazık”.
- qî:-kî**: *qačqî*: “kaçak”.
- ar-är**: *ač-ačar* “anahtar”.
- š-ış-ış-î:š** hareket bildiren ekler: *uriš* “savaş”, *oqî:š* “okul, okumak”.
- dîk-dî:q**: *oydî:q* “çukur”, *gördîk* “kader”.
- ik-îy**: *böli:k* “parça”, *däšîk* “delik”.
- gîč-γî:č**: *i:lgîč* “ilginç”, *gülgîč* “gamze”.
- maq**- *oymaq* “metal dikiş yüzüğü”, *taqmaq* “dedikodu”.
- ci:q**: *alanci:k* “daire”, *qaraci:q* “göz bebeği”.
- di-dî**: *güdirdî* “kudurmak”, *vayî:rdî* “gürültü”.
- gîsîz-kîsîz, qî:sîz- γî:sîz**: *bärgîsîz* “verilmez”, *çi:qqî:sîz* “çıkılmaz”.
- vîk-vî:q**: *silkindävik* “silkeleyici”, *lîkkîldävik* “hafif”.

II.2.1.3. İsimden Fiil Yapım Ekleri

- la-lä**: *i:šla* “çalış”, *başla* “başla”, *du:zla* “tuzla”
- a-ä**: *orin-orna* “yer-yerleş”, *oyin-oyna*, “oyun-oyna”.
- a**: *suv-suvar* “suv -sula”, *baş- başar* “baş-başar”.
- î:q**: *du:š-du:šî:q* “görüş”.
- sîrä-sira**: *etsîrä* “canının et çekmesi”, *su:sira* “susamak”.
- r-ar-är**: *aq-aqar* “ak-ağarmak”, *gök-gökär* “mavi-mavileşmek”.
- l-al-äl**: *qaral* “kararmak”, *saral* “sararmak”, *azal* “azalmak”.
- ay-ay**: *ulli-ullay* “büyük-büyü”, *kîččî-kîččäy* “küçük-küçül”.
- sîn-sin**: *azsîn* “azalsın”, *köpsîn* “çoğalsın”, *yatsîn* “yatsın”.

II.2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Ekleri

- l-îl-il**: *ačil* “açıl”, *doqî:l* “dökül”, *sökîl* “sökül”.
- îr-îr**: *uçîr* “içir”, *göçîr* “göçür”.
- ar-är**: *čökär* “çökert”, *čî:qar* “çıkart”.
- n-în-in, -un-ün**: *sövün* “sevin”, *suran* “sor”.
- dîr-dîr, -tîr-tîr**: *sövüntîr* “sevindir”, *aldîr* “aldır”, *qaldîr* “kaldır”.
- distîr**: *aldistîr* “aldırt”, *güldistîr* “güldürt”.
- îz-îz**: *utîz* “yenil”.
- ala-älä**: *čäkälä* “çekele, çek bakalım”, *i:tälä* “itele, it bakalım”.

-**qī:la**: *ačqī:la* “açınız”, *tartqī:la* “tartınız”.

-**š -iš- iš**: *ališ* “almak”, *oqī:š* “okumak”, *duriš* “birlik”.

Çeşitli Kelime Çeşitlerinden Yapılan Zarf Ekleri

-**ča -čä**: *balaca* “bebek”, *başqačä* “değişik”.

-**dīyn**: *birdiyn* “aynı”, *güldiyn* “çiçek gibi”.

-**dan -dän**: *teydan* “alttan, gizlice”.

-**da -dä**: *geštä* “akşamleyin”, *azanda* “sabahleyin”.

-**an -än**: *xökmän* “elbette”, *qastan* “kasten”.

-**lap -läp**: *onlap* “onlarca”.

-**läy -läy**: *bošlay* “boşuna”, *gečäläy* “geceleyin”. (Abdullayev, 1961: 142-145).

II.2.2. Çekim Ekleri

II.2.2.1. İsim Çekim Ekleri

II.2.2.1.1. Çokluk Eki

Özbekçenin Oğuz grubunda isimlerde ve fiillerde çokluk eki *-la/-lä*: *balala* “çocuklar”, *qī:yzla* “kızlar”, *geli:llä* “geliniz”.

Çokluk ekinden sonra ünlü ile başlayan ek gelirse o zaman çokluk eki tam şeklini korur: *bala+lar+a* “çocuk+lar+a”, *bala+lar+ī:m* “çocuk+lar+ım”.

II.2.2.1.1.1. Çokluk Ekinin Hal Ekleriyle Kullanımı

Yalın hali (Bosh kelishik): *bala+la* “çocuk+lar”

İlgi hali (Qaratqich kelishik): *bala+la+nī*: “çocuk+lar+i”

Yükleme hali (Tushim kelishigi): *bala+la+nī*: “çocuk+lar+i”

Yönelme hali (Jo’nalish kelishigi): *bala+lar+a* “çocuk+lar+a”

Bulunma hali (O’rin-payt kelishigi): *bala+la+da* “çocuk+lar+da”

Ayrılma hali (Chikish kelishigi): *bala+la+dan* “çocuk+lar+dan”

-la/-lä ekleri ayıca saygı göstermek için de yaygın biçimde kullanılır.

Örnekler:

Dayī:ηla gäldi. “Dayıların geldi.”

Bir kölča gül äktim ärmäklä üçin, Biraz çiçek ektim oyalanmak için,

İ:çindä sallanib yürmäklä üçün. İçinde sallanarak gezmek için.
Sü:atı:ηni salıp qoydim qoynima, Resmini alıp koydum koynuma,
İ:stäyän vahtimda görmäklä üçün . İstedğim vakit görmek için (Abdullayev, 1961: 146).

II.2.2.1.2. İyelik Ekleri

Oğuz grubunda iyelik ekleri Özbek Türkçesi ile aynıdır. Fakat Oğuz grubunda ünlü uyumu korunduğu için eklerin çeşitleri artmaktadır.

Ünlü ile Biten Kelimelerden Sonra

1. Teklik Şahıs: *-m*

2. Teklik Şahıs: *-η*

3. Teklik Şahıs: *-sī / -si*

1. Çokluk Şahıs: *-müz/ -miz*

2. Çokluk Şahıs: *-ηüz/ -ηiz*

3. Çokluk Şahıs: *-sī / -si (lari-läri)*

Ünsüz ile Biten Kelimelerden Sonra

-im/ -im

-iη/ -iη

-ī / -i

-imüz/ -imiz

-iηüz/ -iηiz

-ī / -i (lari-läri)

Ünlü ile Biten Kelimelerde

Kalın Ünlü

1. Teklik Şahıs: *ata+m* “atam”

2. Teklik Şahıs: *ata+η*

3. Teklik Şahıs: *ata+si*

1. Çokluk Şahıs: *ata+miz*

2. Çokluk Şahıs: *ata+ηiz*

3. Çokluk Şahıs: *ata+si (läri)*

İnce Ünlü

düyä+m “devem”

düyä+η

düyä+sī

düyä+müz

düyä+ηüz

düyä+sī (läri)

Ünsüz ile Biten Kelimler

Sert Ünsüz

1. Teklik Şahıs: *a:d+im* “adım”

Yumuşak Ünsüz

äl+im “elim”

2. Teklik Şahıs: <i>a:d+iŋ</i>	<i>äl+iŋ</i>
3. Teklik Şahıs: <i>a:d+i</i>	<i>äl+i</i>
1. Çokluk Şahıs: <i>a:d+imiz</i>	<i>äl+imiz</i>
2. Çokluk Şahıs: <i>a:d+iŋiz</i>	<i>äl+iŋiz</i>
3. Çokluk Şahıs: <i>a:d+i (lari-läri)</i>	<i>äl+i (läri)</i>

Oğuz ağızlarının yine bir özelliklerinden biri tek heceli kelimelere iyelik eki geldiği zaman ünlü harf uzatılarak söylenir: *söz-sö:zi* “söz-sözü”, *nan-na:ni* “ekmek-ekmeği”, *saz>sa:zim* “saz-sazım” gibi (Abdullayev, 1961: 148).

II.2.2.1.3. Hâl Ekleri

Özbek Türkçesinin Oğuz grubunda hâl eklerinin sayısı bazı bölgelerde beş bazı bölgelerde ise altıdır. Özbek yazı dilinden farklı olarak Ürgenç ve Hive ağızlarında ilgi ve yükleme hali ekleri için *-ni* / *-ni* ekleri kullanılmaktadır.

Yönelme hâli ise Oğuz Türkçesinde olduğu gibi *-a/-ä*’dir. Ünlü harflerden sonra *-gä* / *-ya/-ya* ekleri gelmektedir.

Oğuz Grubu Hal Ekleri

	Hal Ekleri	Ünsüz ile biterse	Ünlü ile biterse
1	Yalın hali (Bosh kelishik):		
2	İlgi hali (Qaratqich kelishik): <i>-ning</i> (<i>niŋ</i>)	<i>-ni/-ni</i>	<i>-ni/-ni</i>
3	Yönelme hali (Jo’nalish kelishigi): <i>-ga</i> , <i>-ka</i> , <i>-qa</i>	<i>-a/-ä</i>	<i>-gä</i> / <i>-ya</i> / <i>-ya</i>
4	Yükleme hali (Tushim kelishigi): <i>-ni</i>	<i>-ni/-ni</i>	<i>-ni/-ni</i>
5	Bulunma hali (O’rin-payt kelishigi): <i>-da</i>	<i>-da/ -dä</i> / <i>-ta</i> / <i>-tä</i>	<i>-da/ -dä</i>
6	Ayrılma hali (Chikish kelishigi): <i>-dan</i>	<i>-dan/ -dän</i> / <i>-tan</i> / <i>-tän</i> <i>tän</i> / <i>-nan</i> / <i>-nän</i>	<i>-dan/ -dän</i>

Oğuz Grubu İsmi Hal Ekleri

Hal Ekleri		Ünsüz ile biterse		Ünlü ile biterse	
		Sert Ünsüz	Yumuşak Ünsüz	Kalın Ünlü	İnce Ünlü
1	Yalın hali	<i>at</i> “at”	<i>göl</i> “göl”	<i>paxta</i> “pamuk”	<i>diyä</i> “deve”
2	İlgi hali	<i>at+ ni</i>	<i>göl+ ni</i>	<i>paxta+ ni</i>	<i>diyä+ni</i>
3	Yönelme hali	<i>at+a</i>	<i>göl+ä</i>	<i>paxta+ ya</i>	<i>diyä+yä</i>
4	Yükleme hali	<i>at+ ni</i>	<i>göl+ ni</i>	<i>paxta+ nî</i>	<i>diyä+ni</i>
5	Bulunma hali	<i>at+ta</i>	<i>göl+dä</i>	<i>paxta+da</i>	<i>diyä+dä</i>
6	Ayrılma hali	<i>at+tan</i>	<i>göl+ dän</i>	<i>paxta+dan</i>	<i>diyä+dän</i>

Oğuz Grubunda 1. ve 2. İyelik Ekleri Alan İsmi Hal Ekleri

Hal Ekleri		Kalın Ünlü		İnce Ünlü	
		1. Şahıs iyelik eki	2. Şahıs iyelik eki	1. Şahıs iyelik eki	2. Şahıs iyelik eki
1	Yalın hali	<i>qulaqî:m</i> “kulağım”	<i>bunnî:ŋ</i> “burnun”	<i>i:şim</i> “işim”	<i>di:ş+îŋ</i> “dişin”
2	İlgi hali	<i>qulaqî:m+ ni</i>	<i>bunnî:ŋ+ni</i>	<i>i:şim+nî</i>	<i>di:şîŋ+ nî</i>
3	Yönelme hali	<i>qulaqî:m+a</i>	<i>bunnî:ŋ+a</i>	<i>i:şim+ä</i>	<i>di:şîŋ+a</i>
4	Yükleme hali	<i>qulaqî:m+ ni</i>	<i>bunnî:ŋ+ni</i>	<i>i:şim+nî</i>	<i>di:şîŋ+ nî</i>
5	Bulunma hali	<i>qulaqî:m+da</i>	<i>bunnî:ŋ+da</i>	<i>i:şim+dä</i>	<i>di:şîŋ+dä</i>
6	Ayrılma hali	<i>qulaqî:m+nan</i>	<i>bunnî:ŋ+dan</i>	<i>i:şim+dän</i>	<i>di:şîŋ+nän</i>

Oğuz Grubunda 3. İyelik Ekleri Alan İsmi Hal Ekleri

Hal Ekleri		Kalın Ünlü	İnce Ünlü
1	Yalın hali	<i>atizi</i> “tarlası”	<i>i:nnäsi</i> “iğnesi”
	İlgi hali	<i>atizi+ni</i>	<i>i:nnäsi+ni</i>
3	Yönelme hali	<i>atizi+na</i>	<i>i:nnäsi+nä</i>
4	Yükleme hali	<i>atizi+ni</i>	<i>i:nnäsi+ni</i>
5	Bulunma hali	<i>atizi+nda</i>	<i>i:nnäsi+n+dä</i>
6	Ayrılma hali	<i>a+tizi+n+nan</i>	<i>i:nnäsi+n+nän</i>

İyelik ekleri ile hâl ekleri arasında zamir *n*’si türer. Zamir /n/si Oğuz ağızlarını Özbekçenin yazı dilinden ayırır (Abdullayev, 1961: 149-1951).

II.2.2.1.4. Aitlik Eki

Aitlik eki: *nikî* “ki”

Oğuz grubu kişi zamirleri aitlik eki aldığı anda:

1. Teklik Şahıs: *Mänikî* “Benimki”

2. Teklik Şahıs: *Sännikî* “Seninki”

3. Teklik Şahıs: *Xunikî* “Onunki”

1. Çokluk Şahıs: *Bizlänikî* “Bizimki”

2. Çokluk Şahıs: *Sizlänikî* “Sizinki”

3. Çokluk Şahıs: *Xulanîqî*: “Onlarınkî” (Abdullayev, 1961: 157).

II.2.2.2. Fiil Çekim Ekleri

II.2.2.2.1. Basit Zaman Ekleri

II.2.2.2.1.1. Birinci Tip Görülen Geçmiş Zaman

Birinci tip görülen geçmiş zaman: *-di/-di* ekiyle yapılır.

Bu şekli yakın geçmişi anlatır.

1. Tekil Şahıs= *Män* “Ben” *al+di+m* “aldım”, *gäl+dī+m* “geldim”

2. Tekil Şahıs= *Sän* “Sen” *al+di+η, gäl+dī+η*

3. Tekil Şahıs= *Xu* “O” *al+di, gäl+dī*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä* “Biz” *al+di+q, gäl+dī+q*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä* “Siz” *al+di+η+la, gäl+dī+η+lä*

3. Çoğul Şahıs= *Xula* “Onlar” *al+di+la, gäl+dī+lä*

Olumsuz şekli

1. Tekil Şahıs= *Män al+ma+di+m* “almadım”, *gäl+mä+dī+m* “gelmedim”

2. Tekil Şahıs= *Sän al+ma+di+η, gäl+mä+dī+η*

3. Tekil Şahıs= *Xu al+madi, gäl+mä+dī*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä al+ma+di+q, gäl+mä+dī+q*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä al+ma+di+η+la, gäl+mä+dī+η+lä*

3. Çoğul Şahıs= *Xula al+ma+di+la, gäl+mä+dī+lä* (Abdullayev, 1961: 162).

II.2.2.2.1.2. İkinci Tip Görülen Geçmiş Zaman

İkinci tip görülen geçmiş zaman: *-gän/ -yän/ -kän/ -γan/ -qan* ekleriyle yapılır. Bu şekli biraz uzak geçmiş anlatır.

1. Tekil Şahıs=*Män oqī: +γam+man* “okudum”, *bär+gäm+män* “gittim”

2. Tekil Şahıs= *Sän oqī: +γan+san, bär+ gän+sän*

3. Tekil Şahıs= *Xu oqī: +γan, bär+gän*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä oqī: +γam+miz, bär+mä+gäm+miz*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä oqī: +γan+sizla, bär+ gän+sizlä*

3. Çoğul Şahıs= *Xula oqī: +γal+la, bär+ gäl+lä*

Olumsuz şekli

İkinci tip görülen geçmiş zamanın olumsuz şekli: *-gän / -γan + yoq* kalıbıyla kurulur. Genelde *-gän/-γan* ekindeki /n/ ünsüzü düşer: *oqī: +γa+yoq* “okumadı”, *bär+gä+yoq* “gitmedi”. İkinci tip görülen geçmiş zamanın olumsuz şeklinin

barma:an “gitmedi”, *gälmäyän* “gelmedi” kalıbı da karşımıza çıkmaktadır. (Abdullayev, 1961: 163).

II.2.2.2.1.3. Birinci Tip Duyulan Geçmiş Zaman

Birinci tip duyulan geçmiş zaman: *-i:p (p)* ekleriyle yapılır.

1. Tekil Şahıs= *Män yaz+ip+man* “yazmışım”, *gör+ip+män* “görmüşüm”

2. Tekil Şahıs= *Sän yaz+ip+san, gör+ip+sän*

3. Tekil Şahıs= *Xu yaz+ip+ti, gör+ip+tü*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä yaz+ip+miz, gör+ip+miz*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä yaz+ip+sizla, gör+ip+sizlä*

3. Çoğul Şahıs= *Xula yaz+ip+tila, gör+ip+tilä*

Olumsuz şekli

Birinci tip duyulan geçmiş zaman olumsuz şekli *-ma/-mä* ekleriyle yapılır: *yaz+map+ti* “yazmamış”, *gör+mäp+ti* “görmemiş” (Abdullayev, 1961: 164).

II.2.2.2.1.4. Geniş Zaman

Geniş zaman: *-a/-y* ekiyle yapılır ve bu ek aynı zamanda gelecek zaman için de kullanılır.

1. Tekil Şahıs= *Män oqı:yman* “okurum”, *soriyman* “sorurum”

2. Tekil Şahıs= *Sän oqı:ysan, soriysan*

3. Tekil Şahıs= *Xu oqı:ydi, soriydi*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä oqı:ymiz, soriymiz*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä oqı:ysizla, soriysizla*

3. Çoğul Şahıs= *Xula oqı:ydila, soriydila* (Abdullayev, 1961: 167).

II.2.2.2.1.5. Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman: *-yatir* ekiyle yapılır.

1. Tekil Şahıs= *Män baryatirman, getyatirman* “gidiyorum”

2. Tekil Şahıs= *Sän baryatirsan, getyatirsan*

3. Tekil Şahıs= *Xu baryatir, getyatir*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä baryatirmiz, getyatirmiz*
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä baryatirsizla, getyatirsizla*
3. Çoğul Şahıs= *Xula baryatirla, getyatirla* (Abdullayev, 1961: 167).

II.2.2.2.1.6. Birinci Tip Gelecek Zaman

Birinci tip gelecek zaman: *-cak/-cäk* ekiyle yapılır. Bu zaman; kesinlik, yani işin mutlaka yapılacağını bildirir.

1. Tekil Şahıs= *Män görcäkmän* “göreceğim, *barcäkmän* “gideceğim”
2. Tekil Şahıs= *Sän görcäksän, barçaksan*
3. Tekil Şahıs= *Xu görcäk, barçak*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä görcäkmiz, barcäkmiz*
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä görcäksizlä, barcäkmizlä*
3. Çoğul Şahıs= *Xula görcäklä, barçakla* (Abdullayev, 1961: 168).

II.2.2.2.1.7. İkinci Tip Gelecek Zaman

İkinci tip gelecek zaman: *-ar (-r)* ekiyle yapılır. Bu zaman; şüpheli, işin yapıp yapılmayacağı kesin değil.

1. Tekil Şahıs= *Män bararman* “giderim belki”, *i:şlärmän* “çalışırım belki”
2. Tekil Şahıs= *Sän bararsan, i:şlärsän*
3. Tekil Şahıs= *Xu barar, i:şlär*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä bararmiz, i:şlärmiz*
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä bararsizla, i:şlärsizlä*
3. Çoğul Şahıs= *Xula bararla, i:şlärlä* (Abdullayev, 1961: 169).

II.2.2.2.2. Tasarlama Kipleri

II.2.2.2.2.1. Emir-İstek Kipi

1. Tekil Şahıs= *Män bariyn* “gideyim”, *gäliyn* “geleyim”
2. Tekil Şahıs= *Sän bar, gäl*
3. Tekil Şahıs= *Xu barsin, gälsin*
1. Çoğul Şahıs= *Bizlä barali, gäläli*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä bari:ηla, gälinηla*

3. Çoğul Şahıs= *Xula barsilla, gälsillä* (Abdullayev, 1961: 160).

II.2.2.2.1.1. Emir-İstek Kipi Olumsuz Şekli

1. Tekil Şahıs= *Män barmaηayin* “gitmeyeyim”, *gälmaηayin* “gelmeyeyim”

2. Tekil Şahıs= *Sän barma, gälma*

3. Tekil Şahıs= *Xu barmasin, gälmasin*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä barmaηaymiz, gälmäηäymiz*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä barmaηaysila, gälmäηäysilä*

3. Çoğul Şahıs= *Xula barmaηay, gälmäηäy* (Abdullayev, 1961: 161).

II.2.2.2.2. Birinci Tip İstek Kipi

Birinci tip istek kipi: *-ηay/ -ηi:y/ -gäy/ -yäy/ -yi* ekleri ile yapılır. Bu ekler eski Türkçede gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır.

1. Tekil Şahıs= *Män barηayman* “giderim”, *gälgäymän* “gelirim”

2. Tekil Şahıs= *Sän barηaysan, gälgäysän*

3. Tekil Şahıs= *Xu barηay, gälgäy*

1. Çoğul Şahıs= *Bizlä barηaymiz, gälgäymiz*

2. Çoğul Şahıs= *Sizlä barηaysila, gälgäysilä*

3. Çoğul Şahıs= *Xula barηayla, gälgäylä*

Bari:ysan-a, barηi:ysan, gälgäysän-ä, ya:r-ya:r,

Ävvälgädiyn me:rivan bolηi:ysan-a, ya:r-ya:r. (Türküden alıntı) (Abdullayev, 1961: 161).

II.2.2.2.3. İkinci Tip İstek Kipi

İkinci tip istek kipi: *-ηasi, -gäsä, -asi, -äsä* ekleriyle yapılır. Bu ekler eski Türkçede (*-Asi, -İsAr, -UsAr*) gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır.

1. Tekil Şahıs= *Män göräsım gäldi* “göresim geldi”, *oynaηasım gäldi* “oynayasım geldi”

2. Tekil Şahıs= *Sän göräsın gäldi, oynasä:η gäldi*

3. Tekil Şahıs= *Xu göräsi gäldi, oynayasi gäldi*
1. Çoğul Şahıs= *Bizlä göräsimiz gäldi, oynayasimiz gäldi*
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä göräsiñiz gäldi, oynayasi:ñiz gäldi*
3. Çoğul Şahıs= *Xula göräsiläri gäldi, oynayasilari gäldi* (Abdullayev, 1961: 170).

II.2.2.2.4. Şart Kipi

Şart kipi: -sa/-sä ekleriyle yapılır.

1. Tekil Şahıs= *Män barsam “gitsem”, gälsäm “gelsem”*
2. Tekil Şahıs= *Sän barsañ, gälsäñ*
3. Tekil Şahıs= *Xu barsa, gälsä*
1. Çoğul Şahıs= *Bizlä barsaq, gälsäk*
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä barsañi:zla, gälsäñizlä*
3. Çoğul Şahıs= *Xula barsala, gälsälä* (Abdullayev, 1961: 162).

II.2.2.2.5. Gereklilik Kipi

Gereklilik kipinde *gäräk* kelimesi kullanılarak, fiil kök veya gövdesine-(i)ş eki getirilir. -(i)ş ekine de iyelik ilâve edilir.

1. Tekil Şahıs= *Män bilişim gäräk “bilirmm lazım”*
2. Tekil Şahıs= *Sän bilişñ gäräk*
3. Tekil Şahıs= *Xu bilişi gäräk*
1. Çoğul Şahıs= *Bizlä bilişimiz gäräk*
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä bilişla gäräk*
3. Çoğul Şahıs= *Xula bilişim gäräk* (Abdullayev, 1961: 160).

II.2.2.2.3. Birleşik Çekim

II.2.2.2.3.1. Hikâye Birleşik Çekimi

II.2.2.2.3.1.1. Duyulan Geçmiş Zaman Hikâyesi

Duyulan geçmiş zaman hikâyesinde-(i)b zarf-fiili ekiyle e- ek-fiili kullanılır. – (i)b zarf-fiil eki, burada zaman eki olarak görev yapar. Zarf-fiilin /b/ harfi iki ünlü arasında kalırsa /v/ye dönüşür.

1. Tekil Şahıs= *Män barivädim* “gitmiştim”, *gälivädim* “gelmiştim”
2. Tekil Şahıs= *Sän barivädiñ, gälivädiñ*
3. Tekil Şahıs= *Xu barivädi, gälivädi*
1. Çoğul Şahıs= *Bizlä barivädik, gälivädik*
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä barivädiñizlä, gälivädiñizlä*
3. Çoğul Şahıs= *Xula barivädilä, gälivädilä* (Abdullayev, 1961: 165).

II.2.2.2.3.2. Rivayet Birleşik Çekimi

II.2.2.2.3.2.1. Duyulan Geçmiş Zamanın Rivayeti

Duyulan geçmiş zamanın rivayeti: -ib(b) zarf-fiili eki ve -miş/-miş ekiyle teşkil edilir.

- Tekil Şahıs= *Män görüpmişmän* “görmüşüm”, *qalipmişmän* “gelmişim”
2. Tekil Şahıs= *Sän görüpmişsän, qalipmişsän*
 3. Tekil Şahıs= *Xu görüpmiş, qalipmiş*
 1. Çoğul Şahıs= *Bizlä görüpmişmiz, qalipmişmiz*
 2. Çoğul Şahıs= *Sizlä görüpmişsiz, qalipmişsiz*
 3. Çoğul Şahıs= *Xula görüpmişlä, qalipmişlä* (Abdullayev, 1961: 166).

II.2.2.2.4. Fiil İşletme Ekleri

II.2.2.2.4.1. Sıfat-Fiil Ekleri

Özbekçenin Oğuz ağızlarında sıfat-fiil ekleri aşağıdaki gibidir;

-*yan/ -gün/ -qan/ -kün* ekleri geçmiş zamanı ifade eder: *bergän* “veren”, *algän* “alan”, *aqqan* “akan”.

Šaşqan qı:yz ärä varib yalčimas. “Acele eden kız kocadan yana yüzü gülmez.” (Atasözü)

-yatırğan eki şimdiki zamanı ifade eder: *Baryatırğan adam* “Gitmekte olan insan”.

Gelecek zamanı ifade etmek için üç tip sıfat-fiil eki mevcuttur:

- a) **-r/ -är/ -ar ekleri**; *aqar su* “akan su”, *uçar kuş* “uçan kuş”.
- b) **caq/ -cäk**: *Bolacaq bala burinnan bälli*. “Olacak çocuk önceden belli.”
- c) **doŷi:n**: *bardoŷi:n* “varacak”, *gälädoŷi:n* “gelecek” (Abdullayev, 1961: 172).

II.2.2.2.4.2. Zarf-Fiil Ekleri

Oğuz ağızlarında zarf fiil ekleri aşağıdaki gibidir:

-ib/ -ib/ -b: *gälib gördi* “gelip gördü”, *oqı:b boldi* “okuyup bitirdi”.

-a/ -ä -y ekleri: *Yürüy-yürüy hardim*. “Yürüye yürüye yorulдум”, *Oqı:y-oqı:y gözzim dü:nd.i* “Okuya okuya gözüm bulanık görmeye başladı.”

-inča/ -inča, -yınčä/ -yinča zamanı ifade eder: *alinča* “alınca”, *i:şläyinča* “çalışınca”, *barmayınča* “gitmeyince”.

-gänï/ -yänï, -ğani/ -qani amacı bildirir: *oqı:ğani getti* “okumaya gitti”, *göryänï gäldim* “görmeye geldim”.

gäli/-kälï, -ğali/ qali zamanı ifade etmek için kullanılır: *Ayam ärmüyäyä getkälï i:kkï yıl boldi*. “Ağabeyim askere gideli iki yıl oldu.” *Sänï görgälï nüççällï vaxla ötib getti*. “Seni görelî kaç yıllar geçti.” (Abdullayev, 1961: 172-173).

II.2.2.2.5. Fiillerde Soru Eki

Geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanın üçünde de fiilin soru şekli **-mi/ -mï** ekiyle yapılır ve bitişik yazılır. Fakat geniş zaman 3. tekil şahısa soru eki gelirse **-di/ -dï** ekleri düşer: *barami* “gider mi”, *gälämi* “gelir mi”, *verämä* “verir mi”.

II.2.2.2.6. Mastar Eki

Fiilin mastar hali **-maq/- mäk** ekleriyle yapılır. Hem eylem anlamı taşır hem ad gibi görev yaparlar.

- a) Mastar ekinin hâl ekleriyle kullanımı:

Qoñşı, qoñşidan ye:r turmaqni öryänipti. “Komşu, komşudan çapa yapmayı öğrenmiş.” (Ata Sözü) (Abdullayev, 1961: 159).

Xäy - xäy dämäkä gälidim, “Hay hay demeye geldim,

Qaymaq yemäkä gäldim. Kaymak yemeye geldim.

Qaymaq ädi ba:nam, Kaymak bir bahane,

Ya:rni görmäkä gäldim. Yarnı görmeye geldim.”

- b) Cümlede mastar eki hem özne hem de yüklem olabilir: *barib gälmäk* “gidip gelmek”, *arva minmäk* “araba kullanmak”, *salanib yürimäk* “sallanarak yürümek” (Abdullayev, 1961: 160).

II.2.2.2.7. Birleşik Fiiller

II.2.2.2.7.1. İsim+ Fiiller

İsim-fiiller: *qol qoymaq* “imza atmak”, *hî:zmät ätmäk* “hizmet etmek”.

II.2.2.2.7.2. Fiil+ Fiiller

Fiil+fiiller: *sölläb bädî* “konuşarak gitti”

Bol “ol”, *qal* “kal”, *čî:q* “çık”, *gör* “gör”, *bär* “ver”, *sur* “sür”, *ät* “et” gibi yardımcı fiiller hem kullanım hem de anlam bakımından Özbek yazı diliyle aynıdır. Fakat *gäl*, *qoy/ğay*, *vîl/vär* gibi yardımcı fiiller sadece ağızlarda karşımıza çıkmaktadır.

gäl

Eylemin sona ermeye yakın olduğunu bildirir: *bola gäldi* “olmaya yakın”.

vîl (bi:l)

Eylemi yapmaya gücü yetmek anlamını içerir. Özbek yazı dilinde ekin karşılığı ise *ol>äl*: *gälävildim* “gelebildim”, *i:şliyvîlmädîñizlä* “çalışamadınız” (Abdullayev, 1961: 171).

II.3. Kelime Türleri

II.3.1. Sıfatlar

II.3.1.1. Sayı Sıfatları

II.3.1.1.1. Asıl Sayı Sıfatları

Asıl sayı sıfatları şu şekildedir: *bi:r* “bir”, *i:kkî* “iki”, *uç* “üç”, *dört* “dört”, *beş* “beş”, *alti* “altı”, *yeddi* “yedi”, *säkkis* “sekiz”, *doqqî:s* “dokuz”, *on* “on”, *ombîr* “on bir”, *on i:kkî* “on iki”, *onnuç* “on üç”, *on dört* “on dört”, *ombeş* “on beş”, *on alti* “on altı”, *on yeddi* “on yedi”, *on säkkis* “on sekiz”, *on doqqî:s* “on dokuz”, *yüyirmä*

“yirmi”, *ottis* “otuz”, *qī:rq* “kırk”, *älli* “elli”, *altmish* “altmış”, *yetmish* “yetmiş”, *säxsän* “seksen”, *dohsan* “doksan”, *yuz* “yüz”, *mīñ* “bin”.

II.3.1.1.2. Sıra Sayı Sıfatları

Özbekçede sayı adlarından-(i)*nchi* ekiyle kurulan ve sıra kavramı bildiren sıfatlardır. Oğuz ağızlarında sıra sayı sıfatı- *ıccı* / -*nci* – *ıccı* ekleri ile kurulur: *birinci* “birinci”, *oninci* “onuncu”, *ällinci* “ellinci”.

Ayrıca sıra sayı sıfatlarında bazen -*länci* eki de kullanılmaktadır. Fakat kullanım alanı sınırlıdır: *dörtlänci* *kali:ş* “dört numaralı lastik ayakkabı”, *qī:rqlancı* *tütä* “kırk numaralı ip” (Abdullayev, 1961: 159).

II.3.2. Zamirler

II.3.2.1. Şahıs Zamirleri

1. Tekil Şahıs= *Män* “Ben”
2. Tekil Şahıs= *Sän* “Sen”,
3. Tekil Şahıs= *Xu* “O”,
1. Çoğul Şahıs= *Bizlä* “Biz”,
2. Çoğul Şahıs= *Sizlä* “Siz”,
3. Çoğul Şahıs= *Xula* “Onlar”.

II.3.2.2. İşaret Zamirleri

Özbekçenin Oğuz ağızlarında işaret zamirleri: *bu* “bu”, *şu* “şu”, *hu* “o”, *oşa* “onlar”, *anşu* “işte bu”, *i:nşu* “işte şu”.

II.3.2.3. Soru Zamirleri

Özbekçenin Oğuz ağızlarında soru zamirleri: *kim* “kim”, *nä* “ne”, *navi* “ne”, *nıçik* “ne için”, *qassi* “hangi”, *ne:rä* “nereye”, *nıçčä* “ne kadar”, *nevčün* “ne için”, *näyä* “niye”.

Örnekler:

<i>Kim sanä navi dädi?</i>	“Kim sana ne dedi?”
<i>Vu kişi kimijiz boladi?</i>	“Bu kişi kiminiz oluyor?”
<i>Nıçčä a:dam?</i>	“Kaç kişi?”

II.3.2.4. Belirsizlik Zamirleri

Belirsizlik zamirleri: *bütün* “tümü”, *bari* “herkes” *xämmä // xämmäçiki // cämisi* “hepsi”, *xeç kım // yeşkım* “hiç kimse”, *xeş nässä // yeštämä* “hiçbir şey”, *biräv* “biri”, *birnässä* “bir şey”, *allaki:m* “birisi”, *ki:mdi:r* “birileri”, *allani:ma* “bir şey”.

Örnekler:

Adamlani xämmäçiki yejnalsi:n. “İnsanların hepsi toplansın.”

Romalimni yu:dim, särdim güllärä, “Eşarbımı yıkadım, serdim çiçeklere,

Romal appäripsis ällä kimlärä.. Eşarp almışsınız birilerine...”

(Abdullayev, 1961: 158).

II.3.3. Zarflar

II.3.3.1. Zaman Zarfları

Zaman zarfları: *büyün* “bugün”, *e:r* “erken”, *geç* “geç”, *ahşam* “akşam”, *ärtän* “yarın”, *gündiz* “gündüz”, *bayaqtan* “henüz”, *birdiyn // dayima //xärvah* “her zaman”, *i:ndi //xazir* “şimdi”, *bü:rgün* “bir gün”, *yañaldan* “az önce”, *biltir //ötkä yıl* “geçen sene”, *osi:n* “sonra”, *geštä* “akşamleyin”, *gündä* “her gün” .

II.3.3.2. Yer Zarfları

Yer zarfları: *munda* “bunda”, *şunda* “şunda”, *vunda* “onda”, *ba:na // be:rä* “bu tarafa”, *şuya:na* “şu tarafa”, *şö:rä* “şuraya”, *xö:rä* “oraya”, *be:rdän* “buradan”, *şö:rdän* “şuradan”, *xö:rädan* “oradan”, *alistan // uzaqtan* “uzaktan”, *yaqında* “yakında”, *pästä* “altta”, *yuqarında* “yukarıda”.

II.3.3.3. Durum Zarfları

Durum zarfları: *te:z* “çabuk”, *çaqqan* “kıvrak”, *mu:t* “boşuna”, *şündätip* “şöyle”, *birdän* “birden”, *zo:rya* “güç bela” , *mindiy* “böyle”, *xundiy* “öyle”, *astan* “yavaş”, *toxtavsiz* “durmadan”, *yayav //piyada* “yaya”, *oñay* “kolay” , *qı:yı:n* “zor” (Abdullayev, 1961: 173).

II.3.3.4. Miktar Zarfları

Derece-Miktar Zarfları

Derece-miktar zarfları: *köp* “fazla”, *az* “az”, *dim* “çok” *pi:tä* “azıcık”, *dī:nnaqdi:y* “tırnak kadar”, *šunčalli:* “o kadar”, *qančalli:* “ne kadar” (Abdullayev, 1961: 174).

II.4. Edatlar

Özbekçenin Oğuz ağızlarında edatlar: *vilän* “ile”, *üçin* “için”, *görä* “göre”, *yana* “taraf”, *iläri* “ileri”, *ävväl* “evvel”, *geyin* “sonra”, *bäri* “bu tarafa”, *başqa* “başka”, *arqa* “arka”, *orta* “orta”, *tarap* “taraf”, *ara* “ara”, *i:č* “iç”, *deš* “dış”, *ast* “alt”, *üst* “üst”, *däpä* “tepe”, *doğri* “doğru” (Abdullayev, 1961: 154).

Özbek yazı dilindeki *kabi*, *si:ngari* “gibi” edatları yerine Oğuz ağızlarında - *dīyn/-diyn*, *qadar* “kadar” edatı yerine ise -*čän/ -čänli* ekleri kullanılmaktadır: *sä:t ona čälli* “saat ona kadar”, *šä:räčän* “şehir kadar”.

II.4.1. Bağlaçlar

Özbekçenin Oğuz ağızlarında bağlaçlar: *xäm* “hem”, *xämdäsä* “hem de”, *dañ/dä* “da/de”, *yo* “yahut”, *yoki* “veya”, *lekin* “fakat”, *ammo lekin* “ama fakat”, *ne...nä* “ne...ne”, *čunki* “çünkü”, *šuni:η uçun* “onun için” (Abdullayev, 1961: 176).

II.4.2. Ünlemler

II.4.2.1. Seslenme Ünlemleri

İ:bi:/ i:biyey, *vah*, *vahey*, *xav*, *vah-vah*, *pa*, *pax*, *ah*, *ax-ax*, *uxx*, *uff*.

Tavukları çağırmak için *tü-tü*, kovmak için *kış-kış*; köpeği çağırmak için *box-box*, kovmak için *yit*; köpek yavrusunu çağırmak için *küç-küç*; kediyi çağırmak için *pış-pış*, kovmak için *pışt*; atı çağırmak için *māx-māx*, kovmak için; *čux/čuv*, durdurmak için *dirr*; eşeği çağırmak için *bex-bex*, kovmak için: *qī:h / ī:h*, durdurmak için *i:šš*; sıpayı çağırmak için *kür-kür* (Abdullayev, 1961: 176).

II.5. Söz Varlığı

Özbek Türkçesinin Oğuz grubunda söz varlığı, genel olarak Türkçe kelimelerden oluşmaktadır. Ayrıca Özbek Türkçesinin diğer ağızlarında olduğu gibi Oğuz ağızlarında da Arap, Fars ve Avrupa dillerine ait kelimeler mevcuttur.

Oğuz ağızlarının kelime hazinesinde yazı dilinde olmayıp tarihi kaynaklarda geçen kelimelerin olması oldukça ilgi çekicidir.

Türkolog V. İ. Aslonov'a göre XI. yüz yılın büyük bilim insanı Kâşgarlı Mahmud'un "*Dîvânu Lugâti't-Türk*", eserinde geçen 8000 kelimedenden 5000'ni günümüzde kullanılmaktadır. Söz konusu kelimeler Oğuz ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır.

Oğuz Grubu (Hive Ağzı)	Dîvânu Lugâti't-Türk	Türkiye Türkçesi
e:ş	e:ş 1.81	eş
öŋ	öŋ 1.30	ön
ömgän	ömgän,142	gerdan
atî:z	atî:z	ekin meydanı
qapî:	qapî: 1,166	kapı
čari:k	čaruq 1,166	ayak kabı
čanak	čanaq	čanak
qavuuq	qavuuq 1,171	kabuk
yülün	yülün, 30	omurilik
čöräk	čöräk 1,367	çörek
taman	taman 1,381	çuvaldız
čî: qan	čî: qan 1,381	kız arkadaş
buz	buz 134	buz
sečä	sečä 238	serçe
qari:nca	qari:nca 385	karınca

(Madrahimov, 1999:13).

Tefsir, hadis, kelâm, dil ve edebiyat âlimi Ebu'l-Kâsım ibn Muhammed az-Zemahşerî'nin kaleme aldığı “*Muḳaddimetü'l-edeb*” sözlüğünde geçen Oğuzca kelimeler:

Oğuz Grubu (Hive Ağzı)	Muḳaddimetü'l-edeb	Türkiye Türkçesi
baydaş	baydaş	bağdaş
bayî:r	bayî:r	kara ciğer
bi:çqî:	bi:çqî:	el testere
gädi:k	gädi:k	yüklem
doᅇ	doᅇmaq	donmak
doᅇi:z	doᅇi:z	domuz
e:t	e:t	et
öküz	öküz	öküz
çoqmar	çoqmar	dayak
yumurta	yumurtqa	yumurta
uşoq	uşaq	ufak

(Madrahimov, 1999:14)

XIV. yüzyıla ait “*Muhabbetname*” ve “*Hüsrev ve Şirin*” eserlerinde geçen ve günümüzde Oğuz ağızlarında kullanılan kelimeler:

Oğuz Grubu (Hive Ağzı)	Hüsrev ve Şirin	Muhabbetname	Türkiye Türkçesi
äki:n	äki:n	äki:n	êkin

äl	äl, äli:k	äl	el
äk	äk	äk	ek
äri:	äri:	äri:	arı
ätäk	ätäk	ätäk	etek
älli:	älli:	älli:	elli
avuč	avuč	avuč	avuç
yüzük	yüzük	yüzük	yüzük
yülük	yülük	yülük	ilic
xi:nci:	xi:nci:	xi:nci:	inci
i:si:rya	i:si:rya	i:si:rya	küpe

(Madrahimov, 1999:14).

Oğuz grubu ağızları, söz varlığının niteliği bakımından da Özbekistan'daki diğer ağızlardan ayrılır.

Oğuz ağızlarında yazı dilinden daha çok günümüzde Türk lehçelerinin Oğuz Grubu olarak nitelendirdiğimiz Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagauz Türkçesinde kullanılan kelimeler ufak ses farklılıklarıyla Oğuz ağızlarında bolca karşımıza çıkmaktadır.

II.5.1. A Harfi

abas (Türkm. Az.) “faydasız”, *abbas* (Türkm. Az.) “para birimi”, *abdal* (Az.) “aptal”, *abzal* (Türkm. Az.) “daha iyi” (Madrahimov, 1999: 31), *a:d* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “ad” (Şoabdurahmonov, 1971: 23) *a:dim* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “adım” (Madrahimov, 1999: 34), *adi:l* (Tr. Türkm. Az.) “adil” (Cumaniozov, 2019: 7), *avuč* (Türkm. Tr. Gag. Az.) “avuç”, (Madrahimov, 1999: 32), *a:γ* (Türkm. e.Tr.) “ağ” (Madrahimov, 1999: 32), *aγač* (Türkm. Az. Tr.) (Abdullayev, 1961: 16), *aydi:n* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “aydın”, *ayī:q* (Türkm. Tr. Gag.) “ayık” (Abdullayev, 1961: 17), *aγzači:k* (Az.) “yemeğin bir çeşidi” (Madrahimov, 1999: 32), *ayī:zli:* (Az.) “sözü

geçen kimse”, *aymaq* (e.Tr. Türkm.) “ağmak”, *adayli:* (e.Tr. Türkm.) “nişanlı”, *adaylamaq* (Türk. Az.) “nişanlamak”, *adaq-adaq* (Türk. E. Tr. Az.) “bebeğin ilk adımı”, *adamaq* (Gag. Türkm. e. Tr.) “adamak”, *adaş* (Az. Türkm. e.Tr. Gag.) “adaş”, *a:dli:* (Az. Gag. Türkm. Tr.), *adi:qqan* (e.Tr.) “meşhur” (Madrahimov, 1999: 33), *a:di:m* (Az. Türkm. Gag. Tr.) “adım” (Madrahimov, 1999: 34), *a:ci:* (Türkm. Az. Tr. Gag.) “acı” (Abdullayev, 1961: 21), *azyi:n* (Türkm.) “kavunun bir çeşidi”, *azi:k* (Türkm.) “erzak”, *azman* (Türkm. Az. Tr.) “kısırlaştırılmış hayvan” (Madrahimov, 1999:34), *azuv* (Az. e.Tr. Türkm.) “azı diş”, *a:ya* (Türkm.) “esirgemek”, *ayaz* (Az. Tr.) “ayaz”, *ayaqlaşmaq* (Türkm.) “hayvan kesince bir ayaktan paylaşmak” (Madrahimov, 1999: 35), *ayna* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “ayna”, *ayra* (Türkm. Az. Tr.) “ayrılık”, *ayri:* (Türkm. Tr.) “ayrı” (Madrahimov, 1999: 37), *ayi:Imaq* (Az. Türkm. Tr.) “ayılmak” (Şoabdurahmonov, 1971: 15), *alčaq* (Az. Gag. Tr.) “alçak” (Şoabdurahmonov, 1971: 18), *alañ* (Türkm.) “yükseklik”, *ali:şti:rmoq* (Türkm. Tr.) “alıştırmak” (Madrahimov, 1999: 38), *andi:maq* (e.Tr.) “gizlice dinlemek” (Madrahimov, 1999:39), *añarmaq* (Tr. Türkm.) “anlamak” (Abdullayev, 1961: 18), *añlamaq* (Az. Tr. Türkm.) “anlamak”, *añri:* (Az.) “daha öte”, *añşi:rmoq* (Az.) “daha iyi anlamak” (Madrahimov, 1999: 40), *ahşam* (Az. Gag. Tr.) “ahşam” (Şoabdurahmonov, 1971: 22), *arayi:ş* (Türkm.), “asayış” (Madrahimov, 1999: 40), *arva* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “araba”, *arca* (Türkm. Tr.) “sandık”, *ari:tmaq* (Türkm. Tr.) “arıtmak”, *ari:ş* (Türkm. Gag. e.Tr.) “şaft”, *arqayı:n* (Az. Türkm.) “rahat”, *arqadaş* (Az. Gag. Tr.) “arkadaş” (Madrahimov, 1999: 41), *asi:γ* (e.Tr.) “kâr”, *asi:y* (Az. Türkm.) “suçlu”, *asi:l* (Az. Tr. Türkm.) “asıl” (Madrahimov, 1999: 42), *atav* (e. Tr.), *atayı:z* (Türkm.) “pense”, *atanaq* (Türkm.) “kare kare” (Madrahimov, 1999: 43), *axti:q* (Türkm. e.Tr.) “torun”, *aşaq* (Türkm. Gag. Tr.) “aşağı”, *aşi:rma* (Az. Türkm.) “tepelik” (Madrahimov, 1999:4).

II.5.2. Ä Harfi

äbä (Tr.) “ebe”, *ävrät* (Tr. Az.) “avrat” (Şoabdurahmonov, 1971: 379), *ädi:k* (Türkm. e.Tr.) “çizme” (Madrahimov, 1999: 45), *äksi:nä* (Az. Tr.) “aksine”, *äl* (Az. Türkm. Tr.) “el” (Madrahimov, 1999: 16), *ämgäk* (Az. Türkm. e.Tr.) (Madrahimov, 1999: 47), *äñsä* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “ense”, *är* (Az. Türkm.) “koca”, *äri:k* (Az. Türkm.) “kayısı” (Madrahimov, 1999:48).

II.5.3. B Harfi

baydaş (Az. Türkm. Tr. e. Tr.) “bağdaş”, *bayi:r* (Az. Türkm.) “kara ciğer”, *badya* (Az. Tr.) “badya” (Madrahimov, 1999: 49), *ba:c* (Az.) “vergi, toplama”, *baca* (Türkm.) “bacanak”, *bazarli:k* (Az.) “pazar günü yapılacak yemek çeşidi”, *bayaqi:* (Az.) “önceki” (Madrahimov, 1999: 50), *bal* (Az. Türkm. Gag. Tr.) “bal”, *baldaq* (Türkm. e.Tr.) “sap”, *baldi:z* (Az. Gag. Tr.) “baldız”, *baldi:r* (Az. Türkm. Gag.) “baldır” (Madrahimov, 1999: 51), *bari:şmaq* (Az. Gag. Tr.) “barışmak”, *başarmaq* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “başarmak” (Abdullayev, 1961: 26), *bäväk* (e.Tr. Türkm.) “bebek”, *bäkrä* (Türkm.) “balığın bir çeşidi”, *bälli:* (Az. Türkm. Tr.) “belli”, *bäräk* (Türkm. e.Tr.) “börek” (Madrahimov, 1999: 52), *bi:rä* (Az. Gag. Türkm. e.Tr.) “pire” (Madrahimov, 1999: 53), *bi:rpara* (Az.) “bazı”, *bī:lazi:k* (Az. Türkm. Tr.) “bilezik”, *bī:rav* (Türkm.) “biri” (Madrahimov, 1999: 54), *bī:çqi:* (Türkm.) “testere”, *bī:çmaq* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “biçmek” (Abdullayev, 1961: 28), *bosaya* (Türkm.) “kapı girişi”, *botqa* (Türkm.) “sıvı çamur” (Madrahimov, 1999: 54), *böli:k* (Türkm.) “parça”, *bu:z* (Az. Türkm. Tr.) “buz”, *buyaz* (Türkm.) “hamile” (Madrahimov, 1999: 55), *büvät* (Türkm.) “baray” (Madrahimov, 1999: 56), *bulaşti:rmoq* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “bulaştırmak” (Cumaniozov, 2019: 11), *buğça* (Tr.) “bohça”, *buğra* (Türkm. Tr.) “buğra”, *budaq* (Az. Gag. Tr.) “budak” (Madrahimov, 1999: 56), *bulaşi:q* (Tr. Gag.) “bulaşık” (Abdullayev, 1961: 29), *burç* (Türkm.) “kara biber”, *büvät* (Türkm. e.Tr.) “engel”, *bütäv* (Türkm. e.Tr.) “tüm” (Madrahimov, 1999: 57).

II.5.3. G Harfi

gavah (Az. Türkm. Tr.) “kabak”, *gädäm* (Türkm.) “hırslı”, *gädi:k* (Türkm. e.Tr.) “çukur” (Madrahimov, 1999: 59), *gäşi:r* (Türkm. e.Tr.) “sebze” (Madrahimov, 1999: 60), *gälmäk* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “gelmek”, *gäli:n* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “gelin” (Abdullayev, 1961: 31), *gäzmäk* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “gezmek”, *geçi:* (Tr. Türkm. Az.) “keçi” (Cumaniozov, 2019: 13), *gävärcin* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “güvercin” (Şoabdurahmonov, 1971: 63), *ge:ce* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “gece” (Abdullayev, 1961: 32), *gübürülenmek* (Türkm.) “böbürlenmek”, *gözenek* (Tr.) “gözenek” (Cumaniozov, 2019: 14), *güllī:kçi:* (Türkm.) “gündelikçi”, *günarta* (Az. Türkm.) “öglen” (Madrahimov, 1999: 61), *gözli:k* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “gözlük” (Madrahimov, 1999: 62), *gi:zlämäk* (Az. Tr. Türkm.) “gizlemek” (Şoabdurahmonov, 1971: 67), *gözlämäk* (Az. Tr. Türkm.) “gözmek” (Şoabdurahmonov, 1971: 68).

γ (g’)

γoz (e.Tr. Türkm.) “ceviz” , γoç (Türkm. Tr.) “koç” (Madrahimov, 1999: 66)

v.s.

II.5.3. D Harfi

dav (Az. Gag. Türkm. Tr.) “dev”, (Şoabdurahmonov, 1971: 76) *dayamaq* (Az. Gag. Tr.) “dayamak” (Şoabdurahmonov, 1971: 76), *dava* (Türkm.) “muska”, *day* (Türkm. Tr.) “dağ” (Madrahimov, 1999: 66), *dayi:lmaq* (Az. Tr.) “dağılmak” (Madrahimov, 1999: 67), *dayani:qlı:* (Az. Gag. Tr.) “dayanıklı”, *dayanç* (Tr.) “dayanç” (Madrahimov, 1999: 67), *da:yi:* (Tr. Türkm. Az.) “dayı”, *dal* (Gag.Tr.) “dal”, *damar* (Gag. Az. Tr.) “damar” (Abdullayev, 1961: 35), *damat* (Tr. Türkm. Az.) “damat” (Şoabdurahmonov, 1971: 340), *dayamaq* (Az. Gag. Tr.) “dayamak” (Madrahimov, 1999: 67), *dari:* (Tr. Türkm.) “dari”, *däväk* (Türkm.) “hasat” (Madrahimov, 1999:69), *däli:* (Az. Türkm. Gag.) “takintili”, *dämi:r* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “demir” (Cumaniozov, 2019: 15), *dänä* (Az. Türkm. Tr.) “tane” (Madrahimov, 1999: 71), *däymäk* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “değmek”, *däj* (Az. Türkm. Tr.) “denk”, *däpä* (Türkm.) “tepe”, *däpmäk* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “tepmek”, *däräk* (Türkm.) “kavak” (Abdullayev, 1961: 36), *deyi:şmä* (Az. Türkm.) “şakalaşmak” (Abdullayev, 1961: 36), *deyi:şmäk* (Tr. Türkm.) “değişmek”, *diya* (Türkm.) “deve”, *di:länmək* (Az. Gag. Tr.) “dilenmek” (Abdullayev, 1961: 37), *di:nç* (Gag. Tr.) “dinç”, *dī:nnaq* (Az. Türkm.) “tırnak”, *doŋ* (Gag. Tr.) “don”, *doymaq* (Az. Tük. Tr.) “doğmak” (Abdullayev, 1961: 38), *di:z* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “diz” (Cumaniozov, 2019: 7), *diyir* (Türkm.) “toprak sürahi” (Madrahimov, 1999:1), *di:yi:rman* (Az. Türkm. Tr.) “değirmen” (Abdullayev, 1961: 16), *di:k* (Az. Gag. Tük. Tr.) “dik”, *di:kälmäk* (Tr.) “diklemek” (Madrahimov, 1999: 73), *di:l* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “dil” (Madrahimov, 1999: 73), *di:lmälämäk* (Az. Gag. Türkm.Tr.) “dilimlemek”, *di:ş* (Az. Gag. Tük. Tr.) “diş” (Madrahimov, 1999: 74), *dovri:nmaq* (Türkm.) “surat asmak” (Madrahimov, 1999: 75), *dodaq* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “dudak” (Cumaniozov, 2019: 17), *do:li* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “dolu”, *duymak* (Tr. Az. Gag. Türkm.) “duymak”, *durmaq* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “durmak” (Cumaniozov, 2019: 18), *doŋi:z* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “domuz” (Madrahimov, 1999: 76), *dolanmaq* (Az. Tr. Türkm.) “dolanmak” (Şoabdurahmonov, 1971: 88), *dökmäk* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “dökmek” (Madrahimov, 1999: 76), *dönäk* (Az. Gag. Tr.) “dönek” (Madrahimov, 1999: 77), *dönmäk* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “dönmek”, *döşäk* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “döşek” (Abdullayev, 1961: 39), *dörämäk* (Türkm.) “doğmak”, *döş* (Az. Türkm. Tr.) “döş”

(Madrahimov, 1999: 77), *döşämäk* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “döşemek” (Madrahimov, 1999: 78), *döşi:k* (Az. Türkm.) “deşik” (Cumaniozov, 2019: 19), *dudkäs* (Az.) “baca”, *düzi:y* (Türkm.) “şapka süsü” (Madrahimov, 1999: 79), *düyül* (e.Tr.) “deşil” (Madrahimov, 1999: 80), *dü:di:k* (Az. Gag. Tr.) “düdük”, *düş* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “düş”, *düzmək* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “dizmek”, *düymä* (Az. Tr.) “dügme” (Abdullayev, 1961: 40), *deymək* (Az. Tr. Türkm.) “değmek”, *deri* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “deri” (Madrahimov, 1999: 72), *di:yri:* (Az. Türkm. Tr.) “diri” (Madrahimov, 1999: 73), *doγri:* (Az. Türkm. Tr.) “doğru” (Madrahimov, 1999: 75), *du:z:* (Az. Gag.Tr.) “düz” (Şoabdurahmonov, 1971: 93).

II.5.3. E Harfi

elti (Tr. Türkm. Az.) “elti” (Şoabdurahmonov, 1971:141), *egärmäk* (Türkm. Az.) “peşinden gitmek”, *eyär* (Az. Türkm. Tr.) “eğer”, *eyi* (Tr.) “iyi” (Madrahimov, 1999:81), *e:r* (Az.) “erken”, *e:t* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “et”, *e:ş* (Az. Tr. Gag.) “eş” (Madrahimov, 1999:82) .

II.5.3. C Harfi

cöci:k (Gag.Tr. Az.) “çocuk”, *corap* (Az. Gag. Tr. Tük.) “çorap” (Madrahimov, 1999:85).

II.5.3. İ: Harfi

i:nanč (Tr. Gag. Türkm. Az.) “inanç” (Madrahimov, 1999:85), *i:nna* (Az. Tr. Türkm.) “iğne” (Cumaniozov, 2019: 25), *i:ri:* (Az. Tr. Türkm.) “iri” (Cumaniozov, 2019: 26), *i:ri:η* (Gag. Tr. Türkm.) “irin” (Madrahimov, 1999: 91), *i:stämäk* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “istemek”, *itälämäk* (Az. Gag. Tr.) “itelemek” (Madrahimov, 1999:92), *i:čan* (Az. Gag. Türkm.) “içeri” (Madrahimov, 1999: 93), *iläri:* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “ileri” (Şoabdurahmonov, 1971: 115), *inmək* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “inmek” (Şoabdurahmonov, 1971: 116), *i:dä* (Tr. Türkm. Az.) “iğde” (Şoabdurahmonov, 1971: 119).

II.5.3. Y Harfi

yabı (e.Tr. Türkm.) “atın bir çeşidi”, *ya:ba* (Tr. Gag. Tük. Az.) “yaba”, *yavan* (e.Tr. Az. Tr.) “yaban” (Madrahimov, 1999: 93), *yaγi:* (e.Tr. Az. Tük.) “düşman” (Madrahimov, 1999: 94), *yaγi:ş* (Az.Türkm. Tr) “yağış” (Şoabdurahmonov, 1971: 124), *yazyi:t* (Tr. Türkm.) “yazgi”, *yazi:q* (Az. Gag. Tr.) “yazık”, *yazmaq* (Tr.

Az. Türkm.) “yazmak” (Madrahimov, 1999: 94), *yatay* (Az. Gag. Tr.) “yatak”, *yantaşmaq* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “yanaşmaq”, *yaraşı:γli* (Az. Gag. Tr.) “yakışmaq”, *yañi:hmaq* (Tr. Az. Türkm.) “yanılmak” (Abdullayev, 1961: 51), *yakalamaq* (Az. Tr.) “yakalamak” (Madrahimov, 1999: 95), *yalvarmaq* (Tr. Az. Gag. Tük.) “yalvarmak”, *yalı:η* (Az. Tr. Gag.) “yalın” (Madrahimov, 1999: 95), *yas* (Gag. Tr.) “yas” (Madrahimov, 1999: 97), *yaşulli:* (Türkm.) “yaşlı” (Madrahimov, 1999: 97), *ya:rı:* (Tr. Türkm. Gag.) “yarı” (Şoabdurahmonov, 1971: 127), *yıqmaq* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “yıkmaq” (Şoabdurahmonov, 1971: 133), *yı:ldi:rı:m* (Tr. Az. Türk.) “yıldırım” (Madrahimov, 1999: 98), *yı:mı:rta* (Az. Tr. Türkm.) “yumurta”, *yı:p* (Türkm.) “ip”, *yoyi:n* (Az. Tr.) “yoğun” (Madrahimov, 1999: 99), *yı:mri:q* (Tr. Gag. Az. Tük.) “yumruk” (Abdullayev, 1961: 53), *yormak* (Tr.) “yorumlamak”, *yüzik* (Az. Türkm. Tr.) “yüzük”, *yüzmäk* (Az. Türkm. Tr.) (Abdullayev, 1961: 54), *yopraq* (Tr. Gag. Az. Türkm.) “yaprak” (Madrahimov, 1999: 97), *yön* (Az. Tr. Türkm.) “yün” (Şoabdurahmonov, 1971: 136).

II.5.3. K Harfi

ka:sa (Az. Türkm. Tr.) “kase” (Abdullayev, 1961: 55), *ki:lt* (Gag. Tr.) “kilit” (Şoabdurahmonov, 1971: 146), *kömäk* (Az. Türkm.) “yardım” (Abdullayev, 1961: 57), *käpča* (Tr.) “kepçe” (Abdullayev, 1961: 16), *ki:rpi:* (Az. Ga. Tr. Tük.) “kirpi” (Madrahimov, 1999: 104), *köpäk* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “köpek” (Madrahimov, 1999: 105), *köri:k* (Tr. Gag.) “kürk” (Madrahimov, 1999: 106), *kürrä* (Türkm.) “sıpa” (Madrahimov, 1999:107).

II.5.3. Q Harfi

qayı:n (Tr. Türkm. Az.) “kayın” (Şoabdurahmonov, 1971: 346), *qala* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “kale” (Şoabdurahmonov, 1971: 155), *qarmiz* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “karpuz” (Abdullayev, 1961: 60), *qapaq* (e. Tr. Tr. Az. Gag.) “kabak”, *qapı:* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “kapı”, *qapı:hmaq* (Az. Tr.) “kapılmak” (Madrahimov, 1999: 111), *qardaş* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “kardeş”, *qarındaş* (e.Tr.) “kız kardeş” (Şoabdurahmonov, 1971: 375), *qari:nca* (Tr. Türkm. Gag.) “karnca”, *qari:ş* (Az. Tr. Türkm. Gag.) “karış” (Madrahimov, 1999: 112), *qavuşmaq* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “kavuşmaq” (Şoabdurahmonov, 1971: 153), *qı:yşı:q* (Türkm.) “eğri”, *qı:ray* (Türkm.) “kenar” (Madrahimov, 1999: 114), *qoç* (Türkm. Tr. Az.) “koç”, *qoşant* (Az. Türkm.) “düğün hediyesi”, *quv* (Türkm. Tr.) “kuğu” (Madrahimov, 1999: 117), *qopmaq* (Az.

Gag. Tr.) “kopmak” (Abdullayev, 1961: 62), *quduz* (Gag. Türkm. Tr.) “kuduz”, *quyi:* (Türk. Az. Tr.) “kuyu”, *qundaq* (Az. Türkm. Tr.) “kundak”, *qursaq* (az. Türkm. e. Tr.) “karın” (Madrahimov, 1999: 118), *qudirmaq* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “kudurmak”, *qu:caq* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “kucak” (Abdullayev, 1961: 63).

II.5.3. L Harfi

lavaş (Türkm. Tr. Az.) “lavaş” (Madrahimov, 1999: 119), *läbläbi:* (Az. Tr.) “leblebi” (Şoabdurahmonov, 1971: 15).

II.5.3. M Harfi

maññal (Tr. Türk.) “mangal”, *mañlay* (e.Tr. Türkm.) “alın”, *meyi:n* (Türkm. Tr. Az.) “beyin” (Madrahimov, 1999: 125), *mextar* (Tr.) “mehtar” (Cumaniozov, 2019: 32).

II.5.3. N Harfi

näl (Türkm. Az. Tr. Gag.) “nal” (Cumaniozov, 2019: 35), *nelli:* “(Türkm. Tr.) “nereli”, *nerä* (Tr. Türkm.) “nereye” (Madrahimov, 1999:1), *nerdä* (Tr. Türkm.) “nerede” (Madrahimov, 1999:131), *näy* (Tr.) “ney”, *näyä* (Tr. Az.) “niye” (Abdullayev, 1961:69).

II.5.3. O Harfi

ovmak (Tr. Az.) “ovmak”, *ovuz* (Türkm.) “ağız”, *ovunmaq* (Tr. Az.) “avunmak” (Madrahimov, 1999: 133), *ovuč* (Tr. Gag. Az. Türkm.) “avuç” (Abdullayev, 1961: 70), *odi:n* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “odun”, *oyi:nci:k* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “oyuncak” (Madrahimov, 1999: 134), *ocaq* (Az. Türkm. Gag. Tr.) “ocak” (Abdullayev, 1961: 70), *oyanmaq* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “uyanmak” (Abdullayev, 1961: 71), *otay* (Az. Gag. e. Tr. Türkm.) “otağ” (Madrahimov, 1999: 136).

II.5.3. Ö Harfi

öcäk (Türkm.) “buzağ” (Madrahimov, 1999: 137), *öki:z* (Az.Tr. Türkm. Gag.) “öküz”, *öksirik* (Az.Türkm. Tr.) “öksürük”, *ömür* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “ömür”, *örmäk* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “örmek” (Abdullayev, 1961: 72), *ölçäy* (Az. Tr. Türkm.) “ölçek”, *öñ* (Az. Tr. Türkm.) “ön”, *öñli:k* (Az. Tr. Türkm.) “önlük”, *örä* (Türkm.) “sütün”, *örtmäk* (Az. Tr. Türkm.) “örtmek” (Madrahimov, 1999: 138).

II.5.3. P Harfi

pari:ldamaq (Tr. Türkm. Az.) “parıldamak” (Şoabdurahmonov, 1971: 209), *paylaşmaq* (Gag. Tr. Türkm.) “paylaşmak”, *pamir:k* (Az.Tr. Türkm. Gag.) “pamuk” (Madrahimov, 1999: 141), *peşki:r* (Gag. Tr.) “peşkir”, *pi:ti:raq* (Tr.) “pitirak” (Madrahimov, 1999: 144), *pislik* (Gag. Tr.) “pislik” (Abdullayev, 1961: 75), *pi:şi:k* (Az. Gag. Türkm.) “kedi, pisik” (Cumaniozov, 2019: 40).

II.5.3. S Harfi

sari:ncaq (Tr. Türkm. Az.) “salıncak”, *sarsir:hmaq* (Tr. Türkm. Gag.) “sarsılmak”, (Şoabdurahmonov, 1971: 230), *sallanmaq* (Gag. Tr.) “sallanmak” (Abdullayev, 1961: 78), *sayir:r* (Az. Türkm. Tr.) “sağır”, *saz* (Az. Tr. Gag. Türkm.) “saz”, *sazaq* (Az. Türkm. Tr.) “sazak” (Madrahimov, 1999: 148), *saqqiz* (Az. Tr. Türkm. Gag) “sakız”, *seča* (Az. Tr. Türkm.) “serçe” (Cumaniozov, 2019: 43), *sataşmaq* (Az. Tr.) “sataşmak”, *sa:ri* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “sarı” (Abdullayev, 1961: 79), *sarir:lmäk* (Az. Tr.) “sarılmak”, *särpälrmäk* (Türkm.) “çekilmek” (Madrahimov, 1999: 152), *särpirmäk* (Az. Tr.) “serpmek” (Madrahimov, 1999: 153), *säs* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “ses” (Şoabdurahmonov, 1971: 235), *si:zmaq* (Az. Tr. Türkm.) “sızmak” (Madrahimov, 1999: 154), *siyirmäk* (Türkm. Tr.) “sıyırmak” (Abdullayev, 1961: 81), *si:pa* (Türkm.) “sedir”, *si:pra* (Az. Tr. Türkm.) “sofra”, *si:čan* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “sıçan” (Madrahimov, 1999: 155), *si:çramaq* (Az.Tr. Türkm.) “sıçramak”, *si:yah* (Az. Tr.) “siyah” (Cumaniozov, 2019: 44), *soqlamaq* (Tr.) “sonlandırmak” (Abdullayev, 1961: 82), *solqum* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “salkım” (Cumaniozov, 2019: 46), *söllemäk* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “söylemek”, *sö:bät* (Az. Gag. Türkm. Tr.) “sohbet”, *sövmäk* (Türkm.) “sevmek”, *sövünrmäk* (Türkm.) “sevinmek”, *sövüt* (Az. Türkm. Tr.) “söğüt” (Abdullayev, 1961: 83), *sürrmäk* (Az. Tr. Türkm.) “sürmek” (Cumaniozov, 2019: 47), *sülyün* (Tr. Türkm.) “sülün”, *sümsi:k* (Az. Tr.) “sümsük” (Madrahimov, 1999: 158).

II.5.3. T Harfi

tavan (Türkm. Tr. Gag.) “taban” (Madrahimov, 1999: 159), *tavah* (Tr. Türkm.) “tabak” (Abdullayev, 1961: 84), *taza* (Tr. Az. Türkm.) “taze, yeni” (Abdullayev, 1961: 85), *talaq* (Tr. Türkm. Az. Gag.) “dalak”, *tapir:nmaq* (Tr.) “tapınmak” (Madrahimov, 1999: 160), *täkä* (Az.) “yastık” (Madrahimov, 1999: 161), *tämän* (e. Tr. Türkm.) “çuvaldız” (Madrahimov, 1999: 162), *top* (Az. Gag. Tr.

Türkm.) “top” (Madrahimov, 1999: 164), *tüfän* (Az. Tr.) “tüfek” (Madrahimov, 1999: 167).

II.5.3. U Harfi

uymaq (Az. Gag. Tr. Türkm.) “uymak”, *ummaq* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “ummak” (Abdullayev, 1961: 89), *uhü:* (Az. Tr. Türkm. Gag.) “uyku” (Abdullayev, 1961: 90), *uşaq* (Tr. Gag.) “uşak” (Madrahimov, 1999: 169), *uryanci:* (Tr.) “öğrenci” (Madrahimov, 1999: 170).

II.5.3. Ü Harfi

üryänmək (Tr. Türkm.) “öğrenmek”, *üçuz* (Az. Tr. Gag.) “ucuz” (Madrahimov, 1999:1), *üşümäk* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “üşümek” (Abdullayev, 1961:91).

II.5.3. X Harfi

xavayî: (Az.) “haylaz” (Madrahimov, 1999: 174), *hüyyi:* (e. Tr. Türkm.) “oyuk” (Madrahimov, 1999:178), *xi:rs* (Az. Tr.) “hırs” (Cumaniozov, 2019: 54).

II.5.3. Č Harfi

čabıqlıq (Gag. Tr.) “çabuk” (Abdullayev, 1961: 95), *čaya* (Az. Türkm.) “bebek” (Madrahimov, 1999: 178), *čanaq* (Gag. Tr.) “çanak”, *čatlaq* (Tr. Gag.) “çatlak” (Madrahimov, 1999: 180), *čäki:dä* (Tükm.) “süzme peynir” (Madrahimov, 1999: 181), *čäki:şmək* (Tr.) “çakışmak” (Madrahimov, 1999: 182), *čärtäk* (Türkm. Az. Tr.) “çardak” (Abdullayev, 1961: 97), *čarči:* (Az. Tr. Türkm.) “çarşı”, *či:vi:rmak* (Tr. Az. Türkm.) “çevirmek” (Madrahimov, 1999: 183), *či:plaq* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “çıplak” (Madrahimov, 1999: 185), *čöräk* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “çörek” (Abdullayev, 1961: 100), *čuvan* (Az. Tr. Türkm.) “çıban”, *čuvuq* (Az. Tr. Türkm.) “çubuk”, *čuyul* (Az. Türkm.) “dedikoducu”, *čüy* (Türkm.) “çivi”, *čüri:q* (Az. Gag. Tr. Türkm.) “çürük” (Madrahimov, 1999:186).

Örneklerde verdiğimiz Oğuzca sözler, söz varlığı bakımından oldukça ayırt edicidir.

III. BÖLÜM

ÖRNEK METİNLER

Karluk Grubu

Taşkent Ağzı

Män ozim eski bā:vāmmän. Hāzi(r) on uş (onnuş) sotix yerim vā:. Yārmi tāk, yarmisiga mevali(y) dārāxlā ekākāmmän ālmā-pālmā, nāk-pāk digāndey- xāmmāsīdān vā:. Äzginə sāvzi-piyāz, kārtiškā-yām ekkāmmän, yegulu:gā yārāşā. Bāllā dālādā işlāşādi. Qārip qāldim, qādim minām dālādā işlāp kevāmmän. Hāzi(r) tāmārqağā ekkān nārsālā:gā, tākkā qārāp turāmān. Cim oturbolādi diyismi, işlāp orgāññān ādāmgā. Yāzdā dālā bā:dā qārāvuliliyām qilāmān, bāllāgā yārdām bosin dip. İşqip, qimillāp tungāññā nime yessin. Qimillāseñ, qir āşāsān, diyişkān. Keliñ, sizgā bā:dārčiliydān gāpiriberāqāliy. Bā:niyām cā: işi kop bolādi. Ettā koxlām tāk āčilādi şorāsi osip ketmāstān. Pāyālā singān, bāyāzlā uşip ketkām bosā, işkām, bāşqāttān işlānādi. Bu şundā: bolādi: siññān pāyāni āp tāşāp, onnigā yeññi pāyā qoyilādi, kegin pāyālāni egip işkām qilinādi. Pāyāgā yāmbāşlātip bāyāz bāylānādi. Bāyāzzi istāy minām bāyliyvuz. Tālli igičkā nāvdāsini istāy diyvuz. Kegin tākki işkāmga kotārāvuz. Nāvdālāriñi tārāp, čiptā minām bāyāzga baylāp qoyāvuz. Yāzdā tāk osip, işkāmmi orāp ketkāndā xāmtāv (xmtk) qilāvuz. Bomāsā nāvdā pişmiy qālādi, uzimām bemāzā bolādi. Xāmtāv qigāndā, kun yāxşi čuşādi. Nāvdāyām pişādi, uzimām şirāli bolādi. Kun yāxşi čuşişi uçun bā:ylā:ni yulip tāşāşşi xāmtāv diyvuz. Uzim pişkāndā, işkāmmi ustigā bā:ni ottāsigā xāvāzā qilāvuz. Xāvāzādā otirip quşşi qoriyvuz. Yāzdā tut pişiyidām bāşlāp qārāyālā:, čuyurçu: kelādi. Qorip turmāsāñ, uzimmi şilip ketādi. Tārtārāi čālsāñ qāčādi. Änuv kāttā yāññā:gāyām qoññirā: qip qoyāmān, quş qorişkā. Qoññirā:ni pāqirdān qilāmān. Pāqirri içigā bittā temirri siltirip bāylāp, pāqirri yāññ:ni uçčigā sip qoyāmān. İčidigi temirgā kānāp bāylāp xāvāzāgā tārtip kelāmān. Xāvāzādān turip kānāppi tārtip qāsām, dārāññ-duruññ qip ketādi, quş bālāsi yolāp korsin-či. Xāvāzādā yātāmān, quşşi āvāzi kesā, yātkān cāyimdā kānāppi tārtip qoyāmān, qoññirā: cārāñlāp ketādi, quş bā:gā yolāmiydi. Kečāsiyām xāvāzādā yātāmān. Yāzzi issu:, dim kečālāriyām ottā yir-yir şāmāl. Xāvāzādā yātişsiyām gāşti vā:. Bu yil yāzdā bir keliylā. Xāvāzāgā cāy qibirāmān, oşāndā bilāsis xāvāzāni gāştini. Ettāmān ikki vāş şākārāñgulli suvgā sāp, mizdāy qip beriy, kārsillātip yep koriñ, oşāndā bilāsis bā:ni uzimimi xāsiyātini. Uzim cānivārām miñ bir dārtkā dāvā. İye,

rāstānām binnimā divātuvdim. Xä, bā:dāriliygä kesāv, kuzdä uzimlā uzip āliḡñāndān kegin tākki komiš kerey. Komişdān āldin uzimmi yeḡgi nāvdālärini işkāmdān çuširip, xāsilsiz nāvdälä kesip täşlänädi. Kegin qondā: qilinädi. Uzimmi nāvdälärini yiyip, bāylāp qoyişşi qondā: diyvuz. Qondā: qigāndä uzimmi nāvdäläri yāṭqizilip, uzun qip nāvdä minām bāylāp qoyilädi. Kegin ustidān bārdi yāpsāyām bolädi, turpā: yāpsāyām bolädi. Mān bārdigä komāmān. Änuv kälävätti ustidigi tāk äymāqi. Uni kommiymān orgāḡñān, qıştäyām turvurädi. Änuvniyām äymāqi qimā:çimān. Ciydāni ustiga çiqārvārāmān. Oşāni ustidä sāp yāṭvursin, xāvligāyām sāyā berädi. Kelgusi yil māmbi qirmiskāni pārxiş qimā: çimān, pārxiş qip kopäytirāmān. Mundānām bittä sori qip qoyiy, yāxşi turädigān uzim, mēyiziyām kättäqoryānnikidān qālışmiydi. Qälāmçäsidadān silāgāyam bittä ekiberiy, bāxānā minām uzimliy bop qālāsis, uzimliy oygā nime yessin, o:lim (Aşirboyev, 2021: 123-124).

Fergana İl Ağzlarından Örnek

Hikaye

Kunlārdān bir kun ilān ārigā dunyādä nimāni eti şirin ekānligini sorāp, dunyādägi bārçä etlārdi tātip kelişti buyuripti. Äri ketipti. U dunyāni āynālip, butin etlārdi tātip, keçigip galipti, qāldiryāç undan xābār ātliş uçun yolgā çiqipti. Yoldä ārigā duç kelip, undan sorāpti: “Dunyādä nimāni eti şirin ekān”, -dep sorāsā, āri eytipti: “Dunyādägi bārçä etlārdān ādām eti şirin ekān”, -depti. Qāldiryāç ārini: “Tiliyni çiqār bir opāy”, -depti. Äri tilini çiqārgānākān, tilini çişläp, uzvālipti.

Äri sāqovlanip ilāndi āldigā bāripti. İlān āridān nimāni eti şirinligini sorāgānākān, āri ḡuḡyillāp cāvāp eytālmāpti. Qāldiryāç eytipti: “Dunyādägi bārçä yāxşi etlārdān qurbāqāni eti şirin ekān, diyāpti”, depti. Şundān buyān ilāndi yemişi qurbāqā eti bop qāgānākān (Aşirboyev, 2021: 125).

Türkistan Ağzı

Latife

Eşāk, ökiz, tüya āsrātlāşıpti, eşāk depti: “Dostlar, men şu dunynaya kā:p, bir nā:sā körmāstin armanda ketyappan”. Ular sorāpti: “Ni:ni körmādiḡ”, -depti. Eşāk yetipti: “Şu vaxxaçi:(y) bir işsiq nanyīnanī qaymaqqa batirip yiyamadim”. Ökiz etipti “Seniḡ armanīḡ armammi? Meḡ armanīmni eşit, men şu vaxxaçi:(y) yaxşi işsiqqana şalyam şorpa i:çamīy ketyappa(n)”. Tüyā etādi: “Eköviḡniḡām armanīḡ e:ş nā:sāgā turmīydi. Meḡ armanīmni eşiḡnār. Meḡ armanīm şu vaxxaçi:y yaxşi işsiqqana

sandalıya tö:t ayayimni sa:p otıramastın ketyappa(n).(E. Y. Polivanov tarafından kayda geçirilmiştir.)

Koson Ağzı

Bir bārākān bir yoyākān qādim zāmāndā bir kiši bogānākān. U kişini uštā oyli bārikān. Kunlārdān bir kun u kişi āyir kāsāl bob qāpti, kättā oylini čäqirip šunnāy depti: “Oylim, meni yāšāšdān kora olimim yāqin qālli. Ägār mān olsam, gorimmi uç kun päylesämmi?”-depti. Oyli: “Yoq päylemäymān”, -depti. Šunnāy keyin u ortānči oylini čäqirtipti. Lekin otrānči oyli hām ātāsini gorini uĥ kun päyläškā rāzi bomāpti. U kişi qättiq xāpā bopti vā kencā oylini čäqiripti: “Oylim, mābādā mān olip qāsām, gorimni uç kun päyleysämmi?” – depti. Kencā oyli uç kun emās, yus kun disāyām päyläškā täyyārligini äytipti. Ärādān bir neči kun otkānnān keyin u kişi olipti. Ātāsidān qālgān merāsni uç oyil bolip āptilā. Lekin ektā kättā oyil māišāt, oyin-kulgigā berilip ketipti. Tez kunda ulā ozlārigā qārāšli boğan mirāsni içib tāmām qiptilā. Ulāgā hič nersā qāmāpti. Ulāni hār kuni birgā māišāt qilāykān doslāriyām täylāp ketipti. Šunnān keyin ulā ukālāri ni āldiyā kelip pul sorāptilā. Kenca oyil ākālāri ni gāpini qāytārālmey ulāgā pul berveripti. Lekin ulā tez kunda bu puldiyām içip tāmām qipti vā yānā ukālāri ni āldiyā keptilā.

Kenca oyil ātāsi olgānnān keyin birinci kuni gorgā bāripti. Bir četkā otivālip, gorni päyley bāšlāpti. Bir päyt āsmānnān bir qārā āt tuşıpti vā gorni uç mettā āynālip ketāykāndā, kendyā oyil ātti ušlāvāpti. Šundā āt šunnāy depti: “Mān ātäyni ātiydim, ātäy olgānnān keyin uni goriyā ziyārāt qilişgā čušgānidim. Ägār kerāy bop qāsām, mānā bir yālli tutātāsān”,- dip yālidān yulip beripti-dā, āsmāngā kotārilipti. İkkinči kuni bir zāngār āt kev, gordi uç mettā eynālip keteykāndā, oyil uniyaām ušlāvāpti. U ātām yālidān uç tālā yuliberip, kozdan yoqālipti. Kencā oyil uygā kev, bu sirdi ākālārigā eytmāpti. Ākālāri içip kencā oyildiyām bār-yoyini kokkā sāvuriptilā. Šunnān keyin ulā boşqā yurtkā bāš āp ketiptilā vā bir kişi gā čopānlikkā işgā kiriptilā. Kunlādān bir kun ākālāri kencā oyilni qoylāni āldigā qāldirip, ozlāri šā:ārgā čušip ketiptilā. Ulā šā:ārgā bārip šunnāy xābārdi işıtiptilā: “ägār kimdākim āt minān qirq zinālik nārvānnān čiqip pāššāni qizini qolidān suv içip, uzugini āp čussā, pāššā qizini oşāngā berādi. Ulā uygā kelip, bu xābārdi kencā oyilgā eytipti. Kencā oyil māniyām ābāriylā, dip yelinsāyām ākālāri uni ābārmāptilā. Šundā kencā oyil qārā ātti yālini tutātipti, ustigā kiyimlāri minān āt päydā bopti. U kiyimlāni kiyip, pāššā sārāyigā yol āpti, zināni āldiyā bārip, ātgā bir qāmçi uripti, āt 38 zināgā čiyipti. Kencā oyil ātini

bāşini qāyirip čušip ketipti və heç nersä kormägändäy pādägä qārāp yuripti, ākālārī kelip, bugunni boğan vāqiyāni gāpiripti. İkkinçi kuni kencä oyl zāngār āt minān bāripti, 39 zinägä čiyip, qāytip ketipti. Učünçi kuni sāmān āt minān bārip 40 zinägä čiyipti. Pāššāni qizidān suv āp içipti, qolidān uzigini āp čušip ketipti və pādāsini bāqip yuriyveripti. Pāššā šunnāy buyruq čiqāripti: “Hāmmāni qolini yuvdirip čiyiylā”, -dip. Lekin 40 zinägä čiqqān āzāmätti tāpāmmāptilā. Pāššā: “Kim qālli, yānā, qolini yuvmāgān”,-dipti. Hizmātkārlā bir pādāči qāgānini eytiptilā. Pādāčiniyām čāyirip, qolini yuvdiriptilā və uni qoligā uzukni koriptilā. Šunnāy keyin pāššā 40 kečāyu, 40 kunduz toy qip, qizini kencä oyl beripti və pāššāliydīyām tāpširipti. Kencä oyl ektā ākāsini vāzir qip āpti və mālīkā minān birgā murat māxsātīgā yetipti (Aşırboyev, 2021: 126-127).

Kıpçak Grubu

Bekobod Eski Avul Köyü Ağzı

Hāmmā caqta saratan qizip catır. O aptobustan čušip kättā coldan šā::rčägä qarap cürā baştadi. Col cāyasıda paxta egilgān edi. O birdān paxtazarya qarap buruldı. Ār bir tūp paxta xutti oyan iyilip salam berācatqanday edi. Baracatip uzaqta kōtārilgān čaṇ-tozandī körp qaladi. Bu čaṇ-tozan oyan qarap kelāberadi, qarasa, bir mašin tola qizlar kelācatır. Olar davuşlariniṇ bariča ašula aytip kelācatır edi. O mašin otip ketkāncā qarap turdı. Kāy yānā ketā baştadi. Oniṇ āsli atı Qoşqar. Nākin ortaqları āzillāşıp Shayir degāncāyām bar. O ār zaman – ār zamanda šerām cazip turadi. Qoşqar keş baqqanda üyigā cetip aldı, üyigā kirip apası āpkegān avqattan azyana cep, dārāv catip qaldı. O cudā čarčayan edi. Būgün o qanča col cürdi, aqir (Aşırboyev, 2021: 135).

Surhanderya İli Şarap Köyü Ağzı

İlgāri adamnar cuda köv zaşaydaqan. Olar ekki mīṇ, uş mīṇ, atta onnan köv caşasayam olım coyaqan. Bir cigittin atası qarip qaptı. Oni endi başqa ceygā, čölgāmā čiyarip tāylāškā tuvrī kepti. Cigit atasini uzaq arqasıda kōtārip cūripti, aqiri čarčap, bir aq taštīn üstigā kev otiripti. Šonda heş saza čiqmay catqan čal külü(v) cūvāripti. Cigit xayram bopti, čünkō atası gāpiriškāyām bomay qayanaqan-da. Atasidan külğanini sāvābini surasa, atası aytıpti “İlgāri menām atamdi kōtārip kelip, šo ceydā dām alivedim, jendi meninām başıma čüşti.” Cigit atasini qaytarip ap kev baya baştapti. Bir kün šavqun-surannan tilsiz čal yana tilga kiripti. Ulıdan sorapti: adamnar nimä

natiniş? Şonda ulı cu(v)ap beripti: curtta suvsizliq, adamnar şuğa natiniş. Atası ulıya bir paqır berip: “Sen bir zamburdı u:slap, ayağına cip bāylā-da, adamnardi iyärtip, şo uçqan tamanya qarap cür, o qayceydā suv barliyiñi bilādi”, -depti. Cigit xuttı şunday qıptı. Zambur bir yarya kirip ketipti, adamnar izidān barsa, suv baraqañ. Şüytip, qarı çal xalıqqa caxşiliq qıyanaqañ. Qarı bilgāndi pāri bilmās, degāñ maqal şonnan qalyāñ diydi.

Guzar İlçesi Mangit Köyü Ağzı

Luqmanı Hākim caşayan dāvrdā bir kättākāñ bay boyanaqañ. O cuda bādāvlātākāñ. Onı bittāyü-bittā ulı baraqañ. Bay bir vaxlar göş ciymāñ dep, tamağıya süyāğ tıyılıp qayanaqañ. O baydı uzax vax qıynap catqanaqañ. Bay cuda kuşli täviplārgā öziñi körsätipti, nekin ilac tappaptı. Şonnan key Luqmanı Hākim tuvrisiğayı ikāyālārdi eşitipti. Hākimdi tapış üçin turlı tarapqa adam cüväripti. Aqırı Hākimdi tavup kepti. Luqmanı Hākim baydı körgāñnāñ aytıptı-qo “ Sizgā uluñızdı qanı dava, unı soyıp qanıdan i:çčāñiz, tüzälāsis”, - depti. Bay oylap-oylap ulıñı soyışqa ruqsat beripti. Hākim balanı mäxtäpidāñ çayırtırıp, bay catqan tamdı naryisiya ötkäripti. Balaya çüçüntirip aytıptı-qo “Men qoydı başıñı keskāñnāñ, sen “vay atacañ, siz üçin öldim”, dep çinqırasañ”, dep balanı köndiripti. Hākim qoydı soyğannañ bala dad salıptı. Bay ulumnañ acraldımma, dep şunday qattı nar tartıptı-qo, tamağıya tıyalıp turıya süyāğ birdāñ çyıp ketipti. Key Hākim baydı ulıñı qayta tapşırıp, baydan cuda köv savğalar ayañqañ (Aşırboyev, 2021: 136).

Semerkant İli Kulata Köyü Ağzı

Atışma

Ulbaş

Anav qırdıñ arqası Särsäbizdi(r),
Bizdi jeldiñ malları köv semizdi(r),
On jeki ay cumasın sorasañız,
On jeki ay cuması qır säkkizdi (r).

Kärim

Qulatanıñ colları qalın tarbız,
Qalın tarbız özimgä malım tarbız.
Aytıssañ aytışaber, härıbbazım,
Aytışmasañ, ketämāñ üyüm calyız.

Ulbaş

Qız aytadı qızıldı kiymädim dep,
Ul aytadı cüyürük at mimmädim dep,
Oramın kelgän toyda ʋyna-da, kül,
Arman qılıp aytışıp qanmadım dep.

Kürim

Ey härıbbaz, uruynı qırqma, cuzmä,
Ketti dep bizlärdän güdär üzmä,
Ul kečä ketkämmanäm bir aylanıp
Kelämis jendigi cıl cana küzgä.

Ulbaş

Sen degännän caqşıdır siz degäni,
Qırq qazınanın biri qız degäni,
Oramın kelgän toyda ʋyna-da, kül,
On eki ayda bir kelär küz degäni.

Kürim

Boran tursa, quvanar ala qarya,
Quvalaşıp qonadı duvallarya,
Aldınğa kelgän adam ketämmäydi,
ʋqıp turğan aldında duan barma?

Ulbaş

Ölände aytar bolsañ, kel qaşıma,
Taqıya tigip peräy başınğa,
Tigip pergän tarqıyam caraşmasa,
Qayazıyın tögilsin canbaşınğa.

Kürim

Ölän ayssañ barayın men qaşığa,
Taqıya tigip persän käl başıma,
Tigip pergän taqıyañ kiyip alıp,
Alıpqana catayın cambaşıma.

Bulmaca

Qat-qat menin qabıyam,

Qatmas meniñ qabıryam,
Ceti cergä ulaşsa,
Cetmäs meniñ qabıryam.

Bazarda satılmaıdı,
Tarazıda tartılmaıdı.
Ozi baldan şirın,
Nek cesä bolmaıdı (Aşırboyev, 2021: 137-138).

Oğuz Grubu

Harezm İli Honka İlçesi Karakaş Köyü Ağzı

Masal

Bir vārākān, bir yoqākān, qadīm za:manda bir pa:şša bo:an ākān. İ:nşu pa:şši ā:şikini ā:ldindā bir da:rax va: ākān. İ:nşu da:raxnı bir yo:rpayı a:ltınnan, bir yo:rpayı kü:müştān ākān. Gü:llādā bir gün ār gü:ni bir yo:rpaq yoq oladı āmiş. Soñ pa:şša sa:ray a:damnarını sa:qçılıq ā:tmākā qoyıptı, lekin olaram yo:rpaqnı kim oyıllap getişini bilmäptilä, coñ pa:şšanı ba:laları sa:qçılıq ätiptilä. Gäncä ba:lası sa:qçılıq ätip duran va:xda u:xisı gälädi. Şonda o ba:rmaqına gäsip du:z säpädi. Da:ña qarap bir qu:ş galip, bir yo:rpaqnı üzup alıptı. Munı göryān pa:şšanı balası qu:şa qarap oq atıptı, lekin qu:şın bir pä:ti düşip, ö:zi uçup gitädi. Pa:şšanı gäncä ba:lası pä:tnı alıp, ākäsini ā:ldinā baradı. Soñ ākäsı üş balasını yıñnap // yıñnap, i:nşu qu:şnı tavup gälišini aytadı. Pa:şšanı ba:laları qu:şnı qarap yo:la çıqadıla. Yo:l yürüsälää:m, mol yürüp, uş yo:lın gäsılān yerinā gälädilä. Bi yo:llara “barsa gälmäs”. “barsa gälär”, “barsa gäliši guman” dāp qoyılān ākān. Pa:şšanı gäncä ba:lası “barsa gälmas” dāyān yo:ldan, a:yaları qalyān yolladan getädilä, gäncä ba:lası uzq yo:l yürüp harip qaladı, soñ bir a:yaçın sa:yasında u:xlap qaladı. U:xlap yatqan va:xtında bir bu:ryut gälädi, balanı uyatıp, unnan ma:xsadını sorıydı, Bu:ryut qu:şnı tapısa yi:yitā yardım ätädı. Yi:yit bu:ryut vilä qu:şnı tapadıla. Yi:yit qu:şnı i:ndi oyıllıycaq bop duranda, ā:lā düşädi. Qu:şuñ a:pası yi:yitni öldirişä buyuradı, lekin bu sözinnā qaytadı. Yi:yitā qonşı ā:lätin pa:şsasını qı:zını alıp gäsāñ, saña qu:şnı vārāmā, diydi. Yi:yit bu:ryut vilān biryā yo:la çıqadı. Ula qı:znı tapadıla. Yi:yit qı:znı i:ndi oyıllıycaq bop duranda, bunısıda-da ā:lā düşädi. Bizä onıñçun uçar a:t tapıp gäsāñ, saña qı:znı vārāmā, diydi a:pası. Yi:yit bu:ryut vilān biryā uçar a:t tapadıla. Soñ qu:şuñ a:pasına qı:za aylannan bu:ryutni

vərip, qu:şni aladı. Qu:şni alıp, yu:rtına qarap gitədi, buryut vilən xoşlaşadı. Bu:ryut uşa pə:tinnən vərədi. Yi:yit yo:lda a:ğalarına yolıqadı, a:ğaları yi:yitni ə:ləndiyi qu:şni görüp, uñi öldürəcək oladı. Ü:kəsi qılışını saya atıp yatqanda, a:ğaları qılışını urup yaradıla. Qılış gəncə ba:lanı a:yaqını çapadı. A:ğaları qı:znı, uçar a:tnı, qu:şni alıp gitədilə. Ə:kəsi ulanə bir:rini pa:şsa, bi:rini vəzi:r atıp saylıydı, a:yaqı çapılan gəncə ba:la əsə bu:ryutni yardama qıçırıp düzələsi. Osın ə:kəsinə varıp, ba:gə:pləni aytadı. Ə:kəsinə qa:rı gəlip, ullı ba:lalarıni zi:ndana saladı, gəncə ba:lasına qırq ge:çə, qırq gü:ndüz toy vərip, qı:za ö:vləntirədi, uşa pa:şsaçılıqni vərədi. Şundi y atıp, gəncə ba:la mirat-ma:xsadına yetədi (Aşırboyev, 2021: 128-129).

Gurlan İlçesi İlga Köyü Ağzı

Gü:lləndə bir mərtədə:m boyammasız? Bomağan bosañiz eşitiñ? Mən sizərə kiçkina Gü:llən haqqında aytıp pəramə. Azan minəm turdıq-ta, a:xşam Samarqa:ttan keğən co:ram A:sqar minəm (ə:rmiyədə birgə bovı:dıq) ça:y içip bop, ma:şın ya otırdıq.

Rü:stəmniñ to:yına keğən əkən. A:sqardıñ iltiması minəm əvəldi Gü:lləyə barıp, osın toyğa baratovıñ boldıq. Minə mınav, qalxazimızdıñ bayı. A:sqardıñ havas minəm altınday tavanıp turğan e:riklərinə, şa:xları sinı:n dəp turğan a:lmalarına qarap kiyatıranıni körüp, tüşüntirmə:ə qaradım.

-Zor-qu, dədi As:qar, Samarqa:ttıñ ba:ğlarına, oxşı:dəkən.

-Şunuñ uçuna:m burunnarı qarılar “Kə:rlən” dəsələr, i:mdı-Gü:llən, -diydi-də, ıranam, yaxşı bovatır hazırladı. Həmmə ca:yda qurulış.

A:sqar minəm kəyp etip qıdırdıq. Su:vğa tüşətovıñ kö:lgə bardıq. Həzzətip, qayıqqa mindik. Qa:rmaq qurdıq, liyin həmmə-həmmədə:m ba:lıq tutavırmıydı-da... Ba:ğğa barıştı, ki:noğa kırıştı, i:ndiyskiy ki:no bovatır əkən, to:ydan soña qaldırdıq. Axır, to:ya keç bop ketti. Barsaq, to:y əli başlamaptı. Rü:stəmniñ kəypi zor. Bığub, axır, yaxşı körən qı:zinıñ to:yı bovatıran boşa, unda kəyp amay, kimdə osın, ekoviä:m du:xtır.

Du:xtırçılıqta Samarqa:tta oxıyan. O-bı i:şlərdi etip, miyman savıp, kelinni keğəninə:m bilməppən. Bizərdə miymannarğa köbinçə yaşlar xızmat etədi. Bir mə:li kelindi ma:şınnan çüşirgən qızlar ya:r-ya:r aytmağa qaradı. Qı:zlar kelinni atınan kiyövgə gül apparadı. Ərti:slər oynamağa qaradı. Başlandı “toylar mubārək”. To:ylarımızdıñ bir qızzıyı bardı-da. A:sqar dım hayran boldı. Bəlki Samarqa:ttıñ

to:yları başqaça bolatovğındı. Menäm körmädim-av Samarqat:ttıñ toylarını. Toyda A:sqardı hayran qaldıryan närsä-kelinnı atınnan salam aytuv, kiyöv coralar süzülişip “Belbav çeciş”. A:sqardıñ toydan dim vaxtı xoş op qayttı. Axır, ʋnı Gü:llängä bardıq. Gü:lländi qıdıryavsın dayra boyına bardıq, işqılıp, A:sqardı to:y bä:nä qıdirtirdim. Bizärdän vaxtı xo:ş op ketsä boyanı. Yaqı:nda A:sqardan xat aldım. Yazda yenä baraman depti (Aşırboyev, 2021: 130).

Xarezm Türküleri

Nama:şşamnan çıqqan batmayay,
Şul ya:rıma gälän da:vlat qaytmayay.
Gälmi:n-gälmi:n, bir gälipsis to:yıma,
Doqqıs a:qşamyaça da:ıla atmayay.

Ü:çäkiñnän kä:ptär ʋçıp ötmägäy,
Männän başqa yara kö:ıılün gitmägäy.
Männän başqa yara kö:ıılün gitändä,
Tapqan ya:rın ʋç a:ptaya yetmägäy.

Kä:stimıñni kim piçipti dar ätip,
A:ya bilä sölläşmi:sän har ätip,
Sölläşmäsa, sölläşmäsin har ätip,
Män gitämä qa:damıma zar ätip.

Qara sa:çım ya:ryñimda, bälimdä,
Mäni ya:rım ö:z. Ü:rgänç ä:lindä,
Ca:nım pı:da osın şunı yo:lında,
Gül yü:zli sävärimi xa:ta cuvap pär.

Bä:är gäldi, gü:llä äktim gö:çämä,
Gü:llärimä su:v salama tü:nçädä,
Ba:ya girip gü:llä därsän, nä bolıay,
Gälip, mäni ha:lım sorsañ, nä bolıay (Aşırboyev, 2021: 131).

Karabulak Ağzı

Masal

Biy pa:ša olar äkä-da, pa:šanın qı:zı olar äkä. Biy künnäri qı:zıya e:dipti. Ha:qıl ärkäktin çıqadı-nä? Qı:zı e:dipti: “Ha:qıl uryaçıdın çıqadı:, yaxşı uryaçı yaman ärkäkni yo:lıya saladı:, ägär ärkäk yaxşı o:sa, yaman xa:tunnı: yo:lıya salam-ma:ydı”. Pa:ša “ärkäktin çıqadı:” -dedin (deydi- A.S.). Qı:zıya qas qıp, biy lä:bänğä be:di:, şundq lä:bäniñiki, sara qıp otursa, ö:zini arçıyammaydı. Qı:zini şuğa be:di:. Şunf be:gänd:n käyin, aççı bilän, badarya qıp, çıqarıbardı:, qız äri bilän, biy şä:rgä barıp, biy ca:y ap, oturadı:. Qı:z o:ylandı: “Män a:tam bilän äräğıştim, ändi u yaman ä:imni yo:lıya salay”, -de:p o:ylandı:. Atasıdan biy i:nnä, biy yo:mal ayan äkä, şunı tikip avqat qıdı. Ä:rigä kündä yaxşı tamaq qıp berädi:. Biy küni:qu:ruq za:yara qıp be:di:, heş nä:sä qoşmasın. Kündä yaxşı tamaq ye:gän nä:sä, munı yä:güsi kämädi:, ta:bı tartmadı:. “Biybi, ke:çayı tamayıñdın be:, bu tamayıñnı ye:mäymä”,-dedi:. “Bu tamaqnı ye:mäsän, sän-ä:rsä(n), män xa:tunma(n) sağa, sän tap, män qıp beräy”,-dedi:. “Qandaq qıp tapama? de:di:, - tapışnı bilmäymä”, -dedi:. Bilmäsän, märdikär bazarya bar”, -de:di:. Qolıya ke:tmän be:di:. “Mänä şunı kötärip bazarıñ qaşıya barıp otur”, - de:di:. “Bitänğädin biy pul a:şuq o:sayam, käm o:sayam, barma”, - de:di:. Barıp oturdı:. Biy ba:yıñ köñnigä kälädi-da “bu be:çara i:şläsä -işlär, işlämäsä-xuda:ya”-de:p appardı:.

Şundaq qıp, kündün -küñğä, kündün -küñğä i:şi aşıp, biy kümimin kündün -küñğäñ kündün -küñğä çıqtı:.

Biy küni ba:y e:tti: “Mäniñki qırq gümäştäm ba:, sağayäm şundaq mal qıp beräy, sänäm bar”, - de:pti:. “män bilmäymä, biybim bilädi:”,-de:di:. “ar, biybiñdin so:rap kä. Biybisi “Bäy mäniñ qaşıma käsü”, - de:pti:. Ba: qaşıya kä:di.

“Män pa:šanın qı:zıma, a:tam bilän äräğıştim”, -de:p, yoqarıyı boyannarnıñ bärini e:dip be:di:. “Ändi mänä şu meñ ä:rim, qaçan o:sayam-ölük o:sayam, ti:rik o:sayam, baryan ye:riñdin äkkäp, özimä beräsiz. Yü:kni yükläp kărvannar ketkändä, biy tün mağa yibäräsä kă:rvannar yönär ha:latta.

Änä kă:rvannar yö:nädi. Bir tü:n lä:bän xa:tunıya kä:di, biy tü:n yattı e:rxa:tun op. Käytidin bulam kă:rvannarya qoşıldı. Qançä kü:n yo:l yurup, biy çö:lgä yetti:. Şundaq işsıq-a:damıñ a:yzıdın tüpüğü qaqrap yoy op qaladı:. Biy qu:duqqa yetti:. Ä:r a:dam suv alışqa qu:duyuğ içigä biy a:damdın sa:dı:. Hämmäsi başı kăsılıp çıqtı:.

Navbat lä:bänğä kädı, “Qu:duqqa män ö:zim çışmä”, - de:d. lä:bän. Ba:y “än çışmä”, -de:di. “Seniñ ö:lügüñ artıp yürüşkä män ɣapa olama”, -de:di. Axı:rı: lä:bän çüşmäk o:dı. “Meniñki i:kki a:yayımnı baylap, yu:z tä:pän sa”, - de:di. İ:kki a:yayını baylap, yu:z tä:pän sa:dı.(Pa:şanıñ qı:zı ä:rigä uş nä:sä e:tgäni:di, bi:ri buli:diñ), qu:duyñ tü:bigä yetti. Qaraydı:, bu:rušta i:kki dä:v oturuptu. Biyriniñ andıda qu:rbaqa, biyriniñ andıda qa:vuzyan. Bu dä:v e:tti: “Me:ñ qu:rbaqam yaxşı-na?”, -dep. Lä:bän e:tti: “ä:r kimiñki ö:z söygäni özigä yaxşı, ä:r kimiñ qıyan i:şi ö:zigä yaxşı”, -de:di. “Yaxşı, ä:r kim çışardı:, bu sö:zni e:tmäsi:di:, sän çıştıñ e:ttiñ; ä:r ne:ki mudda:ñda ba:rını ala bi, mänä şu yatqan-duyna.

Qırq kă:rvanya qırq qa:vay su çıqardı:, säksa:ñya çıqtıñ, ö:zigäm käytidän birgä çıktı. (xa:tunı e:tkänıdı “ä:r ni:-ki tapqanıñni biyaqqa yibăr”-d:p), gö:vhäriñ qırqını ba:y aldı, qırqını xa:tunıya yibardı:.

Mundun kšti: ändı, qanča kü:n yo:l yürüp, biy çoqur sa:yğa yetti. İ:kki ya:yıñ bāyıklıgı ta:y barabar. Şundaq qattıq bo:ran o:dı:, bā:ri sa:vuqtun qorqup, sa:yğ çüşüp kettilär.

“Sänäm çuş”, -de:di. “Män çüşmäyma”-de:di: lä:bän. Bā:ri i:qlap yatıp, uxlap qa:dı. Ul qurda yañğuz qaldı:, biy vaxta qa:r basılıp, ya:mğur yağdı:, sa:ynı: se:l a:dı:, ändı hä:mmä uyyanadı:, qaraydı:, cā:mi: ma:l se:lgä ke:dipti:. Ba:y şunda e:tti: “ä:r kim ma:lnı: çıqarsa-täñşä:rik”, - de:di. Lä:bän cā:mi: ma:liñ bā:rini: çıqarıb a:dı:, ya:rımın:ı ba:y a:dı:, ya:rımını: lä:bän a:dı:. Cā:mi: ba:yıñ ma:lıya täñşä:rik o:dı. Biybisigä qaytara qa:di.

Mundun köşti:. Biy şäriñ çe:tigä barıp eşitti:, u şäriñki oyruşı qattıyı:dı. Cā:mi: ba:ylar qorqup şä:rgä kirip qa:dı:.

Pa:şanıñ qı:zı a:tasıdan biy qılış aldıdi:di, ti:kkä türüp, tıllanı: yergä qoysa, dāmıgä tıllanı: alardı:. A:şu qılışnı: yalaş qıp, qılışqa süyänip ti:k turdı:, biy vaxta i:kki a:dam, çırağ yaqıp ya:nıdan ö:tti:, biy ye:gä barıpbiy näsä kömgändaq op, tağı qayttı:. Andıdın baryattıdi:di:, toqta, - de:di: lä:bän, toqtamastın qaştı:. Lä:bän käytidin qavdı:. Da:valdın a:şıp çüşüp baryatqanda, qılış biän biy çaptı:. Mayta:banya täğip tayta:vannı a:p eşti:. A:dam arya:qqa eşti: mayta:bannı lä:bän ki:säsıgä sa:dı:.

A:zanda köşti:. Şä:rgä kirsä, kă:ttä-ki:çik hayqıradı: “pa:şanıñki ba:lası tü:ndä yo:ğaldı:, ä:r kim şunuñ ö:lükti:rigini tapsa ö:zi barabar tilla berämä sö:yuncısıgä”. Şä:riñ i:çi ya:rat op ketti. Lä:bän munı ä:şitti:, kă:rvannarya qoşuldı:. Kă:rvannarya

e:tti: “sän tapipperämmäysä, bizärni bā:rimizni ö:lturguzäsa // bälägä qoyasa”, -dedi:.
“Yoq,-dedi:, mañakā:pil olasa”, -dedi:. Axi:ri, kā:rvannar pa:šaya barip, kā:pil o:p
tilxat be:di:.

Lä:bän e:tti pa:šaya “Yeti ya:šardın yetmiş ya:šarni: mā:niñ andımdın
ötküzäsä”, -de:di:, pa:ša “xop”, -de:d:. “Bu i:š pitkučäy hökumätni maña beräsä”,
- de:di:. Ama:nat, i:š pitkučäy, hökumätni be:di:.

Yeti ya:šardın yetmiş ya:šar bā:ri andıdın ötti:. “Endi kim qa:dı:”- de:di:.
“Pa:šanıñ uş xa:tunı qa:dı:. Biyrini “Sän ba:la baqa:mañın de:p, zi:ndanya sa:dı:. İ:kki
xa:tunnı: häydäp kädin, biyri ö:tti:, biyri aqsaqlar yura:mañı:. “Tut o:yurunu”-de:di:,
äpkä:di. A:yañıñni aş”, -de:di:. Açıp qaraydı- mayta:ban yo:q, ki:sädin mayta:bannı
a:dı:. Mayta:banya qoydı:, yepiştı:.

Lä:bän e:tti: “Bar, pala:n ye:gä barip, açıp qara”, -de:di:. Açıp qarağı:.
Pa:šanıñ ba:la (o:ylu)nuñ ö:lügu turuptı:, emčäk ämädoyon be:şiktañı ba:la.

Pa:ša ba:lasını taptı:, i:kki xa:tunnı da:rya astı:, ba:lanıñ anasını a:p yaxşı
saqladı:. Pa:ša lä:bäñna özi barabar tilla be:di:.. Ya:rımını ba:y a:dı:, ya:rımını lä:bän
ä:dı:. Qırq kār:vanıya pa:ša tilla cabduqluq a:t miññüzdi.

Bā:ri qaytadın ö:z šä:rigä yö:nädi:. Šä:rigä yetti:. Ä:r qaysisi ö:z ö:yigä barip
yetti:. Lä:bän öyigä bardı:, qaraydı:, davalların hämmäsini zärlätkän (h)avlisiya kidi:..
Tilla qa:zuqluq a:xur, davalarnı: tilladın suvatqan. Häyran o:p turdı:. Yeti ya:š aba:la,
andıya çiqip, a:ttın tuşurdı:, ö:yigä äpkirdi:. Qaraydı, öz xa:tunı, lä:bän quvandı:.

Xa:tun lä:bäñgä e:tti: “Män yu:rtqa toy qılama”,-de:di: “xop, ni:(y) qısañ, şunı
qı”,-de:di:.. “Bomasa, cā:mi: kār:vanarnı me:manıya çağır”, -de:dı:. Cā:mi:sini
çağırdı:. Kār:vanıya söz sa:dı: “Män şundaq to:y qısam, cā:m: a:spap tilladın o:sun,
xa gilämi, gilämi, xa kiygizi, xaqa:şuyi-hämmäsi tilladın o:sa. Yeti ya:šardın yetmiş
ya:şaryča da:ra tartama; hämmäsini ap-ap kessü, mundun xalq näplänsü”, -de:p
ba:ylarıya ma:qul qıldı:. Byla “xop”, - de:p, to:y başladı:. Ö:zi ärkäk su:ratıda käyim
käyip a:dı:. Yeti ya:šardın yetmiş ya:şaryčeyin yu:rtıya to:y be:di:.. Ha:lıñı a:spapın
hämmäsini biy-biyläp kättä-ki:çik ap ketti:. Ö:z yu:rtıya to:y be:p boldıñ. Pa:ša
a:tasını: to:yğa çağırdı:. Ändi a:tası: qoqup, biy miñ yi:gitkä i:çidin a:spap baylatıp,
to:yğa kädı:. “Bul i:şni pa:şayäm qımaydı, qandaq äkä”- de:p qorqup.

Aldıññı tärtpä muñayäm a:spap-añarini hämmäsini: tartı:. Pa:šanıyäm
ziya:pat qıp bo:dı:. E:şıktin kirip, ti:k turdı:. “Yo:, pa:şayım, arz”, -de:di:.. “Ha:qıl

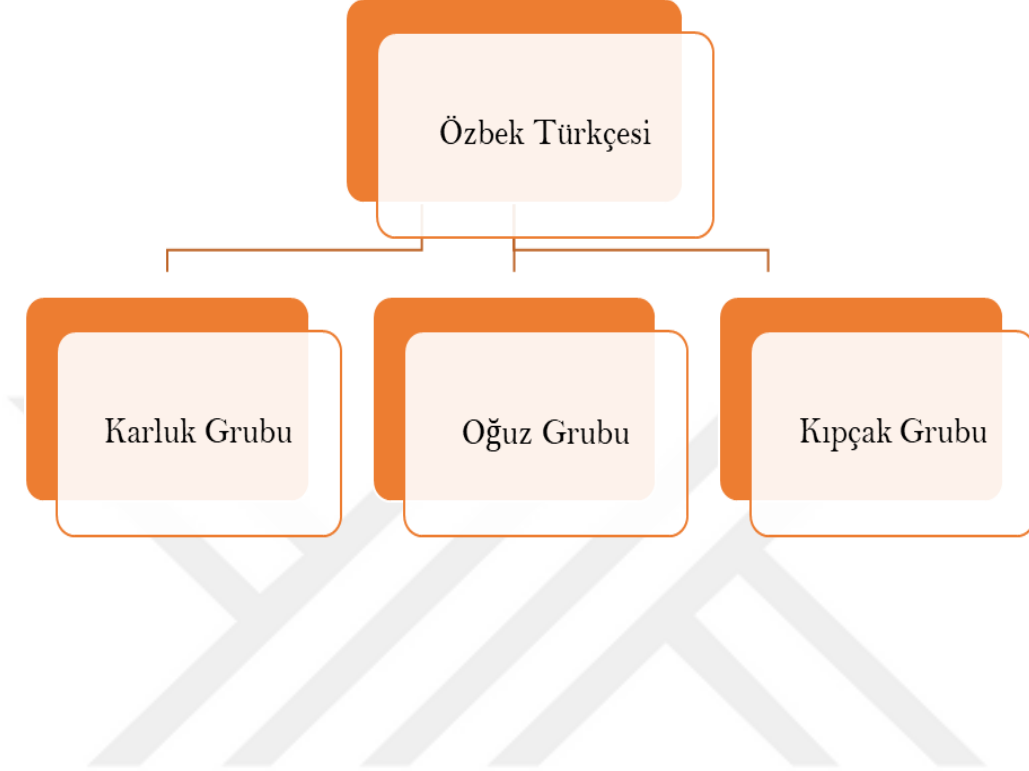
ärkäktin čiqadī-nä, uryaçidīn čiqadī-nä?” Pa:ša e:tti: “Ha:qıl ärkäktin čiqadī:”, -de:di:, qızı e:tti: “Ha:qıl ärkäktin čiqadī:”, -de:di:. “M“Ha:qıl ärkäktin čiqadīn“Ha:qıl ärkäktin čiqadī: “Mänä şu -läbän kuyövuñ, män şu qı:zıñma”, - de:di:. Başıdın pərdəsini a:di:, özini tanıttı:, kirdi:, ketti:. Pa:ša qaraydı:, ö:zünün qı:zı.

Ä:rigä kə:di:. Qı:zını:, lä:bänni: çağırdı:. Kuyövini: pa:ša qıp, taxtqa otquzdı:, hökumätni läbäñgä be:di:, ö:zü göşänişin o:p mä:şittä yattı (Aşırboyev, 2021: 131-135).

EKLER

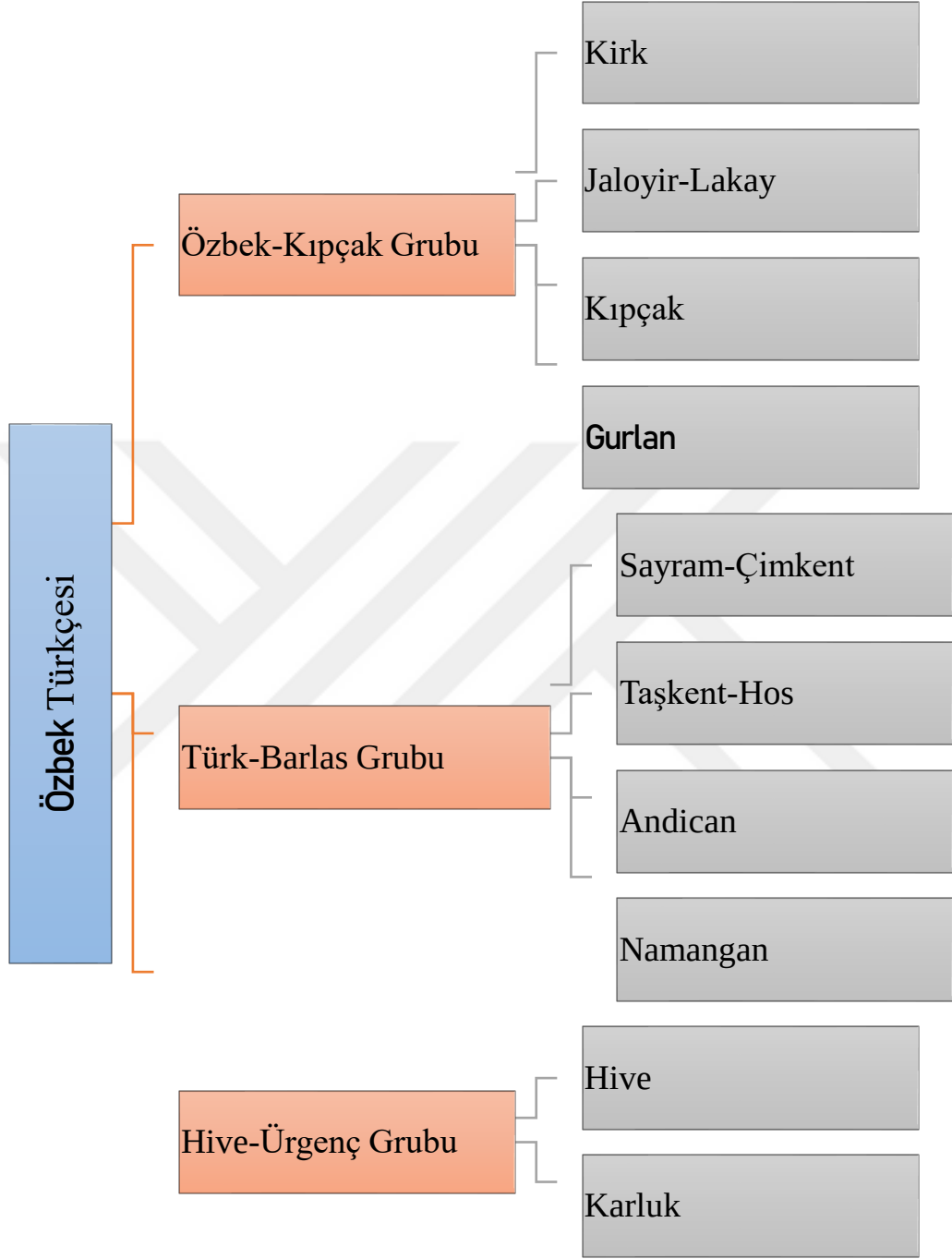
Ek 1: Özbek Türkçesi Ağzlarının Gruplandırılması

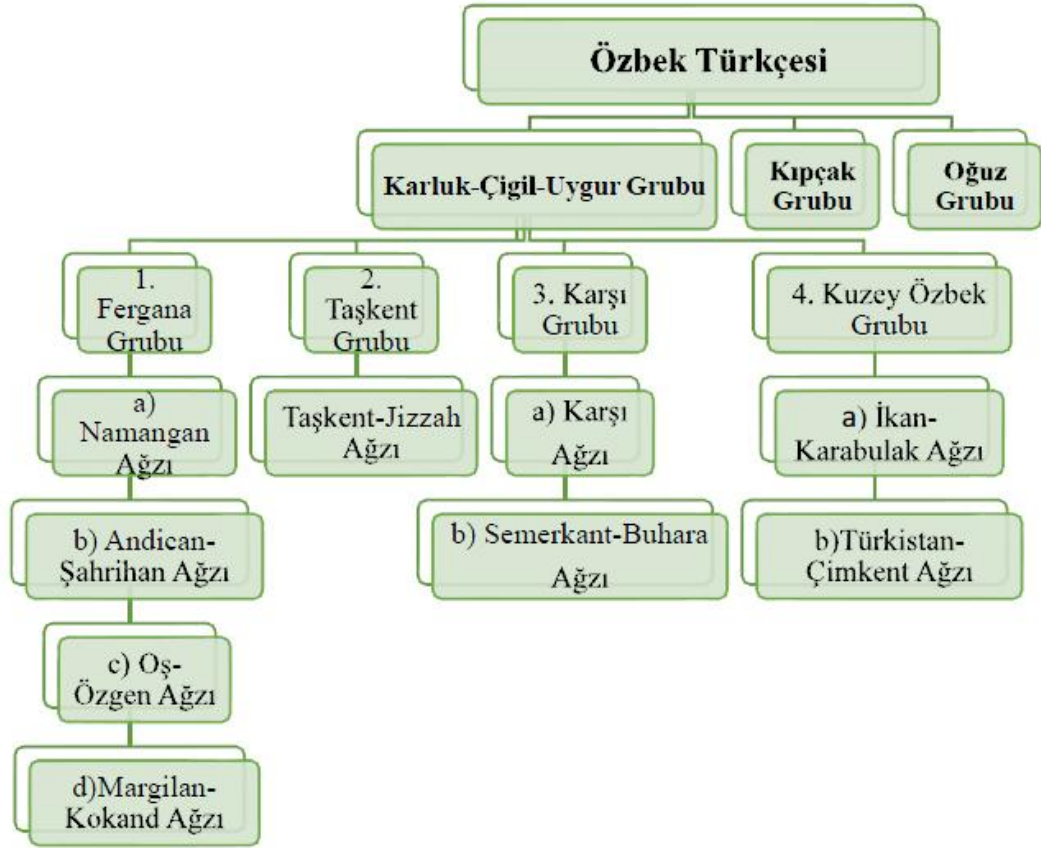
Ek 2: Yevgeniy D. Polivanov'un Sınıflandırması

Özbek Türkçesi		
Çağatay Grubu	Oğuz Grubu	Kıpçak Grubu
1. Semerkant-Buhara 2. Taşkent 3. Margilan-Kokand 4. Andican-Şahrihan a. Çortak veya umlautlu Ağızlar 5. Kuzey Özbek Ağızları (Çimkent-Türkistan) 6. Kuzey Özbek Ağızları (Mankent)	1. Güney Harezmi (Hive, Yeni Ürgenç, Şovot, Gazavot, Hazorasp, Yangiariq) 2. Kuzey Oğuz Grubu (İkan, Karabulak)	1. Harezmi Kıpçak Ağızları a. Kuzey Harezmi (“C”li) b. Merkez Harezmi (“Y”li) 2. Karışık Ağızlar 3. Kazak-Nayman, Fergana-Karakalpak Ağızları 4. Kuzey Özbek Kıpçak Ağızları (Sozak-Çolakorgan)

Ek 3: Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırması

Ek 4: Viktor V. Reşetov' un Sınıflandırması

Ek 5: Özbek Türkçesi Ağızlarının Coğrafyası

1. Karluk Grubu
2. Oğuz Grubu
3. Kıpçak Grubu

Ek 6: Bölge Ağzları Tasnifini Yapan Özbek Türkologlar

Bölge Ağzları Tasnifini Yapan Özbek Türkologlar	Fattoh Abdullayev	Harezmi Ağzları Sınıflandırması
	Azam Şermatov	Kuyi Kaşkaderya Ağzları Sınıflandırması
	Bolta Crayev	Yukari Kaşkaderya Ağzları Sınıflandırması
	Abdugani Aliyev	Namangan Ağzları Sınıflandırması
	Saidmuso Rahimov	Surhanderya Ağzları Sınıflandırması
	Tora Kudratov	Ara Ağzlar (Kaşkaderya Ağzları) Sınıflandırması
	H. Doniyorov	Semerkant Kıpçak Ağzları Sınıflandırması
	B. Toyçiboyev V. Hasanov	Kıpçak Ağız Grubunun (Doğu – Batı Kıpçak Ağzları) Sınıflandırılması
	Aziz Corayev	Özbek Ağzlarının Alan Araştırması

SONUÇ

Sahip olduğu elverişli iklim şartları, tarım ve hayvancılık faaliyetlerine uygun verimli toprakları nedeniyle Özbekistan, insanlık tarihin ilk yerleşim yerlerinden biri olmuş ve tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır.

Geçirdiği tarihi süreçler ve kültürel farklılıklar Özbek Türkçesinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Özellikle bu coğrafyada daha önce yaşayan farklı milletler, komşu ülkeler ve büyük çoğunlukla Türk halkları etkili olmuştur.

Türk dili genel olarak Kıpçak, Oğuz ve Karluk grubu olmak üzere üç büyük grupta bir araya gelir. Orta Asya'da Kazakistan, Kırgızistan ve Karakalpakistan'ı Kıpçak, Türkmenistan'ı Oğuz ve Doğu Türkistan'ı ise Karluk boyları temsil etmektedir. Kuzeyde Kazakistan, kuzeydoğuda Kırgızistan, güneydoğuda Tacikistan, güneyde Afganistan ve güneybatıda Türkmenistan ile sınır komşu olan Özbekistan ise söz konusu üç grubu da temsil etmektedir. Nedeni bu coğrafyada Kıpçak, Oğuz ve Karluk boyları uzun yıllardır iç içe yaşamıştır. Ayrıca Fars kökenli halklar da Orta Asya'nın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu durum Özbek Türkçesinin zorlu ve karışık süreçten geçmesine; gramer, söz varlığı ve ağız özellikleri bakımından ise oldukça zenginleşmesine yol açmıştır.

Özbek yazı dili Karluk Grubu temelinde fonetik olarak Taşkent, morfolojik olarak ise Fergana ağızına dayanarak oluşturulmuştur. Türk lehçelerinin Kıpçak ve Oğuz özellikleri dikkate alınmamıştır.

Türk lehçeleri arasında en çok ağızlara sahip şüphesiz Özbek Türkçesidir. Bu durum genel dilbilimi için de çok önem arz etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Özbek Türkçesi ağızlarına olan ilgi artmaya başlamış, akabinde Özbek ve Rus Türkologlar tarafından birçok araştırma ortaya konmuştur. Sovyet döneminde 1960 ve 1980'li yıllar ise inceleme ve eserlerin ortaya çıkması açısından en verimli yıllar olmuştur. 1991 yılında Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuşmasıyla Özbek Türkçesi ağızlarına olan ilgi tekrar canlanmış ve daha çok önem verilmeye başlamıştır.

Özbek ağızları üzerine inceleme yapan Yevgeniy D. Polivanov, Gazi Alim Yunusov, Aleksandr K. Baravkov ve Viktor V. Reşetov gibi bilim insanlarının eserleri ağız araştırmasının en öncü kaynakları arasında yerini almıştır. Bilim insanları

tarafından yürütölen araştırmalarda Özbek Türkçesi ağızlarının çeşitli sınıflandırma denemeleri yapılmıştır. Denemeler arasında genel olarak günümüzde Viktor V. Reşetov'un sınıflandırması kabul görölmektedir.

Ağızların sınıflandırılmasında genellikle ses ve şekil özellikler üzerinde durulmuştur. Etimolojik yapısı ile ilgili kısa bilgiler verilmiş ve söz varlığından örnekler sunulmuştur. Yapılan çalışmalarda Türkiye Türkçesindeki ağız terimi için Özbekler şive, şive terimi için diyalekt, Oğuz, Karluk ve Kıpçak ağız grupları için de lehçe terimini kullanmışlardır.

Sovyet döneminde Özbek Türkçesi ağızlarının sözlüğü de yayımlanmıştır. 1971 yılında ř. şoabdurahmonov tarafından yayına hazırlanan “*O'zbek Xalq Shevalari Lug'ati*” Özbek ağızları üzerine hazırlanan tek ve en önemli sözlük diyebiliriz. Çünkü bu eserden sonra çeşitli bölgelere ait sözlükler hazırlansa da genel bir güncel sözlük hazırlanmamıştır.

Özbek Türkçesinin Oğuz grubu ilgili Çunonçi, Gazi Alim Yunusov, E. D. Polivanov, A. K. Baravkov, Yusuf Cumanazarov ve Erka Orazov tarafından çalışmalar yapılmış fakat Fattoh Abdullayev'in “*O'zbek Tilining Xorazm Shevalari*” ve “*O'zbek Tilining O'g'uz lahjasi*” eserleri Özbekçenin Oğuz grubu için en önemli kaynaklardır.

Özbekistan'da hale ağızlar üzerine aştırmalar devam etmekte; ders kitapları, yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmaktadır. Fakat söz konusu araştırmalar daha önceki çalışmaların biraz tekrarı niteliğindedir. Türkiye'de ise konuyla ilgili birkaç makale yayımlanmıştır. Ancak detaylı bir çalışma henüz yapılmamıştır.

Dil değışen varlıktır; zamanla çeşitli nedenlerden dolayı değışikliğe uğrayabilir, kullanılan sözlükler önemini kaybedebilir ve yeni sözcükler üretilebilir. Bu sebeple, günümüzde Özbek ağızları üzerine araştırmalar güncel haliyle ele alınması gerekmektedir. Örneğın yeniden metinler derlenmeli, incelenmeli ve yeni sözlükler hazırlanmalıdır.

Bizim bu çalışmamızın ana konusu, Özbek Türkçesi ağızlarındaki oğuzca unsurlardır. Özbekistan'da yayımlanan çalışmaları incelediğimizde Özbek Türkçesi ağızlarında karşımıza çıkan Oğuzca unsurlar başlıca şunlardır:

1. Ünlüler açısından Oğuz ağızları, Kıpçak ve Karluk ağızlarına göre oldukça zengindir. Oğuz grubunda kısa ve uzun ünlüler olmak üzere toplam on bir ünlü vardır: a, u, ü, i, ı, ĩ, ě, o, ö, ä, e.
2. Yazı dili Özbekçedeki bazı kelimelerde kelime başı /e/ sesi /i/’ye dönüşür: *elektr>i:li:kti:ri:q, emaqlamoq>i:mäklämäk* örneklerinde olduğu gibi.
3. Bazı durumlarda /a/ sesi /e/’ye dönüşür: *ayvon>eyvan* örneğinde olduğu gibi.
4. Özbekçenin Oğuz grubunda “birincil / aslî uzun ünlüler” ve “ikincil/dolaylı uzun ünlüler” bulunmaktadır. Ayrıca Oğuz grubunda ortaya çıkış sebebi tam olarak anlaşılmayan karışık uzun ünlüler de karşımıza çıkmaktadır: *og’a>a:ya, ot>a:d, erta>e:r, ayron>e:ron, sodda>sa:da* örneklerinde olduğu gibi.
5. /q/, /ɣ/ ve /x/ ünsüzleri Özbek Türkçesindeki gibi derin dil ardı değil, Türkmen Türkçesindeki gibi dilin arka kısmından çıkar.
6. /k/ ve /g/ ünsüzleri normalden daha yumuşak ve dilin orta kısmından çıkar.
7. Oğuzca’nın en önemli ses özelliklerinden biri, kelime başındaki q->ɣ-ötümlüleşmesidir; ancak Azerbaycan, Türkmen ve Anadolu ağızlarının aksine, Özbekçenin Oğuz ağızlarında kelime başındaki /q-/ , Türkiye Türkçesi, Gagavuz yazı dilinde olduğu gibi korunur: *eshik>qapı:, qor>qar, qalb>qalp* örneklerinde olduğu gibi. Ancak çok az durumlarda kelime başı /q-/ ünsüzü /ɣ/’ye dönüşür: *qoch>yoč:*.
8. Kıpçak ağızlarının aksine Oğuz ağızlarında /-p-/ kısa ünlüler arasında ötümlüleşmez: *sap>sapi, tepa>däpā* örneklerinde olduğu gibi.
9. /k/ ve /g/ ön damak ünsüzleri ve Özbekçede ince ünsüzlerle kullanılır. Fakat Oğuz ağızlarında /k/ ve /g/ ünsüzleri kalın ünlüler ile de kullandığı zaman ön damak ünsüzü gibi telaffuz edilir. Yani kalın ünlüler uzatılır ve /k/ ünsüzünden sonra /y/ harfi gelir. Ayrıca /g/ sesi ünlü ve sedalılardan sonra sistematik olarak /y/’ye dönüşür: *agar>eyär, ega>eyä, egirmaq>eyi:rmäq* örneklerinde olduğu gibi.
10. Kelime başındaki /k/’nın yaygın biçimde ötümlüleşmesi, bir Oğuzca ses özelliğidir. Oğuz grubu dışındaki diğer Özbek gruplarında ise kelime başı /k/ korunmaktadır: *kel>gäl, kezmoq>gäzmak, kekirmoq>gäki:rmak, kema>gämä* örneklerinde olduğu gibi.

11. Kelime başındaki yaygın *t->d-* ötümlüleşmesi, yine tipik bir Oğuzca ses gelişimidir: *tarqalmoq>dayi:lmaq*, *tayamoq>dayamaq*, *tatimoq>dadī:maq*, *tayanch>dayanč* örneklerinde olduğu gibi.
12. Oğuz ağızlarında kelime ortasında *-t->-d-* ötümlüleşmesi de vardır: *atamoq>adamaq*, *butak>budak*, *yetti>yeddi* örneklerinde olduğu gibi.
13. Kıpçak ağızlarındaki kelime başındaki /ç/ ünsüzü genelde Oğuz ağızlarında /s/ olur: *chakich>saqqai:z*, *chichkon>sī:čan* örneklerinde olduğu gibi.
14. Kelimenin esas kökündeki /č/ ünsüzü genelde Oğuz ağızlarında /c/ olur: *kecha>geca*, *achinmoq>ačimaq*, *archa>arca* örneklerinde olduğu gibi.
15. Kelime başındaki /b-/’nin birkaç kelimedede sızıcılaşarak /v-/’ye gelişmesi Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi için karakteristiktir. Ancak Özbekçenin Oğuz ağızlarında birkaç kelimedede hem kelime başı hem kelime ortasında /b/ sızılışır: *kabob>kavap*, *katta bulmoq>kata volmaq*, *sabab>sävāp*, *bor->var-* örneklerinde olduğu gibi.
16. Oğuzca bir özellik olarak değerlendirilen *q->h-*, *-q->-h-*, *-q>-h* değişimi Özbekçenin Oğuz ağızlarının bazılarında karşımıza çıkmaktadır: *okšom-ahšam*, *maqsat>mahsat*, *tovoq>tavax* örneklerinde olduğu gibi.
17. Genelde Kıpçak lehçelerindeki /c/’lerin /y/’ye dönüşümü Karlık ve Oğuz lehçelerine özgüdür. Fakat Karlık lehçelerindeki /c/ ünsüzü ile başlayan kelimelerin /y/’ye dönüşmesi çok az rastlanan bir durumdur: *car>yar* örneğinde olduğu gibi.
18. Kelime başında görülen /b-/ ünsüzün düşmesi Eski Ana Türkçesi döneminde yaygın olarak görülmektedir. Türkmen Türkçesinde korunan, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi’nde düşen *bol-* sözcüğünün başındaki /b-/ , Özbek Türkçesinin Oğuz gruplarında 3 farklı şekilde yer almaktadır: *bol-vol-ol* örneğinde olduğu gibi.
19. Özbekçenin ağızlarında Oğuzca bir özellik olan birden çok heceli sözlüklerin sonunda /γ/ ve /g/ ünsüzleri eridiği örnekler bulunmaktadır; *sičyan>sičan* *bürge>bi:ra* örneklerinde olduğu gibi.
20. Özbekçenin Oğuz grubunda nadiren /l/, /r/ ve /c/ ünsüzlerinin düşmesi görülmektedir. Fakat tam olarak hangi durumlarda düştüğü anlaşılmamaktadır: *galsa>gasa*, *bar>ba*, *yılan>ilan*, *ciyda>i::dä* örneklerinde olduğu gibi.

21. Özbekçenin Oğuz ağızlarında ünsüz türemeleri ile karşılaşabiliyoruz. Onlardan biri de ünlü ile başlayan bazı kelimelerde /v/ ünsüzünün türemesidir: *ur* > *vur* örneğinde olduğu gibi.
22. Özbekçenin Oğuz grubunda ünlü ile başlayan bazı kelimelerde /h-/ türemesi gözükmemektedir; *u* > *hu* örneğinde olduğu gibi.
23. Özbekçenin oğuz ağızlarında yine nadir karşılaştığımız durumlardan biri yazı dili Özbekçenin ünlü ile başlayan bazı kelimelerinde /y/ ünsüzünün türemesi: *uzuk* > *yüzik* örneğinde olduğu gibi.
24. Özbekçenin Oğuz grubunda isimlerde ve fiillerde çokluk eki -la/-lä: *balala*, *qı:yzla*, *geli:llä*. Çokluk ekinden sonra ünlü ile başlayan ek gelirse o zaman çokluk eki tam şeklini korur: *bala+lar+a*, *bala+lar+ï:m* örneklerinde olduğu gibi.
25. Özbekçenin Oğuz grubunda çokluk ekleri -la/-lä biçiminde kullanılmaktadır: *balala* “çocuklar”, *qı:yzla* “kızlar”, *geli:llä* “geliniz” örneklerinde olduğu gibi. -la/-lä ekleri ayıca saygı göstermek için de yaygın biçimde kullanılmaktadır: *Dayi:ηla gäldi*.
26. Oğuz grubunda iyelik ekleri Özbek Türkçesi ile aynıdır. Fakat Oğuz grubunda ünlü uyumu korunduğu için eklerin çeşitleri artmaktadır.
1. Teklik Şahıs: -m	-im/ -im
2. Teklik Şahıs: -η	-iη/ -iη
3. Teklik Şahıs: -sï / -si	-ï / -i
1. Çokluk Şahıs: -müz/ -miz	-imüz/ -imiz
2. Çokluk Şahıs: -ηüz/ -ηiz	-iηüz/ -iηiz
3. Çokluk Şahıs: -sï / -si (lari-läri)	-ï / -i (lari-läri)
27. Oğuz ağızlarının yine bir özelliklerinden biri tek heceli kelimelere iyelik eki geldiği zaman ünlü harf uzatılarak söylenir: *söz* > *sö:zi*, *nan* > *na:nï*, *saz* > *sa:zi* örneğinde olduğu gibi.
28. Özbek Türkçesinin Oğuz grubunda hâl eklerinin sayısı bazı bölgelerde beş bazı bölgelerde ise altıdır. Ürgenç ve Hive ağızlarında ilgi ve yükleme hali ekleri için tek -nï /-ni şekli kullanılmaktadır: *ballanï*., *güläni*: örneklerinde olduğu gibi.
29. Yönelme hâli ise Oğuz Türkçesinde olduğu gibi -a/-ä’dir: *balalara*, *güllere* örneklerinde olduğu gibi.

30. Özbek Türkçesinden farklı olarak iyelik ekleri ile hâl ekleri arasında zamir *n'si* türer; *yaz ahşai:nda* örneğinde olduğu gibi.
31. Oğuz grubunda birinci tip gelecek zaman eki Oğuz lehçelerinde olduğu gibi -*cak/-cäk* ekiyle yapılır:
1. Tekil Şahıs= *Män görcäkmän, barcäkmän*
 2. Tekil Şahıs= *Sän görcäksän, barçaksan*
 3. Tekil Şahıs= *Xu görcäk, barçak*
 1. Çoğul Şahıs= *Bizlä görcäkmiz, barcäkmiz*
 2. Çoğul Şahıs= *Sizlä görcäksizlä, barcäkmizlä*
 3. Çoğul Şahıs= *Xula görcäklä, barçakla*
32. Duyulan geçmiş zaman hikâyesinde zarf-fiili ekiyle *e-* ek-fiili kullanılır. *-(i)b* zarf-fiil eki, burada zaman eki olarak görev yapar. Zarf-fiilin /b/ harfi iki ünlü arasında kalırsa /v/ye dönüşür.
1. Tekil Şahıs= *Män barivädim, gälivädim*
 2. Tekil Şahıs= *Sän barivädiñ, gälivädiñ*
 3. Tekil Şahıs= *Xu barivädi, gälivädi*
 1. Çoğul Şahıs= *Bizlä barivädik, gälivädik*
 2. Çoğul Şahıs= *Sizlä barivädiñizlä, gälivädiñizlä*
 3. Çoğul Şahıs= *Xula barivädilä, gälivädilä*
33. Duyulan geçmiş zamanın rivayeti: *-ib(b)* zarf-fiili eki ve *-miş/-miş* ekiyle teşkil edilir.
1. Tekil Şahıs= *Män görüpmişmän, qalipmişmän*
 2. Tekil Şahıs= *Sän görüpmişsän, qalipmişsän*
 3. Tekil Şahıs= *Xu görüpmiş, qalipmiş*
 1. Çoğul Şahıs= *Bizlä görüpmişmiz, qalipmişmiz*
 2. Çoğul Şahıs= *Sizlä görüpmişsiz, qalipmişsiz*
 3. Çoğul Şahıs= *Xula görüpmişlä, qalipmişlä*
34. Özbekçenin Oğuz ağızlarında sıfat-fiilin *-caq/ -cäk* şeklinde ekleri de mevcuttur: *Bolacaq bala burinnan bälli*.
35. Özbekçenin Oğuz ağızlarında zarf-fiilin *-inča/ -inča, -yincä/ -yinča* şeklinde zamanı ifade eden ekleri de mevcuttur: *alinča, i:şläyinča, barmayinča* örneklerinde olduğu gibi.

36. Özbek Türkçesinde fiilin mastar hali sadece *-māq* ile yapılırken Oğuz grubunda *-maq/-māk* ekleriyle yapılır: *ovunmaq, gālmāk* örneklerinde olduğu gibi.
37. *gāl, qoy/γay, vil/vār* gibi yardımcı filleri Oğuz ağızlarında karşımıza çıkmaktadır: *bola gāldi, gālāvildim, i:šliyvilmädiγizlā* örneklerinde olduğu gibi.
38. Özbekçenin oğuz grubunda asıl sayı sıfatları: *bi:r, i:kkī, uč, dōrt, beš, alti, yeddi, sākkis, doqqi:s, on, ombir, yiyirmā, ottis, qī:rq, ālli, altmiš, yetmiš, sāxsān, dohsan, yuz, miñ* örneklerinde olduğu gibi.
39. Oğuz grubunda sıra sayı sıfatı- *īccī / -nci – icci* ekleri ile kurulur: *bīrīnci, onīnci, āllīnci* örneklerinde olduğu gibi.
40. Oğuz grubunda kişi zamirleri:
1. Tekil Şahıs= *Mān*
 2. Tekil Şahıs= *Sān*
 3. Tekil Şahıs= *Xu*
 1. Çoğul Şahıs= *Bizlā*
 2. Çoğul Şahıs= *Sizlā*
 3. Çoğul Şahıs= *Xula*
41. Oğuz grubundaki işaret zamirleri: *bu, šu, hu, oša, anšu, i:nšu*.
42. Oğuz grubundaki soru zamirleri şu şekildedir: *kīm, nā, navī, ničik, qassi, ne:rā, niččā, nevčün, nāyā*.
43. Oğuz grubunda belirsizlik zamirleri: *bütün, bari, xāmmā // xāmmāčikī // cāmisi, xec kīm // yeškīm, xes nāssā // yeštāmā, bīrāv, bīrnāssā, allaki:m, ki:mdi:r, allani:ma*.
44. Oğuz grubundaki zaman zarfları: *büyün, e:r, geč, ahšam, ārtān, gündiz, bayaqtan, bīrdiyn // dayima // xārvah, i:ndi/xazir, bū:rgün, osi:n, geštā, gündā*.
45. Oğuz grubundaki yer zarfları: *munda, šunda, vunda, ba:na // be:rā, šuya:na, šö:rā, xö:rā, be:rdān, šö:rdān, xö:rādan, alistan // uzaqtan, yaqinda, yuqarinda*.
46. Oğuz grubundaki durum zarfları: *te:z, mu:t, šündätip, bīrdān, xundi, astan, yayav, oγay, qī:yī:n*.
47. Oğuz grubundaki derece-miktar zarfları: *az, dim, pi:tā, dī:nnaqdi:y, šunčalli:, qančalli:.*
48. Oğuz grubunda edatlar: *vilān, üçin, görā, yana, ilāri, āvvāl, geyin, bāri, başqa, arqa, orta, tarap, ara, i:č, deš, ast, üst, dāpā, doγri*.

49. Oğuz grubundaki bağlaçlar: *xäm*, *xämdäsä*, *daŋ/dā*, *yo*, *yoki*, *lekin*, *ammo lekin*, *ne...nä*, *čunki*, *šuni:ŋ uçun*.
50. Oğuzca kelimelere örnekler: *a:dīm*, *avuč*, *aŋač*, *aydi:n*, *adamaq*, *ayī:lmaq*, *ali:šti:rmoq*, *aŋlamaq*, *arqadaš*, *ašaq*, *äbä*, *ävrät*, *äl*, *baydaš*, *baldī:z*, *barī:šmaq*, *bašarmaq* *bälli:*, *bäräk*, *bu:z*, *bulašti:rmoq*, *bulaši:q*, *gavah*, *gälmäk*, *gäli:n*, *gäzmäk*, *geči:*, *gävärcin*, *ge:ce*, *gözenek*, *gözli:k*, *ŋoč*, *dayamaq*, *day*, *dayanī:qlī:*, *da:yī:*, *damat*, *däli:,deyi:šmāk*, *doymaq*, *dodaq*, *duymak*, *dolanmaq*, *dönmäk*, *döšäk*, *döšämäk*, *düyül*, *düzmäk*, *doyrī:*, *elti*, *eyär*, *eyi*, *e:š*, *cöci:k*, *corap*, *i:nanč*, *i:ri:*, *itälämäk*, *iläri:*, *inmāk*, *i:dä*, *yayī:š*, *yazyī:t*, *yazi:q*, *yaŋī:lmaq*, *yī:ldi:rī:m*, *yī:mī:rta*, *yoyī:n*, *yī:mrī:q*, *yormak*, *käpča*, *köpäk*, *qayī:n*, *qala*, *qapī:*, *qapī:lmaq*, *qardaš*, *qarī:nca*, *qavuşmaq*, *qopmaq*, *quduz*, *qudirmaq*, *lavaš*, *läbläbi:*, *maŋŋal*, *mextar*, *näl*, *näy*, *ovmak*, *ovunmaq*, *ovuč*, *odi:n*, *ocaq*, *oyanmaq*, *öki:z*, *öksirik*, *öŋli:k*, *parī:ldamaq*, *paylaşmaq*, *pamī:k*, *pi:ši:k*, *sarsī:lmaq*, *sallanmaq*, *sayī:r*, *sataşmaq*, *särpmäk*, *süyirmäk*, *si:čramaq*, *solqum*, *söllemäk*, *tavan*, *taza*, *tüfän*, *uymaq*, *ummaq*, *uhī:*, *ušaq*, *uryanci:*, *üryänmäk*, *üçüz*, *üşümäk*, *xavayī*, *xi:rs*, *čabiqlīq*, *čanaq*, *čatlaq*, *čäki:šmāk*, *čärtäk*, *či:plaq*, *čöräk*.

KAYNAKÇA

- Abdiraşidov, Z. (2008). İsmoil Gasprinskiy va Turkistonda Jadidchilik. Toshkent: *Dokument de travail de I'IFEAC*, 29.
- Abdullayev, F. (1961). *O'zbek Tilining Horazm Shevalari I Lugat, II Horazm Shevalarining Tasnifi*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Abdullayev, F. (1978). *O'zbek Tilining O'g'uz Lahjasi*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Abdullayev, R. O'zbeklar-Turkiy Xalqlarning Zodagonlari, Sortlar Esa-Marqaziy Osiyoning Tadbirkorlari. *Fundamental Iqtisod*. Web: https://uz.fundamental-economic.uz/?page_id=160 adresinden 16 Şubat 2022'de alınmıştır.
- Abdurahmanov, G. ve Mamaconov, S. (1995). *O'zbek Tili va Adobiyati*. Taşkent: Özbekistan.
- Açık, F. (2007). *Özbek Edebiyatı* (1). Ankara: Alp Yayınevi.
- Ahmedov, B. (1997). Özbekler (akt. R. Gürgendereli). *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 127, 41-45. (Orijinal makalenin yayın tarihi, 1992)
- Akın, C. (2014). *Kırgızcanın Ağızları*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aksan, D. (2015a). *Her Yönüyle Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aksan, D. (2010). *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını* (6). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2015b). *Türkçenin Söz Varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aliyev A. ve Sodikov K. (1994). *O'zbek Adabiy Tili Tarixidan*. Taşkent: Özbekistan.
- Andican, A. (2003). *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi* (1). İstanbul: Ötüken.
- Askarov, A. (2019). *O'zbek Xalqining Kelib Chiqish Tarixi* (3). Taşkent: Özbekistan.
- Aşirboyev, S. (2021). *O'zbek Dialektologiyasi*. Taşkent: Nadirebegim Neşriyatı.
- Ayupov, O. (2023). *Dunyo Siyosat Jamiya*. Guliston: “Ziya Neşir-Matbaa” HK.
- Baydemir, H. (2011). *Özbek Efsaneleri*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

- Baymirza, H. (2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Boltayev, M. (1999). *Lotin Yozuviga Asoslangan Yangi O'zbek Alifbosi ve Imlosi*. Semerkant: Ali Şir Nevai Semerkant Devlet Üniversitesi.
- Bozkurt, B. (2012). *Türklerin Dili*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2013). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri* (1). Ankara: Akçağ.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cumanioyozov, Ş. (2019). *Xorazm Shevasi Kichik Lug'ati*. Ürgenç: Kuvançbek-Maşhura MCHJ Neşriyatı.
- Demirci, K. (2017). *Türkoloji için Dil Bilim*. Ankara: Ani Yayıncılık.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (akt. G. Qarağac). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eker, S. (2006). *Özbekistan'da Oğuzca Bir Diyalekt Güney Harezm – Oğuzcası*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 5, 113-127.
- Gürseoy-Naskali, E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hazar, M. (2011). Çağatay Türkçesinde Oğuzca Özellikler ve Benzerlikler. *International Journal of Social Science Volume 4 Issue 1*, 31-63.
- Hudayberdiyev, C. (1998). Özbekçede Ses Uyumunun Yok Edilişi (akt. S. Fedakr). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5, 433-443.
- İvana K. vd. (2018). *Gagauzça-Gagauzça Sözlük*.
- Kamalova, Z. (2017). Özbeklerin Ulusal Oluşumu. *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1, 160-173.
- Karimov, Ş. (1992). *O'zbekiston Tarixi va Madaniyati*. Taşkent: Okutuvçi.
- Kılıçoğlu, M. E. (2019). Çarlık Rusyada Çeditçilik / Yeni Usul Hareketi. *Journal of Awareness*, 4 (1), 65-90.
- Koçkortoiev, İ. ve Tociboev, M. (1994). *Lotincha Özbek Alifbosi*. Taşkent: Okutuvçi.
- Madrahimov, O. (1999). *O'zbek Tili O'g'uz Lahjasinin Xiva Shevasi*. Ürgenç: Harezm Neşriyatı.

- Mahmadiyev, Ş. ve Enazarov, T. (2021). *O'zbek Dialektologiyasi*. Semerkant: Semerkant Devlet universiteti.
- Mansur, M. (1992). *O'zbekim*. Taşkent: Zvezda Vostoka.
- Merdanoğlu, S. ve Muhammediev, N. (1997). *Özbekistan Klavuzu*. Ankara: Mine Ofset Baskı Tesisleri.
- Muhammedcanov, A. (2013). Özbekistan. *TDV İslam Ansiklopedisi* 34, 11.
- Omarov, T. (2012). Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları. *Türk Bilim Araştırma Vakfı*, 5 (2), 7-18.
- Orinov, R. (2021). *Ona Tili*. Taşkent: Yangi Asr Avlodi.
- Racabov, N. (1990). *O'zbek Xalq Shevalarida Fe'lning Morfologik Tuzilishi*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Racabov, N. (1996). *O'zbek Shevashunosligi*. Taşkent: Okutuvchi.
- Reşetov, V.V. ve Şoabdurahmonov, Ş. (1978). *O'zbek Dialektologiyasi*. Taşkent: Okutuvchi.
- Saray, M. (1993). *Özbek Türkleri Tarihi*. İstanbul: YAY Grafik.
- Saz, M. (2019). *Tarihi Kıpçak Türkçesi Metinlerinde Oğuzca Unsurlar*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Sodikov, K. (2021). *Eski o'zbek Yozma Adabiy Tili*. Taşkent: Akademnashr.
- Şoabdurahmonov, Ş. (1971). *O'zbek Halq Shevalari Lug'ati*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Şukurov, A. (2010). "*O'zbek*" *Atamasining Kelib Chiqishi Haqida*. Nasaf.
- Tavkul, Ufuk. (2002). Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması., C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Editörler). *Türkler Cilt 3*. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları, ss. 1555-1579.
- Tillaboyev, S. ve Zamonov, A. (2019). *O'zbekiston Tarixi*. Taşkent: Şark.
- Toyçiboev, B. ve Hasanov, B. (2004). *O'zbek Diyalektologiyasi*. Taşkent: Abdullah Kâdirî Halk Mirası Neşriyatı.

- Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-18. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg.
- User, H. Ş. (2015). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri* (1). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Üşenmez, Ü. (2013). *Yeni Özbek Edebiyatı*. Ankara: Akçağ.
- Web: <https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbeklar> adresinden 16 Nisan 2021’de alınmıştır.
- Web: <https://uz.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik> adresinden 5 Mayıs 2021’de alınmıştır.
- Web: <https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbekiston> adresinden 14 Haziran 2023’te alınmıştır.
- Web: <https://www.gazeta.uz/oz/2021/08/19/population> adresinden 15 Temmuz 2023’te alınmıştır.
- Web: <https://www.ozodlik.org/a/27039409.html> adresinden 20 Temmuz 2022’de alınmıştır.
- Web: <https://koto.org.tr/dokumanlar/00c667ab2aa85396b779f701eab10640.pdf> adresinden 17 Ekim 2022’de alınmıştır.
- Web: <https://pauctle.com/uztr/>
- Yıldırım, H. (2017). Özbek Türkçesi Ağızları Üzerine Bir Bakış. *Dil Araştırmaları*, 20, 121-145.
- Yiğit, A. (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadığı Bölgelerin Coğrafyası* (2). Elâzığ: Türkiye ve Türk Dünyası İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Yuldaşev, M. (2021). Geçmişten Günümüze Özbek Edebiyatı., S. Yılmaz. (Editör). *Özbekistan*. Ankara. Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, ss. 197-246.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLERİ

Adı ve Soyadı : Şehnaz BURHANEDDİN

EĞİTİM

1994 – 2005

: No: 74 Artıkbay Şerkulov Lisesi

2006 -2010

: Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesi
Filoloji Fakültesi İngilizce Öğretmenliği Bölümü (Lisans)

2020-

: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü (Yüksek Lisans Tez
Dönemi)

İŞ DENEYİMİ

: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı - TÜRKSOY (2012-...)

BİLDİĞİ DİLLER

: Kırgızca (İyi Seviyede)
: Kazakça (İyi Seviyede)
: Özbekçe (İyi Seviyede)
: Türkçe (İyi Seviyede)
: Rusça (Orta Seviyede)
: İngilizce (Orta Seviyede)

YAYINLAR

: “TÜRKSOY – Özbekistan” Kitabı, 2020
: “Türk Dünyasının Öncüleri” (I. Cilt), 2018
: “TÜRKSOY – Kazakistan Kitabı”, 2016
: “TÜRKSOY – Kırgızistan Kitabı”, 2016
: “Türk Dünyası Kültür Mirası Envanter Çalışmaları” (I. ve
II. Cilt), 2015

